

Universiteit in Rotterdam en is werkzaam bij het Anne Frank Huis. Eerder publiceerde zij bij Sdu de boeken *Terugkeer: Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* – dat bekroond werd met de Hartog Beemprijs – en *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens: Aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945*.

In 2001 is het precies zestig jaar geleden dat het Joods Lyceum Amsterdam werd opgericht, na de verordening van de Duitsers dat joodse en niet-joodse kinderen niet onder één dak mochten verkeren. Van de 490 kinderen die de school bezochten, overleefde slechts de helft de oorlog.

Absent: Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam 1941-1943 is een belangwekkende studie naar de gebeurtenissen in de jaren 1941-1943, jaren waarin Jacques Presser en Jaap Meijer als docenten verbonden waren aan deze openbare – niet-religieuze – school. In de periode vóór Anne Frank haar beroemde dagboek schreef, genoot zij onderwijs aan dit Joods Lyceum. Dienke Hondius heeft in samenwerking met oud-leerlinge Miep Gompes-Lobatto veel bijzonder archiefmateriaal gevonden en zo veel mogelijk nog levende leerlingen en docenten getraceerd en gesproken. Hun stemmen staan centraal in dit boek, dat de korte maar aangrijpende geschiedenis van de school aan de Voormalige Stadstimmertuin 1 in Amsterdam vertelt.

ISBN 90 5000 322 2
NUGI 633

www.vassallucci.nl

9 789050 003223

ienke Hondius Absent

Absent

Herinneringen
aan het Joods Lyceum Amsterdam
1941-1943

Vassallucci

Dienke Hondius

met medewerking van
Miep Gompes-Lobatto

Absent

Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam, 1941-1943

Vassallucci Amsterdam 2001

© Dienne Hondius 2001
© Uitgeverij Vassallucci, Amsterdam 2001
Omslagontwerp: René Abbühl, Amsterdam
Foto voorzijde: © T. Fransman-van Santen
Foto achterzijde: © Geert van Tol
ISBN: 90 5000 322 2
NUGI: 633

Inhoud

Voorwoord

Inleiding

- Twee scholen in een kleine straat 15
- Een gewone school? 16
- De positieve herinnering als schild 20

Naar de scheiding tussen joodse en niet-joodse scholieren

- Ontslag van joodse leerkrachten 25
- Eerste telling van joodse leerlingen: op achternaam 30
- Doel: geen contact 32
- Anti-joodse maatregelen: zwembaden, badhuizen en speeltuinen in Amsterdam 33
- Aangifte van joodse leerlingen door de scholen: bijna zevenduizend kinderen 35
- Scholen leveren namen van joodse leerlingen 41
- Verwijdering 44
- Aparte scholen voor joodse en niet-joodse kinderen 48
- Na de scheiding: vijftientig nieuwe joodse scholen 51
- Ter vergelijking: scheiding van joden en niet-joden aan de Amsterdamse universiteit 53
- Niet-joodverklaringen studenten 55
- Joodse Coördinatie Commissie en Joodse Raad over de scholen 59
- Weigeringen van ouders hun kinderen op joodse scholen in te schrijven 64
- Openbare joodse scholen 66

Oprichting van het Joods Lyceum

- Cohen kiest rector en conrectoren 69
- Verbouwing en inrichting 74
- Leerkrachten over hun ontslag 75
- Aan de slag op een nieuwe joodse school 77
- Leerlingen over hun verwijdering van school. Afscheid of niet? 82
- De stem van de ouders 87

Het eerste schooljaar: oktober 1941-juni 1942

- Het Joods Lyceum: aantallen slachtoffers en overlevenden 91
Naar een nieuwe school voor joodse kinderen 93
Confrontaties 95
Klasse, afkomst, buurt: variaties in brutaliteit 100
De buurt van de school 104
Schoolregels voor leerlingen en leerkrachten 106
Jongere en oudere leraren 109
Leerlingen over hun leerkrachten 111
De leerlingen moed inspreken 116
Schoolkrant De 3-Eller 124
Vriendschap tussen leerlingen 130
Vriendin duikt onder 137
Speciale gebeurtenissen op het Joods Lyceum 139
Verliefd 144
Muziek, toneel, declamatie 146
De 'Cursus over romantiek' 148
Spanningen over zionisme 154
Negatieve herinneringen: dwang, chaos, angst, lafheid 158
Anne Frank over haar klas, en hoe haar tekst veranderd werd 164
Vier verhalen over het Joods Lyceum 166

Het tweede schooljaar: juli 1942-april 1943

- Zomervakantie 1942. Begin van de deportaties 178
De eerste oproepen: Duits-joodse kinderen 179
Ontsnapt aan een razzia 181
Dreiging 183
Contact met de Joodse Raad 187
Angst 193
Minder naar school, meer thuis 196
Onderduik en deportatie van leerlingen 198
Contact houden. Correspondentie in 1943 en 1944 204
Correspondentie vanuit de kampen 206
Het Joods Lyceum als toevluchtsoord en afleiding 212

De laatste maanden van het Joods Lyceum

- De laatste lerarenvergadering, april 1943 214
Blijven leren tot de laatste dag. Laatste eindexamens 217
Laatste schooldagen 221
Onderduik en deportatie van leerkrachten 226
De grote razzia's 227
Overleven door contacten met de Joodse Raad 231
Joods of niet? Drie leerlingen die niet-joods werden verklaard 234
Terug naar de school die me eerst had verwijderd 235

Bevrijding en terugkeer

- Verder leven zonder ouders, familieleden, kinderen of vrienden 243
Joodse identiteit 251
Contacten tussen leerkrachten na 1945 253
Weer naar school na de bevrijding 256
Leraren en leerlingen kijken terug op het Joods Lyceum 257

De gepolijste herinnering. Conclusies 260

Epiloog door Miep Gompes-Lobatto 266

Leerlingen op het Joods Lyceum per klas, 1941-1943 267

Leerkrachten en ondersteunend personeel van het Joods Lyceum in Amsterdam 290

Bronnen 292

Noten 294

Herkomst foto's en illustraties 313

Register 314

Voorwoord

De isolatie en vervolging van joodse schoolkinderen is, wonderlijk genoeg, niet eerder onderwerp van een zelfstandige publicatie geweest. Het is wel een aspect van de jodenvervolging dat vaak kort wordt genoemd, in meer algemene boeken en artikelen. Zo schreven de oud-leraren geschiedenis Jacques Presser en Jaap Meijer en enkele oud-leerlingen korte maar indrukwekkende passages over het Joods Lyceum. Uit deze passages bleek steeds dat dit onderdeel van de jodenvervolging die geschiedenis heel dichtbij brengt. Iedereen heeft immers schoolherinneringen, en kan zich identificeren met de positie van leerling of leerkracht, ouder of kind. Het is ook een onderwerp met grote lokale continuïteit, omdat nagenoeg alle Amsterdamse schoolgebouwen van toen nog altijd als scholen in gebruik zijn. Het vermoeden bestond dat er nog wel bronnenmateriaal over moest zijn, en ook dat er overlevende joodse oud-leerlingen waren die over hun ervaringen van destijds zouden kunnen vertellen – zij zijn allen geboren in de jaren twintig. Om hoe veel leerlingen het zou gaan was een vraagteken.

Onder historici is afstand houden het onuitgesproken devies. Bij de geschiedenis van de jodenvervolging gaat het daarbij niet alleen om afstand nemen van de direct betrokkenen en het plaatsen van de gebeurtenissen in hun context, maar ook om het op afstand houden van de dood. Toen Miep Gompes-Lobatto, de initiatiefnemer van dit onderzoek en zelf oud-leerling van het Joods Lyceum, mij benaderde, besepte ik wel dat dergelijke afstandelijkheid bij dit onderwerp moeilijk zou zijn. We stonden er niet te lang bij stil en besloten zo snel mogelijk zo veel mogelijk informatie over deze geschiedenis te gaan verzamelen.

Het bleek al snel dat er nog veel bijzonder archiefmateriaal over deze kwestie bewaard was. We waren zeer blij met het archief van rector W.S.H. Elte, waarin we lijsten met namen van leerlingen en docenten vonden. Ook vonden we ruim 130 nog levende leerlingen van de school terug en 3 nog levende leerkrachten. Er bleek grote

bereidheid te zijn om over het Joods Lyceum te spreken.

Toch merkte ik dat we ons in de gesprekken met andere oud-leerlingen en leerkrachten zo veel mogelijk probeerden te bepalen tot de minder pijnlijke aspecten van deze geschiedenis: de aanloop tot de scheiding van de scholen, het samen in de klas zitten, de herinneringen aan bijzondere gebeurtenissen op de school. En elk interview begon ik – meer voor de geïnterviewde dan voor mezelf, hield ik me voor – met een kort, vooral kort, gesprek over wat er precies met de familie van deze oud-leerling was gebeurd ná het Joods Lyceum. In gesprekken met collega's over dit onderzoek benadrukte ik steeds dat we zo veel vonden, en dat er nog zo veel interviews mogelijk waren. Dat was een aspect waar velen graag over door wilden praten. Hoe kwam het dat er zo veel overlevenden van deze school waren, welke verklaring was daarvoor aannemelijk? Was het een kwestie van klasse, geld, afkomst, leeftijd, lokatie (Amsterdam-Zuid)? Was het een kwestie van bescherming door contacten met de Joodse Raad? Dat deze aspecten een rol hebben gespeeld is duidelijk. Toch be kroop me ook het onaangename gevoel dat het hier niet alleen om ging.

De oud-leerlingen en leerkrachten beantwoordden onze vragen en gingen mee in onze onderwerpkeuze. Zo konden we tijdens de fase van het verzamelen van gegevens over het Joods Lyceum snel doorwerken – door het op afstand houden van de dood. Maar toen de tijd kwam om het boek te gaan schrijven, ging dat niet langer. Ineens drong het tot me door, meteen al, de eerste dag dat ik er serieus aan ging zitten, dat al die overlevende leerlingen en leerkrachten toch maar de helft, of minder dan de helft van het verhaal waren. Van elke klas is ongeveer de helft van de leerlingen vermoord. Allemaal jongens en meisjes tussen twaalf en achttien jaar, die goed konden meekomen op school en op de hbs, het lyceum of het gymnasium terecht waren gekomen. Voor hun ouders allemaal even veelbelovende kinderen. Alleen al van deze school zijn ten minste 222 leerlingen en 20 docenten en andere medewerkers vermoord.

Iedere volwassene heeft herinneringen aan zijn of haar middelbare school. Aan klaslokalen, schoolgebouwen, leuke of

vervelende leraren en leraressen, aan klasgenoten. Deze herinnering heeft nogal wat universele kanten. Iedereen kan zich een klas vol kinderen voorstellen, een rij kinderen in tweetallen op straat, een klas in het gymlokaal of op het schoolplein. Denk dan de helft ervan weg: vermoord.

Zo heel abrupt voltrok het zich natuurlijk niet. Eerst werden de joodse van de niet-joodse leerlingen gescheiden, en gingen de meeste joodse kinderen naar een nieuwe joodse openbare school. Van de leerlingen die wij spraken, behield bijna niemand zijn of haar niet-joodse vrienden of vriendinnen. Zij verdwenen uit het zicht, alledaagse contacten tussen joodse en niet-joodse scholieren werden een zeldzaamheid – precies wat de bedoeling van de scheiding was geweest. Een jaar later begonnen de deportaties, waardoor de leerlingen van de joodse scholen verdwenen. Dat ging niet massaal, maar één voor één, stilletjes, over een periode van de zomer van 1942 tot de zomer van 1943.

Er hebben in totaal zo'n 490 leerlingen les gehad op het Joods Lyceum. In het archief van de rector, W.S.H. Elte, komen de leerlingen niet aan het woord: het bevat voornamelijk correspondentie – met leerkrachten en een enkele keer met ouders – cijferlijsten, voorbeelden van tentamens, stukken over de aanstelling van leraren en leraressen.

Dit archief bevat enkele bijzondere documenten. Zo is er het 'Absentenboek' uit 1942. Hierin hield conciërge Cohensius – die 'claviger', sleutelhouder, werd genoemd – van dag tot dag bij wie in welke klas aanwezig was of wegbleef. En er zijn notulen van waarschijnlijk de laatste lerarenvergadering, uit april 1943. Deze zijn door een secretaresse uitgewerkt, en wel op een zodanig heldere, directe manier dat het lijkt alsof we erbij zitten en de leraren over de leerlingen horen praten. Naast dit archief bleek er veel relevant materiaal bewaard gebleven in de archieven van de Joodse Raad en het Gemeentearchief Amsterdam.

Bij het onderzoek naar deze geschiedenis hebben wij van veel kanten steun gekregen. De samenwerking met Miep Gompes-Lobatto heb ik van begin tot eind als positief en verrijkend ervaren.

Onze verschillende achtergronden en invalshoeken vulden elkaar goed aan, en de eigenwijsheid die we delen bleek geen hindernis maar een stimulans voor het onderzoek. Ik bedank haar voor de aanzet die ze gaf om dit onderzoek te beginnen, en voor haar bereidheid eraan te blijven doorwerken, ondanks het verdriet dat het regelmatig opriep.

Na een oproep in het Nieuw Israëlietisch Weekblad meldten zich de eerste oud-leerlingen, en via hen kwamen wij aan steeds meer gegevens over de school. Door een subsidie van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Project Tegoeden Tweede Wereldoorlog, kon een deel van de kosten voor het vele werk dat het uitzoeken van deze korte geschiedenis met zich meebracht, worden gedekt: daarvoor spreken wij onze waardering uit.

Dank zij de uitgebreide gegevens uit de archieven van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), het Gemeentearchief Amsterdam en de Universiteits Bibliotheek Amsterdam kon ik de gegevens van nog levende leerlingen en leerkrachten en hun nabestaanden en de schriftelijke bronnen aan elkaar toetsen. Er ontstond een gestage stroom van informatie over individuele leerlingen, waardoor tot nu toe van bijna 90% van de leerlingen bekend is wat er met hen is gebeurd. Voor hun hulp hierbij bedank ik allereerst alle nog levende leerlingen en leerkrachten van het Joods Lyceum en hun familieleden. Met de hulp van enkelen van hen, waaronder Salvador Bloemgarten, Stella Mendels, Tineke Fransman-van Santen, David de Levita, Trudi Verstegen-Lansberg en Ruth Klemens Wiener, kwam het onderzoek op gang. Al spoedig bleken enkele andere personen een voor dit onderzoek heel waardevol geheugen te hebben voor namen, adressen, en de levensloop van honderden leerlingen: dit gold voor Ina Polak-Soep, Henriëtte Boas, en Paula van Cleef-Joachimsthal. Nog tientallen andere oud-leerlingen leverden de noodzakelijke informatie over hun klasgenoten die wij nergens anders hadden gevonden: hen allen past onze hartelijke dank. Een aparte vermelding past oud-leerling Elly Blanes die, zoals uit haar correspondentie met Jacques Presser blijkt, al in 1958 vond dat de

geschiedenis van het Joods Lyceum geschreven moest worden, en met succes het initiatief heeft genomen een door oud-leerling Ralph Prins ontworpen gedenkteken op het schoolgebouw te laten aanbrengen, in oktober 2000. Zij bleef ook steeds de bij haar binnenkomende waardevolle nieuwe gegevens over oud-leerlingen doorsturen.

Mijn speciale dank gaat uit naar Xandra van Gelder, die nog een flink deel van de fotokopieën van archiefmateriaal en aantekeningen voor haar doctoraalscriptie over dit onderwerp bewaard bleek te hebben, en deze zonder aarzelen beschikbaar stelde: dit heeft veel zoekwerk bespaard en veel resultaat opgeleverd. Dineke Stam nam een paar interviews op zich toen mij de tijd daarvoor begon te ontbreken, waarvoor ik haar dankbaar ben. Odette Vlessing en andere medewerkers van het Gemeentearchief Amsterdam, de medewerkers van het archief en de studiezaal van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, de Bibliotheca Rosenthaliana in de Universiteits Bibliotheek Amsterdam, Yt Stoker en Menno Metselaar van het Anne Frank Huis bedank ik voor hun praktische hulp. Veel heb ik gehad aan de commentaren op een eerste versie van een groot deel van deze tekst door Hans Blom, Evelien Gans, Miep Gompes-Lobatto, Johannes Houwink ten Cate, Karen Polak en Dineke Stam. Selma Leydesdorff becommentarieerde het manuscript in de laatste fase, waardoor ik nog enkele belangrijke nuances heb kunnen aanbrengen. Ten slotte bedank ik Oscar van Gelderen, Evelien van Wijngaarden en Michiel Niesen van Uitgeverij Vassallucci voor hun opgewekte inzet bij de redactie en productie van dit boek.

Nu ik zelf twee schoolgaande kinderen heb, grepen de details van deze geschiedenis me sterker aan dan daarvoor. Maar het is ook zo dat ik dank zij mijn kinderen Max en Robbie, mijn man Jan Erik Dubbelman en mijn lieve ouders het schrijven over de complexe verhoudingen tussen kinderen, ouders, leerkrachten, school, stad en overheid in de context van oorlog en vervolging aandurfde. Het boek dat voor u ligt is door dit alles meer geworden dan een herdenkingsboekje. Voor mij maakt deze geschiedenis duidelijk

hoe gemakkelijk en snel de scheiding en de uitsluiting van joodse leerlingen tot stand is gekomen, hoe deze zonder directe Duitse bemoeienis werd uitgevoerd door de gemeente Amsterdam en doorgevoerd door alle individuele schoolhoofden, leerkrachten en schoolbesturen, hoe machteloos de joodse ouders en leerlingen stonden ten opzichte van de maatregelen die tegen hen werden genomen en hoe geruisloos de deportaties zich daarna hebben voltrokken, waardoor de helft van deze leerlingen is omgekomen.

Zestig jaar later is er bij de overlevenden een sterk verlangen de goede herinneringen te koesteren, in de hoop dat ze de gelijktijdige sterke herinneringen aan de dood van zo veel geliefde familieleden, vrienden en klasgenoten wat kunnen toedekken. Het onderzoek waarvan dit boek het resultaat is heeft echter niet alleen goede herinneringen opgeleverd. De herinneringen van de overlevende leerlingen en leerkrachten aan de school zijn ambivalent. Dat heeft te maken met de dood van zo veel klasgenoten en familieleden vlak daarna. Het heeft ook te maken met de voor- en naoorlogse geschiedenis van het onderwijs aan joodse kinderen, waarin maar weinig leerlingen uit seculiere joodse gezinnen zich konden vinden.

Ik hoop dat het meer complexe en complete beeld van deze korte geschiedenis verder onderzoek naar de scheiding van het onderwijs zal stimuleren.

Dienke Hondius
Amsterdam, augustus 2001

Inleiding

Twee scholen in een kleine straat

Dit boek gaat over de scheiding van joodse en niet-joodse kinderen in het Amsterdamse onderwijs in 1941. Centraal staat daarbij de geschiedenis van het Joods Lyceum. Om te beginnen moet duidelijk zijn over welke school het gaat, om verwarring te voorkomen. Vóór de bezetting bestonden er in Amsterdam slechts enkele joodse scholen, die waren opgericht door de joodse religieuze gemeente – zij waren een uitzondering. Nagenoeg alle joodse ouders stuurden hun kinderen naar openbare scholen. Er was één joodse hbs, opgericht in 1928, en vanaf 1938 gevestigd aan de Voormalige Stadstimmertuin 2, een klein straatje tussen de Amstel en de Weesperstraat. Deze school voor joods bijzonder onderwijs bleef tijdens de bezetting bestaan, en had in 1940 bijna 200 leerlingen.¹ In datzelfde straatje werd in 1941 in het schoolgebouw tegenover de joodse hbs het Joods Lyceum Amsterdam opgericht: het adres daarvan was Voormalige Stadstimmertuin 1. Over die school gaat dit boek. Beide schoolgebouwen staan er nog altijd.

De joodse hbs was opgericht door de joodse gemeenten in Amsterdam, als orthodoxe school. Het Joods Lyceum daarentegen werd opgericht als direct gevolg van de Duitse antisemitische verordening dat joodse kinderen niet langer onder één dak mochten verkeren met niet-joodse. Het Joods Lyceum was geen religieuze joodse school, maar een openbare. De school was een combinatie van lyceum en hbs. Hier kwamen de joodse leerlingen terecht die van de stedelijke lycea, gymnasia en vier hbs-B scholen waren weggestuurd: van het Barlaeus, het Vossius, het Montessori, het Amsterdams, het Hervormd en het Meisjeslyceum. Later kwamen daar nog joodse leerlingen uit Noord-Holland en het Gooi bij. Zo gingen tijdens de bezetting in dezelfde kleine straat de orthodox-joodse kinderen naar de joodse hbs op nr. 2, en de grotendeels seculiere en liberaal-joodse kinderen naar het Joods

Lyceum op nr. 1. Als derde school was er dan nog een tweede joodse hbs-A, ook wel OHS (Openbare Handelsschool) genoemd, die net als het Joods Lyceum in 1941 werd opgericht en was gevestigd aan de Mauritskade 24. Behalve deze drie vlak bij elkaar gelegen 'hogere' scholen werden in 1941 nog veel meer joodse scholen in Amsterdam opgericht. Want niet alleen de joodse leerlingen van de hbs en de lycea, maar ook die van alle lagere scholen, de ulo's, de nijverheidsscholen, alle technische en ambachtsscholen en alle vakopleidingen werden van hun scholen verwijderd – hierover heeft Ab Caransa als oud-leerling indringend geschreven.²

Het bevel tot scheiding van joodse en niet-joodse leerlingen had in Amsterdam ingrijpende gevolgen. Vele duizenden leerlingen veranderden na de zomervakantie van 1941 van school, klas en schoolgebouw. Deze hele operatie werd in gang gezet door een landelijke Duitse verordening, en in Amsterdam uitgevoerd door de afdeling Onderwijs van de gemeente Amsterdam. Achteraf wordt vaak gedacht dat deze joodse scholen door de Joodse Raad zijn georganiseerd – dat is niet zo. In het eerste schooljaar, van september 1941 tot de zomer van 1942, werd de scheiding van het onderwijs en de organisatie van de nieuwe joodse scholen geheel georganiseerd door de gemeente.

Een gewone school?

'Het zal U zeker goed doen te vernemen, dat wij – oud-leeraren van het Lyceum – erg vaak over onze school spreken. Zelfs de niet-zionisten achten het achteraf de beste onderwijs-instelling die zij ooit dienden. Enfin, we doen er het zwijgen maar weer eens toe.'

Dit schreef Jaap Meijer, leraar geschiedenis, in maart 1946 aan voormalig rector Willem Elte.³ Zijn collega Jacques Presser vatte

in *Ondergang*, dat in 1965 verscheen, zijn gevoelens over het lesgeven in die tijd samen:

'Er is toen veel, heel veel les gegeven, onder vaak buitengewone (men vergeve dit kleurloze woord) omstandigheden. Ongetwijfeld zou over juist deze ervaringen, van hemzelf en van zijn collega's, zo niet een boek, dan toch een novelle te schrijven zijn, maar dan niet zonder een ondertoon van diepe weemoed en – het hoge woord moet eruit – toch ook van diepe verslagenheid.'⁴

Sem Dresden was gedurende de hele periode dat de school bestond leraar Frans. Hij benadrukt met zorgvuldige nuchterheid het gewone begin, en het absurde einde van die twee jaar op het Joods Lyceum.

'Er kwam een joodse school, ik kon leraar worden, ik werd het. [...] Het was toch gelukkig dat er scholen waren. [...] Die scholen zijn na juli 1942 letterlijk de absurditeit zelf geworden, dat zakte in elkaar. Dat was vreselijk, werkelijk vreselijk. De kinderen waren weg en leraren vielen weg. Je wist niet of ze ondergedoken waren of weggehaald. Desondanks heeft rector dr. W.S.H. Elte uitstekend werk gedaan. Men hield vol, de school ging door alsof het een normale school was met normale klassen, met normaal onderwijs, met normaal huiswerk. [...] De school kon maar een ding doen, namelijk blijven bestaan. [...] Ik ben helemaal tot het einde docent geweest. Die school is niet opgeheven, die school is letterlijk doodgebloed. Het was eenvoudig afgelopen in augustus 1943, en wij zijn in september weggehaald.'⁵

Presser heeft een heel krachtig beeld van het Joods Lyceum

neergezet. De typering 'absurd' is van Pressers hand, en deze is velen bijgebleven, zoals ook doorklinkt in het citaat uit het interview met Dresden. Behalve de grote passages die Presser er in *Ondergang* aan wijdde – door het hele boek heen refereert hij aan zijn ervaringen op het Joods Lyceum – schreef hij al veel eerder, in 1957, in de novelle *De nacht der Girondijnen* over de school. Het werd uitgebracht als boekenweekgeschenk, werd daardoor breed verspreid, en verscheen bovendien vroeg, toen er nog maar weinig over de jodenvervolgung was gepubliceerd. *De nacht der Girondijnen* heeft, zoals blijkt uit het in de Amsterdamse Universiteits Bibliotheek bewaard gebleven privé-archief van Presser, vele tientallen reacties opgeroepen. Het werd door velen vergeleken met dat andere boek dat de al weer wat weggedrukte geschiedenis van de jodenvervolgung voor een groot publiek veel dichterbij had gebracht: het dagboek van Anne Frank, leerlinge van het Joods Lyceum.

Presser presenteerde het boek als novelle, als gedramatiseerde literatuur, maar er is veel voor te zeggen het te beschouwen als zijn persoonlijke memoires, als egodocument. Uit de vele brieven die Presser ontvangt na het verschijnen van de *De nacht der Girondijnen*, blijkt dat het boek bij de lezers intens verdriet, medeleven en ontzetting heeft opgeroepen. Zijn vrienden, zoals Annie Romein-Verschoor en A.E. Cohen, herkennen in de tekst Pressers eigen directe verdriet. Conny Kristel citeert Presser in een interview waarin hij toegeeft het boek 'in een soort trance' te hebben geschreven, waarna hij zich een 'genezen patiënt' voelde, en aan het schrijven van *Ondergang* kon beginnen.⁶ Het is een persoonlijke tekst met nauwelijks verhulde, intense herinneringen, waarin hij zijn emoties breed uitspreidt, soms verpakt in bijtend sarcasme.

'De school. Daar zal ik toch moeten beginnen. Die pedagogische en ethnische paskwil: het Joodse Gymnasium, de door de Duitsers toegestane ghettoschool. Met joodse leraren, joodse kinderen; met orthodoxen ("wij zijn achterdoks" zei een jochie fier) en vrijzinnigen, met Zionisten en

assimilanten (als ikzelf; achter mijn rug assimilanth!), met gedoopten in soorten, met besnedenen en onbesnedenen, met nederlandse, statenloze, turkse, roemeense kinderen en, net als hier in het kamp, een enkel onderdaantje van Honduras.'⁷

Presser schrijft vooral over het begin en het eind van de school. Steeds typeert hij de school als eigenlijk heel gewoon, en dan legt hij direct daarna de nadruk op het juist zo absurde van de omstandigheden. Terwijl iedereen zijn best doet de school zo gewoon mogelijk te laten zijn, loert de dood, en bij Presser loert hij op elke bladzijde. Hij wijdt dramatische passages aan het leeglopen van de klassen. In *Ondergang* verwoordt hij het zo:

'Omdat het al met al in zo veel opzichten een gewone school was. Met klassen, 1a, 1b enzovoorts, met een rector, een conrector, met een conciërge, de beste Cohensius, van vroeg tot laat zo in de weer, dat men wel eens spotte over het Cohensius-lyceum – ook hij vermoord. Een normale school, met laatkomers, met ondeugende kinderen, met strafwerk, met absenten... Hier weifelt de schrijver even, want absenten op deze school waren toch werkelijk weer iets apart. Als het in de stad "onrustig" heette, dan konden zich grote gapingen in de lokalen voordoen; maar dat was het niet alleen. Nooit zal het de schrijver meer uit het geheugen gaan, het gebaar (meer was het vrijwel nimmer), waarmee men uit de klas zijn blik (meer was het vrijwel nimmer) naar een leeggekomen plaats beantwoordde, soms was het een handzwaai: ondergedoken en soms een handgreep: opgepakt – pantomime van een paar seconden, tientallen malen uitgevoerd. De klasse 2b, in de herfst van 1942 met 28 leerlingen begonnen, telde half mei 1943 nog 4,

die, bijeengekropen in een paar banken, toch nog de klas vormde, welke mede voor een stel leraren het stempel der onmisbaarheid legitimeerde.⁸

In *De nacht der Girondijnen* schreef hij hierover met directe wanhoop, meer zoals men een nachtmerrie vertelt:

'Ik geef het op en zal alleen maar nog van mijn laatste ochtend op school vertellen. Vaderlandse geschiedenis, in 2a; lach niet: vaderlandse geschiedenis. De achttiende eeuw in 2a, de klas, die in september nog was begonnen met dertig kinderen, waarvan veertien over. Even opschrijven, want ik kan het niet laten: ik heb heus absenten opgegeven, absenten; ik zou willen krijzen, ik zou hier een paar tafels en banken in elkaar kunnen trappen; ik heb trouw aan de concierge *absenten* opgegeven, want kinderen mogen niet zonder kennisgeving wegblijven en deze kinderen hadden geen kennis gegeven, of hun ouders niet – o vervloekt!'⁹

De positieve herinnering als schild

De lieve kinderen, de onschuldige meisjes en jongens, de bezorgde ouders, en de brave, machteloze onderwijzers – dat zijn de personages die Presser in zijn herinneringen aan het Joods Lyceum aan ons voorstelt. Het is een drama, een tragedie, een nachtmerrie, een achteraf gezien absurde aaneenschakeling van gebeurtenissen, die voor hem de kern van de gruwelijkheid en de misdadigheid van de vervolging raakt – het zijn sterke en blijvende beelden die Presser oproept.

Door telkens te herhalen dat het Joods Lyceum eigenlijk zo'n gewone school was, is het resultaat voor de lezer dat die ervan overtuigd raakt dat het juist een heel bijzondere school is geweest.

En het is dit resultaat, dit beeld, waarmee ik te maken kreeg tijdens dit onderzoek, wanneer ik leerlingen en leerkrachten sprak – een in essentie positief beeld. Daarbij moeten we wel bedenken dat we in Pressers tekst de stem en het oordeel achteraf van de leerkracht horen. En niet zomaar een leerkracht: Presser was een bijzonder populaire leraar en werd een bekend historicus. Zijn naoorlogse stem en zijn oordeel zijn in de jaren vijftig en zestig gewichtig geworden en gebleven. De stemmen van de leerlingen van het Joods Lyceum zijn in vergelijking hiermee veel zwakker.

Tot onze verbazing vonden we na intensief zoeken in namenlijsten ruim 130 nu nog levende leerlingen terug. De meerderheid van hen woont nog altijd in Amsterdam, terwijl enkele tientallen zijn verspreid over de rest van Nederland, de Verenigde Staten en Israël, en enkele anderen in onder meer Groot-Brittannië, Frankrijk, Brazilië en Denemarken. Aanvankelijk waren de herinneringen van oud-leerlingen van het Joods Lyceum die we spraken, zestig jaar nadat ze op de school hadden gezeten, nagenoeg onverdeeld positief. Ze spraken van warmte, geborgenheid, verbondenheid, 'samen in hetzelfde schuitje', belangstellende leraren, goede vriendschappen. Na een aantal interviews begon ik aan dit beeld te twijfelen. Was er dan niemand die de schooltijd op z'n minst vervelend had gevonden – zoals de herinneringen aan een 'normale' middelbare school voor sommigen zijn? Hoe is die collectieve herinnering van saamhorigheid te verklaren?

Inderdaad bleek er later meer variatie te zijn in de beoordeling van en de herinnering aan de school. Maar het is duidelijk dat negatievere herinneringen zijn weggedrukt en liever niet worden opgehaald. Enkelen die geen goede herinneringen aan de school hebben wilden ook liever niet worden geïnterviewd, maar schreven ons wel brieven waarin ze die negatieve herinneringen verwoordden. Er is een sterke voorkeur voor het ophalen van positieve herinneringen, en dan gaat het bijna altijd over het eerste jaar dat de school bestond, 1941-42. Voor al deze leerlingen begon ná hun tijd op het Joods Lyceum de diepe ellende van de

jodenvervolging, van onderduik of concentratiekamp. In feite was die ellende natuurlijk ook al tijdens de schooldagen in volle gang, maar op een of andere manier stelde de dagelijkse schoolgang de directe confrontatie met de vervolging nog wat uit. Tijdens vele gesprekken werd me duidelijk dat de meeste nu nog levende leerlingen hun goede herinneringen aan de school als een soort beschermend schild ophouden en ze koesteren, omdat zich direct daarachter voor alle betrokkenen het naakte verdriet bevindt.

1941 was een cruciaal jaar. Het 'gewone' onderscheid tussen joden en niet-joden werd in dit jaar door de anti-joodse maatregelen systematisch vergroot tot een kloof, een gapend gat. Ook voor de seculier levende Nederlandse joden werd het in dat jaar onvermijdelijk voor zichzelf te erkennen dat zij alleen omdat ze joden waren, doelwit van uitsluiting en vervolging waren geworden. Voor allen volgde in de jaren daarna de eigen onderduik- en/of kampperiode, roof en verraad, verlies van familieleden, terugkeer in een verwoeste sociale omgeving, en ten slotte het lange naoorlogse geschonden bestaan. Door wat daarna kwam, is het jaar 1941 een keerpunt in de herinnering geworden. Vooral het eerste schooljaar, 1941-42, markeert een grens in hun leven. Toen werd de scheiding tussen joodse en niet-joodse leerlingen op Amsterdamse scholen tot stand gebracht.

Naar de scheiding tussen joodse en niet-joodse scholieren

De jodenvervolging begon in Nederland met een serie maatregelen na de zomer van 1940, met als doel de joden te registreren en te isoleren van de niet-joden. De Duitse bezetting was toen nog maar enkele maanden een feit, en de Duitse autoriteiten probeerden door deze eerste stappen een beeld te krijgen van de reacties van de Nederlandse bevolking. De joodse leden van de luchtbescherming werden naar huis gestuurd, en het joods ritueel slachten werd verboden. De registratie van joods en niet-joods personeel, medewerkers of leden werd doorgevoerd via de zogenaamde 'ariërverklaringen'. De reikwijdte en betekenis van juist die laatste maatregel ontging de meeste mensen op dat moment – landelijk waren er slechts enkele weigeringen. Nagenoeg iedereen, jood en niet-jood, vulde de uitgereikte formulieren in.

Deze vroege Duitse verordeningen en opdrachten kwamen op het moment dat de eerste schrik over de bezetting voorbij was, en de gevolgen ervan voor het dagelijks leven velen in de praktijk meevielen. Als dat alles was, was er wel mee te leven. Daar kwam bij dat de Duitse troepen zich over het algemeen terughoudend en 'correct' opstelden, wat hun voorzichtige waardering van de Nederlandse bevolking opleverde. Er ontstond in het eerste oorlogsjaar geen sfeer van verzet of onrust, integendeel. Men wachtte af wat er verder ging gebeuren. Zoals de historicus Wichert ten Have in een recente studie laat zien, benadrukten zowel de landelijke topambtenaren – de secretarissen-generaal – als de lokale overheden keer op keer dat rust en orde te verkiezen waren boven tegenwerking van de bezetter. 'Pleeft geen verzet!' riep de burgemeester van Geldrop zijn bevolking op, en hij was geen uitzondering.¹⁰ Er was wel irritatie en onvrede over de bezetting, maar die richtte zich meer tegen de NSB dan tegen de bezetters zelf.¹¹

In veel joodse gezinnen en organisaties overheersten direct na de bezetting in mei 1940 wél grootscheepse paniek en doodsangst.

Vanuit Amsterdam probeerden veel joden via IJmuiden naar Engeland te vluchten en er was een golf van zelfmoorden in mei 1940. Maar paniek kon niet voortduren: men paste zich hoe dan ook aan de nieuwe situatie aan. Typerend was de reactie om – op het moment van toch aanzienlijke veranderingen – het eigen leven en de gang van zaken in de eigen omgeving niet te laten beïnvloeden, maar ‘gewoon’ door te gaan en ‘normaal’ te blijven. Daarin stemden joden en niet-joden overeen. En juist in die in essentie passieve hang naar normaliteit konden de Nederlanders een grote vastberadenheid tonen.

Ook Presser verwoordt het gevoel, dat de Duitsers ‘meevielen’:

‘Wij waren in de dertiger jaren doordrenkt van angstvoorstellingen omtrent wat er zou kunnen gebeuren als die kerels hier zouden komen. Men kon leven. Men had het gevoel niet zo heel anders te worden behandeld dan de meeste Nederlanders.’¹²

Naast de angst voor ‘die kerels’, de nazi’s, benadrukt hij een ander gevoel. De mate waarin Nederlandse intellectuelen zoals hij zich overvallen voelden door de bezetting, was ook het gevolg van de sterke band die zij met het ‘geestelijke’ Duitsland hadden. Op de vraag of hij vóór 1940 goed gedocumenteerd was over de jodenvervolging in Duitsland, zei Presser:

‘Ik wist meer dan menig ander, juist door mijn omgang met veel Duitsers, maar ik zou haast zeggen dat je het eenvoudig niet kon geloven. Je kon niet geloven dat zoiets daar kon plaatsvinden, want je had een waanzinnige verering voor de geest van het land. Dat een zodanige capitulatie van de Duitse geest mogelijk was, dat was onvoorstelbaar.’¹³

Dit is des te opmerkelijker, omdat Presser in de jaren dertig in de Roerstraat in de Rivierenbuurt woonde, de buurt waar juist veel Duits-joodse vluchtelingen kwamen wonen, met wie hij ook contact had. Daarover zegt hij dat hij geen hekel aan de Duitse joden had, en met velen heeft gesproken in die tijd. Tot een bepaalde actievere alertheid heeft dat echter kennelijk niet geleid. Dit geldt natuurlijk niet alleen voor Presser. Contacten met vluchtende Duitse of Oostenrijkse joden wekten onder Nederlandse joden zelden het alarm op dat, achteraf gezien, nodig was. Dit blijft verbazing wekken.

Paul Klemens, die met zijn joodse familie uit Wenen op de valreep in 1939 naar Australië wist te ontkomen, reisde via Nederland: het schip vertrok uit de haven van Rotterdam. Gedurende de dagen die zij moesten wachten werden ze hartelijk ontvangen en geholpen door Rotterdamse joden. Deze hielpen de familie Klemens met alles, zorgden ervoor dat ze op tijd bij het schip waren en gingen na het vertrek van de joodse vluchtelingen over tot de orde van de dag.¹⁴

Ontslag van joodse leerkrachten

De mogelijkheid van het ontslag van joodse leraren hing al in de lucht voordat het zover kwam. Presser beschrijft dat sommigen in de zomer van 1940 al het idee hadden dat de joodse leraren wel eens ontslagen zouden kunnen worden. Een paar niet-joodse collega’s van hem, ten dele van buiten Amsterdam, kwamen in de zomer van 1940 bij elkaar in Den Haag,

‘teneinde eens met elkaar te overleggen wat er zou moeten gebeuren wanneer de joodse leraren ooit zouden worden ontslagen. Ik herinner me heel goed dat me dat toen wel diep heeft getroffen. Het ging vooral uit van de geschiedenisleraren. [...] En toch herinner ik me wel dat daar een gedachte van is overgebleven dat we het eigenlijk niet precies

wisten. We weten niet precies wat er aan de hand is en we weten niet wat komen kan.'¹⁵

De bijeenkomst heeft voor zover is na te gaan geen concrete resultaten opgeleverd. Misschien heeft het enkele leerlingen en leerkrachten alert gemaakt. Presser was leraar geschiedenis aan het Vossius Gymnasium, en werd daar al op 28 november 1940 ontslagen, samen met 6 andere leraren: Roodenburg, De Miranda, Van Praag, Premsele, Biegel en Coltof.¹⁶ Hij beschrijft zijn ontslag als een grote schok. Hij noemt het

'een richtinggevende opdonder voor een heel groot stuk van de oorlogsjaren. Ik kon het niet anders dan met mijn joodse situatie in betrekking brengen: het besef dat je in het geheel van de belangen die op het spel stonden een stukje kleingeld betekende dat kon worden uitgegeven.'¹⁷

Op het Vossius Gymnasium kwam als reactie op het ontslag een staking. Salvador Bloemgarten zat in de vierde klas en maakte een plan voor een staking samen met een vriend, maar zij vonden weinig animo onder hun klasgenoten. Tegelijkertijd waren er echter twee andere leerlingen in de hogere klassen, Lucas van der Land en Bart Joost Romein, op hetzelfde idee gekomen en dat werd wel een succes. Met uitzondering van drie NSB-gezinden namen alle vijfde- en zesdeklassers aan de staking deel, aldus Bloemgarten, die benadrukt dat van enkele actieve NSB-leerlingen en een leraar oude talen, Van Leeuwen, die ook NSB-er was, op dat moment een aanzienlijke druk uitging.¹⁸ Al deze leerlingen werden daarop voor ruim een week van school gestuurd, en zij kregen hierover een brief mee van de rector. Daarna kwamen ze weer terug en werden de lessen hervat. Presser hierover:

'Een paar jongens namen er de leiding van, een aantal liep mee, en de niet-joodse leraren zaten natuurlijk in een wanhopig dilemma. Het was

eigenlijk een afschuwelijk zielige zaak voor hen. Zij hebben geprobeerd de zaak zo'n beetje te sussen en dat is ook gebeurd. Wat mij persoonlijk het meest heeft geschonken, is dat twee jongens uit de vijfde klas de school uit protest hebben verlaten.'¹⁹

Sal Breemer herinnert zich dat Joost Nijkerk en Lucas van der Land de school verlieten. Breemer heeft hen daarna individueel les gegeven, en 'opgeleid voor het staatsexamen'.²⁰ Met kennelijk succes, want zij hebben nog datzelfde jaar het staatsexamen gehaald terwijl zij nog in de vijfde klas zaten.²¹ Buiten Amsterdam is een vergelijkbare actie bekend van leerlingen van het Stedelijk Gymnasium in Hilversum, die na het opstellen en tekenen van een protestbrief van school werden gestuurd, waarop enkelen ook het staatsexamen deden.²² In Doetinchem en Groningen betuigden de leerlingen hun steun, en in Leiden zijn protesten op de universiteit bekend.²³

Vanaf 21 november 1940 werden joodse ambtenaren ontslagen, en daaronder vielen ook de leraren. De maatregel werd in de maanden daarna doorgevoerd. Het mocht aanvankelijk nog geen 'ontslag' heten, maar werd eufemistisch aangeduid als 'onthefing'. De joodse leraren waren 'van de waarneming van hun functie ontheven'. Ook de joodse hoogleraren werden gedwongen de universiteiten te verlaten. David Cohen, hoogleraar oude geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, beschrijft in zijn memoires de hartelijkheid van zijn studenten na zijn laatste college.

'De studenten hadden in die dagen de gewoonte om, wanneer joodse professoren binnenkwamen en wanneer zij de zaal verlieten, op te staan. Een ontroerend gebaar. Hoewel ik vermeed met al te grote aandoening te spreken, heerste er in de zaal een grote droefheid om de vernedering die de universiteit werd aangedaan; niemand schaamde zich voor zijn tranen. Aan het einde heb ik van allen afscheid genomen met een handdruk.'²⁴

Op 21 februari 1941 werd deze ontheffing omgezet in ontslag. Toen bepaalde rijkscommissaris Wimmer dat:

‘Alle personen van joodschen bloede, die op grond van mijn beschikking van 4 november van de uitoefening van hun ambt of dienst ontheven zijn, of nog ontheven moeten worden, zijn ontslagen.’²⁵

Zij mochten zich niet meer op hun werkplek laten zien. Ze kregen wel een tamelijk goed wachtgeld, maar dat zou onmiddellijk worden **ingetrokken** wanneer zij hun werk op een of andere wijze toch zouden voortzetten.²⁶ Sem Dresden werd toen ontslagen. Voor hem was dat ontslag niet louter vervelend, benadrukt hij:

‘Er waren ook ’n hele hoop leraren jaloers, want na november ’40 waren wij vrij, de joodse leraren, met behoud van salaris. Bovendien werd je voor allerlei bijlessen gevraagd, particulier door de mensen, en had je dus ik weet niet hoe veel tijd. Dat heeft voor mij m’n dissertatie voor een deel mogelijk gemaakt; daar was ik toch al mee bezig, maar dat werd toen veel gemakkelijker.’²⁷

Ook Presser herinnerde zich later ‘een zekere vriendelijke afgunst’ van niet-joodse collega’s, die nog werd gevoed door het feit dat de wachtgeldregeling niet aan een termijn gebonden leek te zijn.²⁸ Joden mochten ook geen privé-lessen geven via informele overeenkomsten, of in kleine gezelschappen. Dit verbod wordt op 15 februari door Frederiks, secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, aan alle gemeentebesturen doorgegeven. Van sancties is in deze brief nog geen sprake.²⁹ Een maand later wel: dan wordt gedreigd met het intrekken van uitkeringen en ‘disciplinaire straf’ aan de betreffende chefs die het op een of andere manier doorwerken van een joodse ambtenaar toestaan. De enige mogelijkheid die joodse leraren dan nog overhouden is het geven van privé-lessen aan joodse leerlingen. In de praktijk zijn er wel

huiskamerscholen bij joodse families gevormd, waar joodse **leerlingen** les kregen van joodse leerkrachten – dus toch in een soort groepsverband. Daartegen zijn voor zover bekend geen **strafmaatregelen** gevolgd. Voor de nazi’s was de scheiding van joden en niet-joden het enige belangrijke.

Jozeph Michman, destijds Melkman, een van de drie leraren van het Joods Lyceum die nu nog leven, gaf in 1940 klassieke talen aan het Theosofisch Lyceum in Bussum. Daar kon hij tot in december 1940 blijven werken: een maand langer dan joodse leraren op andere scholen, omdat het Theosofisch Lyceum een particuliere school was. Daarnaast was hij actief en radicaal zionist in de Nederlandse Zionisten Bond, waar hij in 1941 hoofd van het Cultureel Ressort werd, een functie die hij zelf vooral omschrijft als ‘jeugdleider’. In oktober begon hij op het Joods Lyceum. Hij was een jonge leraar, maar had wel veel ervaring in het omgaan met jongeren, die hem op het Joods Lyceum goed van pas kwamen. Zijn verhouding met Cohen was van meet af aan gespannen, omdat Cohen zijn ideeën omtrent het zionisme afwees.³⁰

Behalve de staking op het Vossius Gymnasium zijn er nog enkele andere protesten op Amsterdamse scholen geweest. Op 5 mei 1941 ging een mededeling van gemeentesecretaris Franken uit naar het personeel van de openbare scholen van Amsterdam, dat ‘het houden van of het deelnemen aan geldinzamelingen ten behoeve van het uit zijn functie ontslagen Joodsche personeel [...] ten strengste verboden is’. De aanleiding tot deze mededeling was een actie van docenten aan het Amsterdams Lyceum. Deze docenten werden hierom ontslagen. Volgens Presser is door het Amsterdams Lyceum de ariëerverklaring nooit ingeleverd, maar de joodse docenten zijn wel ontslagen. Op het Hervormd Lyceum in Amsterdam vonden op 6 mei en op 4 juni 1941 anti-nationaal-socialistische demonstraties plaats. Daarop volgden ernstige waarschuwingen.³¹

Eerste telling van joodse kinderen: op achternaam

In februari 1941 werd, opmerkelijk vroeg, en onduidelijk in opdracht van wie, een eerste schatting gemaakt van de aantallen joodse kinderen op Amsterdamse scholen. Waarschijnlijk was dit een onderdeel van de aanloop naar de gettovorming. Een ambtenaar, de chef van het Centraal Bureau van de Amsterdamse gemeentelijke statistiek, maakt een kaart, met daarop de openbare scholen in de 'specifiek Joodsche buurten', en gaat dan het aantal joodse kinderen per school tellen. Hij doet dit, schrijft hij, 'afgaande op de voor- en achternamen van de leerlingen en hun ouders'.³² Dat is bepaald niet de Duitse definitie van wie al dan niet als jood beschouwd moest worden, maar een geheel eigen handelwijze. De bedoeling ervan was om de resultaten van deze telling te vergelijken met de resultaten van de aanmeldingsplicht van joden, die enkele maanden daarna verwacht werden. In totaal telt hij 6588 joodse leerlingen in Amsterdam, waarvan ruim de helft in de twee 'specifiek Joodsche buurten', te weten de Jodenbuurt in de binnenstad en de Transvaalbuurt.

Na het ontslag van de joodse leraren was voor ieder de vraag wat de volgende stap zou zijn. Half april kwam daarvoor de eerste aanwijzing, in een brief van gemeentesecretaris Franken aan de joodse scholen. Hierin deelt hij mee dat hem

'van de zijde der Duitse autoriteiten is te kennen gegeven, dat dient te worden begonnen met de voorbereiding, verbonden aan het plaatsen van de Joodsche schoolkinderen in deze gemeente op één school of scholencomplex'.³³

Het was Franken – kennelijk in een persoonlijk gesprek – dus opgedragen een maatregel van concentratie te nemen. Hoe die concentratie zou moeten plaatsvinden, was hem niet verteld – hij moest daartoe zelf een plan ontwerpen. Dat deed hij in samenspraak met het ministerie van Onderwijs, toen het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming

genoemd. Hij spreekt dan al niet meer van één school, maar voorziet een grotere operatie, die zal beginnen met

'maatregelen, die ertoe leiden, dat de Joodsche leerlingen van de Amsterdamsche scholen worden geconcentreerd in scholen, uitsluitend voor deze leerlingen bestemd'.³⁴

Franken vraagt de secretaris-generaal van Onderwijs naar het precieze 'tijdstip waarop de concentratie moet geschieden', hij vraagt om een criterium, welke leerlingen als joods zullen worden beschouwd en om welke soorten scholen het zal moeten gaan. Als het alleen om het gewoon lager en het uitgebreid lager onderwijs gaat, ziet hij wel mogelijkheden, maar als het ook nog om het middelbaar en hoger onderwijs, het nijverheidsonderwijs en de kweekscholen moet gaan, voorziet hij ontwrichting van de scholen. Dan is nog de vraag of de concentratie alleen op de openbare scholen moet plaatsvinden, of ook op de bijzondere scholen. Hier geeft hij zelf al een antwoord, namelijk dat het alles of niets zal zijn, want als de maatregel niet geldt voor de bijzondere scholen zullen 'tal van Joodsche en vooral half-Joodsche leerlingen naar bijzondere scholen overgaan, een gevolg, dat zeker niet bedoeld zal zijn'. Franken heeft een voorstel. Hij stelt voor de maatregel te beperken tot

'de twee buurten, die voor het meerendeel door Joden worden bewoond. De te nemen maatregelen zouden dan minder ingrijpend en minder schadelijk voor het onderwijs behoeven te zijn.'

De joodse leerlingen moeten dan allemaal in die buurten naar school, en de niet-joodse leerlingen moeten die buurten uit en in andere buurten naar school gaan, aldus het voorstel van Franken.³⁵

Doel: geen contact

Dat concentratie niet genoeg is, wordt spoedig duidelijk. Het gaat de Duitsers om scheiding, segregatie. De Amsterdamse wethouder van Onderwijs J. Smit schrijft op 1 mei 1941 aan de hoofden van alle openbare scholen in de stad, dat het ontslag van het joodse personeel slechts een eerste stap is en dat zij moeten begrijpen dat hier een bredere gedachte achter ligt:

'De gedachte, dat in de scholen geen contact mag zijn tusschen leerlingen en personen van Joodschen bloede.'

Daarom mogen, zegt de wethouder, ook geen andere joden in de scholen komen, zoals personen 'die komen voor het vertoonen van een film, het maken van foto's van de leerlingen, enzovoorts.'³⁶ Elk alledaags contact moet onmogelijk worden gemaakt.

Het ontslag van de leerkrachten vond overal doorgang, maar bij de particuliere scholen ging het wat langzamer. Vermoedelijk heeft op het Montessori Lyceum Amsterdam een joodse wiskundelerares, mevrouw D. Breemer-Polenaar, het langst kunnen doorwerken, tot het eind van het schooljaar 1940-41. Dat kwam omdat deze school toen nog niet erkend was door de overheid, en de maatregelen tegen joodse ambtenaren het personeel van deze school nog niet raakten.³⁷ Zij werd later hoofd van het Joodse Montessori Lyceum. Op het Barlaeus Gymnasium werden mevrouw Monasch, mevrouw Biegel en conrector De Vries ontslagen.³⁸ Bij het Amsterdams Lyceum trof het ontslag de docenten mevrouw Krijn en de heren Dresden, De Vries, Robles en Heimans. En zo vlogen de joodse leraren er overal uit op de Amsterdamse scholen. Op de lagere scholen en de kleuterscholen ook, met als gevolg dat daar regelmatig leerlingen naar huis werden gestuurd omdat er geen leerkracht meer beschikbaar was. Achteraf ontstond hierover hier en daar wel schaamte. In het gedenkboek van het Amsterdams Lyceum uit 1947 over de oorlogsperiode schrijft rector Gunning:

'Heel Nederland had toen terstond algemeen verzet moeten plegen, om verdere maatregelen te voorkomen. Wij deden het niet – wij bleven fatsoenlijk. Hoe voelen wij dit toch achteraf als een grote schuld, een niet meer uit te wissen smet.'³⁹

Gunning was in meerdere opzichten een uitzondering. Hij had duidelijk en ontroerend afscheid genomen van de joodse leerlingen, en ze op het laatste moment nog meegenomen op een schoolreisje. Er zijn geen voorbeelden bekend van vergelijkbare acties op andere scholen. En ook in zijn schuldgevoel vlak na de oorlog in 1947 was Gunning als schoolhoofd een uitzondering. Het 'gedenkboek' uit 1947 is het eerste dat op dat gebied uitkomt, het erkent de joodse slachtoffers en geeft van alle slachtoffers onder de leerlingen en leerkrachten een korte beschrijving en een foto, wat erop duidt dat hier nauwgezet onderzoek naar is gedaan.

'Vertrokken per 1 Sept. 1941: 65 Joodse leerlingen.' Zo staat het in het 'Cijferboek' van het Barlaeus Gymnasium, waarin de komende en gaande leerlingen worden vermeld. Van het Amsterdams Lyceum vertrokken tweeënzeventig joodse leerlingen. Van het Montessori Lyceum ongeveer dertig – bijna éénderde van het totale aantal leerlingen. Van het Vossius Gymnasium tweeënzeestig, en van het Gemeentelijk Lyceum voor Meisjes moesten vijftig leerlingen vertrekken omdat ze joods waren.⁴⁰ Het is zeker dat zich in de archieven van deze en andere scholen nog veel materiaal bevindt over het ontslag van joodse leraren, de scheiding van leerlingen, en over de terugkeer van overlevende leerlingen, dat de moeite van nader onderzoek meer dan waard is.⁴¹

Anti-joodse maatregelen: zwembaden, badhuizen en speeltuinen in Amsterdam

De anti-joodse verordeningen zetten in het voorjaar van 1941 de scheiding in gang. De gedetailleerde, indringende anti-joodse

bepalingen beginnen elkaar in sneller tempo op te volgen. Een goed voorbeeld zijn de regels over de zwembaden en badhuizen. De Duitse militairen in Amsterdam willen graag zwemmen, en zij krijgen korting in het Heiligewegbad. Vanaf 4 februari 1941 mogen joden nog slechts op enkele bepaalde dagen van de gemeentelijke zwembaden gebruik maken. Joodse kinderen mogen nog wel meedoen met het schoolzwemmen, maar dat houdt in juni op. Vanaf 4 juni 1941 besluiten de Duitse autoriteiten dat

‘aan Joden het publieke baden in zee-, strand-, zwembaden en overdekte badinrichtingen wordt verboden’,

en dat betekent ook dat

‘Joodsche leerlingen in den vervolge niet meer mogen deelnemen aan oefeningen in het zwemmen, welke vanwege scholen in klassikaal verband worden gehouden.’

De schoolhoofden krijgen het verzoek, aan dit voorschrift streng de hand te houden.⁴² In de zomervakantie van 1941 zijn alle zwembaden gesloten voor joodse kinderen. Dat geldt ook voor de badhuizen. Veel huizen in het centrum hebben echter geen wasgelegenheid. Daaruit volgt, besluit de verantwoordelijke wethouder op 4 juli, dat

‘eenige honderden dezer kinderen niet meer op de gebruikelijke wijze hun lichaam kunnen reinigen. In het algemeen zijn dit kinderen uit arme gezinnen, welke niet in staat geacht moeten worden om tegen den gewonen prijs gebruik te maken van de volksbadhuizen.’

Daarom wordt dan het kinderbadhuis aan de Voormalige Stadstimmertuin gedurende enkele dagen en uren uitsluitend voor

joodse kinderen opengesteld.⁴³ Ook de speeltuinen worden voor joden verboden. In september vraagt de inspecteur voor de lichamelijke opvoeding aan de wethouder van Onderwijs

‘of het is toegestaan dat Joodsche scholen gebruik maken van speeltuinen en sportterreinen en of Joodsche kinderen gebruik mogen maken van de roeigelegenheid onder de Berlagebrug’.

Niets van dat alles is joodse kinderen toegestaan, schrijft wethouder Smit,

‘voor zoover het geen joodsche speeltuinen zijn’.

Alleen in de oude jodenbuurt bij het Waterlooplein mogen joodse kinderen nog in sommige speeltuinen spelen, nadat de speeltuinvereniging heeft vastgesteld dat daar alleen joodse kinderen komen. Het Amsterdams Speeltuin Verbond legt vast welke de joodse speeltuinen zullen zijn. Alles is gericht op scheiding.⁴⁴ Bij de uitvoering van deze scheiding was geen Duitser betrokken.

Aangifte van joodse leerlingen door de scholen: bijna zeventuizend kinderen

Van 9 tot 14 juli 1941 moesten de schoolhoofden joodse leerlingen tellen, en het aantal doorgeven aan het Centraal Bureau Inschrijving van Leerlingen. Wat is een joodse leerling? Hiervoor wordt de volgende definitie gegeven, dezelfde die werd gehanteerd bij de registratie van joodse ondernemingen:

‘Begrip “jood”:

- 1) Jood is een ieder, die uit ten minste drie naar ras voljoodsche grootouders stamt;
- 2) Als jood wordt ook aangemerkt hij die uit twee voljoodsche grootouders stamt en:

- hetzij zelf op 9 mei tot de joodsch-kerkelijke gemeente heeft behoord of na dien datum daarin wordt opgenomen;
 - hetzij op 9 mei 1940 met een jood was gehuwd of na dat ogenblik met een jood in het huwelijk treedt.
- 3) Een grootouder wordt als voljoodsch aangemerkt, wanneer deze tot de joodsch-kerkelijke gemeenschap heeft behoord.'

Omdat schoolkinderen nog niet zelf stonden ingeschreven bij de joodse kerkgenootschappen en ook nog niet gehuwd konden zijn, werd bij de telling van joodse schoolkinderen hun opvoeding bepalend:

'kinderen die twee voljoodsche grootouders hebben, worden dan als jood aangemerkt, wanneer zij een joodsch-godsdienstige opvoeding ontvangen'.⁴⁵

Op 29 juli is de telling gereed, en rapporteert het Centraal Bureau de resultaten aan de directeur van de afdeling Onderwijs. Dat is mooi op tijd, want een echte maatregel om de joodse leerlingen van de scholen te sturen is er dan nog niet. Chef Kooistra van het Centraal Bureau heeft zijn opdracht begrepen. Zijn werk biedt een overzicht van de joodse leerlingen

'met wier vertrek rekening moet worden gehouden'.⁴⁶

Op de lagere scholen zijn dan 4833 joodse leerlingen geteld. Daarvan wonen er bijna 1500 in de jodenbuurt in de binnenstad, bijna 1000 in de Transvaalbuurt en ruim 1000 in Zuid. Kennelijk uitgaande van het vertrek van alle joodse leerlingen, doet het Centraal Bureau vervolgens een voorstel over de herverdeling van scholen en klassen en van

'hergroepeering van de leerlingen die de openbare school zullen blijven bezoeken'.

Deze leerlingen worden 'blijvende leerlingen' genoemd. In de jodenbuurt in de binnenstad zal van de vier scholen slechts één school gehandhaafd blijven. Dat wordt de Van Alphenschool. In de rest van het centrum blijft de Frederiksschool bestaan. Acht openbare lagere scholen in de binnenstad worden opgeheven. In de Oosterparkbuurt worden twee van de drie, in de Transvaalbuurt vier van de zes openbare lagere scholen opgeheven. In de Rivierenbuurt verdwijnen twee van de zeven scholen. Zo gaat het verder. In totaal zullen 23 scholen met 136 klassen worden opgeheven.⁴⁷

Ook de leerlingen van de middelbare scholen worden geteld. Van eind mei tot half juli is hierover overleg tussen de secretaris-generaal van het ministerie van Onderwijs, Van Dam, en de Amsterdamse burgemeester Voûte. Voûte stuurt aan Van Dam 'naar aanleiding van uw mondeling verzoek' een adreslijst met iedere school, met het geschatte aantal joodse leerlingen. Deze lijst wordt op 9 juli ook aan *beaufragte* Böhmcker – de vertegenwoordiger van rijkscommissaris Seyss-Inquart in Amsterdam, en daarmee de hoogste nationaal-socialist in de hoofdstad – gestuurd. Basis voor deze telling waren de opgaven van leerlingen per 1 oktober 1940. De geschatte aantallen joodse leerlingen worden er door de ambtenaren met de hand bijgeschreven.⁴⁸

Uit deze tellingen komt een totaal van 6822 joodse leerlingen in Amsterdam, waarvan 5141 op lagere scholen en 786 op hbs'en, lycea en gymnasia. De tellingen van de nijverheidsscholen ontbreken hierbij. Daarvan is alleen een latere telling gemaakt, in oktober 1941: op 21 getelde nijverheidsscholen werden toen 490 joodse leerlingen geteld.

In totaal gaat het in 1941 dus om ruim 7000 joodse leerlingen op de Amsterdamse scholen.⁴⁹

Tabel 1.

Aantallen joodse leerlingen op Amsterdamse scholen. Voorlopige telling 29 mei 1941

Scholen voor:	Aantal joodse leerlingen	Totaal aantal leerlingen op 10 oktober 1940
Gewoon lager onderwijs	5141	39946
Voortgezet gewoon lager onderwijs	185	1557
Uitgebreid lager onderwijs	435	5135
Buitengewoon onderwijs	229	1036
Huishoudscholen	28	999
Vormschool	12	91
Kweekschool	6	51
Scholen voor Middelbaar en Voortgezet Hoger Onderwijs	786	4134
Algemeen totaal	6822	52949

Bron: 'Voorlopige schatting', opgesteld door Gemeente Amsterdam d.d. 29 mei 1941, op 9 juli 1941 met alle adressen door burgemeester Voûte aan Böhmcker gestuurd. Gemeentearchief Amsterdam, 5191, 1941, inv.nr. 2215.

De leerlingen van het Joods Lyceum en de nieuwe joodse hbs waren afkomstig van verschillende middelbare scholen. De volgende tabel biedt een overzicht van deze scholen – waar zij eerst geteld, en daarna afgestuurd werden.

Tabel 2.

Aantallen joodse leerlingen op de Amsterdamse openbare middelbare scholen, 1941.

School	Adres	Totaal aantal leerlingen	Joodse leerlingen	Schoolhoofd
1e hbs	Keizersgracht 177c	344	15	Bokhorst
2e hbs	Roelof Hartstr. 1	322	38	Buzeman
3e hbs	Mauritskade 58	356	65	Gerrits
4e hbs	Jozef Israelskade 45	228	35	Rijpma
1e Handelsschool	Raamplein 1	335	50	Bruins
2e Handelsschool	P.L. Takstraat 33	371	115	Schuringa
2e hbs-B	Zochersstraat	330	8	Ruinen
3e hbs- B	Polderweg 10	270	60	Van Pesch
4e hbs- B	Takstraat 34	402	145	Habbema
hbs voor Meisjes	Euterpestraat 245	245	51	Kernkamp
Lyceum voor Meisjes	Reinier Vinkeleskade 62	328	57	Freie
Barlaeus Gymnasium	Weteringschans 29	364	71	Van Paassen
Vossius Gymnasium	Messchaertstraat 1	239	76	Bruijn
Kweekschool	Nieuwe Prinsengracht 91	91	12	P. Jansen
Vormschool	Rhyndis Feithstraat	51	6	Hulshoff-Cupéry

Bron: 'Voorlopige schatting', opgesteld door Gemeente Amsterdam d.d. 29 mei 1941, op 9 juli 1941 met alle adressen door burgemeester Voûte aan beauftragte Böhmcker verstuurd. Gemeentearchief Amsterdam, 5191, 1941, inv.nr. 2215.

Zonder te weten wat er precies gaat gebeuren, gaan de scholen in 1941 dicht voor de zomervakantie. Op 8 augustus komt de verordening. Dan wordt bekendgemaakt dat de joodse leerlingen per 1 september 1941 niet meer tot openbare en niet-joodse bijzondere scholen mogen worden toegelaten. Zij moeten vanaf die dag samengebracht worden in scholen voor joodse kinderen, waar joodse leerkrachten onderwijs geven. De rijkscommissaris voor het

bezette Nederland, Wimmer, geeft de Nederlandse secretaris-generaal van het ministerie van Onderwijs de opdracht, maatregelen te treffen waardoor

‘vanaf 1 september a.s. joodse scholieren uit Nederlandse openbare en particuliere scholen afgezonderd en zo spoedig mogelijk in joden-scholen samengevoegd worden, waarin alleen joodse leraren onderwijzen’.⁵⁰

De gemeente Amsterdam maakt een briefje voor de ouders van joodse leerlingen aan openbare scholen:

‘Aangezien Uw kind volgens door mij verkregen inlichting jood (jodin) is in den zin van bovengenoemde bepaling, zal het met ingang van 1 september a.s. niet (langer) tot de thans door hem (haar) bezochte school (of tot de school, waarop het zou worden geplaatst) worden toegelaten.’⁵¹

In dezelfde brief wordt aangekondigd dat de joodse kinderen les zullen kunnen krijgen op ‘van gemeentewege te vormen scholen voor joodsche kinderen bestemd’. Dit is niet verplicht – wanneer de ouders daar geen prijs op stellen kunnen ze dit laten weten tot 22 augustus. Op 18 augustus worden de schoolbesturen en de schoolhoofden op de hoogte gebracht van de definitieve maatregel. Ook de oprichting van scholen voor joodse kinderen wordt bevestigd. De gemeente Amsterdam organiseert dit alles, maar zegt er dan al bij dat dat een tijdelijke zaak is:

‘Deze joodsche scholen zullen voorloopig door de gemeente worden beheerd. Zoodra mogelijk zullen zij aan een te vormen joodschen raad voor Nederland worden overgedragen.’⁵²

Op 11 september wordt een brief aan de ouders van joodse

leerlingen van de bijzondere scholen in Amsterdam gestuurd, waarin staat dat deze kinderen zullen worden ‘ingedeeld op een van gemeentewege te vormen school, voor joodsche leerlingen bestemd. Het zal daarop zoo spoedig mogelijk worden geplaatst.’ Deze ouders kunnen tot 16 september bezwaar aantekenen bij het Centraal Bureau Inschrijving van Leerlingen. Enkele tientallen ouders maken gebruik van deze mogelijkheid.

Scholen leveren namen van joodse leerlingen

In augustus worden de nieuwe joodse scholen ingedeeld, en in september vindt de aanstelling van de leerkrachten plaats. Het was de bedoeling alle scholen per 1 september te laten beginnen, maar dit bleek onhaalbaar. Op 19 augustus verzoekt de regerings-commissaris voor Amsterdam om uitstel. Op 25 augustus wordt dat toegestaan. Bemiddelaar hierbij was de chef kabinet van de secretaris-generaal van het ministerie van Onderwijs, Fockema Andreae, die blij is met het bereikte resultaat:

‘Tot mijn genoegen kan ik U mededeelen, dat [...] de Commissaris-Generaal voor Bestuur en Justitie [...] bereid is om voor Amsterdam den datum, waarop Joodsche leerlingen van de scholen zouden moeten verwijderd zijn (1 september) te verschuiven tot 1 oktober. De gemeente heeft zodoende de mogelijkheid om volgens uw methode gedurende de eerstvolgende weken de verplaatsing van arische en niet-arische leerlingen te regelen.’⁵³

Dan worden de joodse leerlingen nog een keer uitgebreid geteld, om na te gaan of alle gegevens van de gemeenten kloppen. De eerste telling was immers uitgegaan van de aantallen joodse leerlingen in oktober 1940. Nu worden alle individuele scholen bij deze registratie betrokken. Op 16 augustus vraagt secretaris-

generaal Van Dam de gemeentebesturen om een 'opgave van het aantal Joodsche leerlingen' te verkrijgen via de scholen. De gemeentebesturen moeten nagaan

'of de door de scholen verstrekte gegevens inderdaad overeenstemmen met de gegevens omtrent de kinderen van Joodschen bloede, waarover uw gemeente beschikt'.

Alle scholen in Amsterdam, van de kleuterscholen tot alle lagere en middelbare scholen, nijverheidsscholen, enzovoorts, worden aangeschreven door de afdeling Onderwijs om deze gegevens te leveren, en de scholen voldoen aan dat verzoek. Alleen al in Amsterdam zijn circa 380 verklaringen van scholen bewaard gebleven. Zo worden van school tot school de joodse leerlingen aangegeven. De Schoolvereniging Luther, Kleuterschool 4, aan de Uiterwaardenstraat 326 bij voorbeeld, deelt mee dat zich daar

'een leerling van Joodschen bloede bevindt, nl. Abram Agsteribbe, geboren 5 februari 1938, woonplaats Waalstraat 124^{hs}'.

In het boek *In Memoriam*, waarin alle joodse oorlogsslachtoffers uit Nederland staan vermeld, vinden we twaalf maal de naam Abraham Agsteribbe. Deze kleine Abram is vijf jaar geworden: hij is omgebracht in Sobibor op 2 juli 1943.

Een andere kleuterschool, aan de Sparrenweg 14, geeft op het eigen briefpapier, met als motto

'Steeds stappen de kleintjes blij te moe naar hun kleuterklasje toe'

een 'Opgaaf van Joodsche kinderen'. Op deze school zijn het er dertien, allen geboren tussen 1934 en 1937. Bij sommige verklaringen van scholen zitten uitgebreide brieven, over het

precieze aantal joodse grootouders, over joodse ouders die zijn gescheiden en nu met 'ariërs' hertrouwd zijn en hun kinderen christelijk zijn gaan opvoeden, alles in de hoop dat deze gegevens zullen helpen.

Interessant zijn de reacties van de christelijke scholen. Vooral de protestants-christelijke scholen maken veel bezwaar tegen het verzoek. Bij voorbeeld de School met den Bijbel in de Watergraafsmeer, Hogeweg 61-63:

'Het geweten laat het bestuur niet toe mede te werken tot het verwijderen of weren van kinderen van Christen ouders – hoezeer ook van joodschen bloede – van de christelijke scholen.'

Het bestuur tekent de verklaring daarom niet. Een andere School met den Bijbel, voor Sloten en Overtoom, heeft een twijfelgeval, een kind waarvan de herkomst onzeker is.

'De vader vertoeft in Zuid-Amerika, moeder kwam uit Duitschland, daar bezocht het kind – een meisje – steeds de lagere school, een gunst, uit dankbaarheid voor het feit, dat de vader vier jaar frontsoldaat is geweest. Deze zaak is lang in onderzoek geweest, nog zijn we daarover niet in klaarheid. We meenen dus te kunnen verklaren, dat aan onze scholen geen kinderen van Joodsche of Semietische afkomst zijn.'

Verschillende gereformeerde scholen hebben principiële bezwaren. De gereformeerde school aan de Keizersgracht 586 tekent niet:

'Ons bestuur is van meening dat het recht daartoe bij de Grondwet is gewaarborgd en dat de plicht daartoe is opgelegd door den hoogsten Wetgever, die ons verbiedt onderscheid te maken tusschen

Jood of Griek, omdat Hij Heere is van allen, die Hem aanroepen (Romeinen X vers 12).'

Ook de gereformeerde school aan de Keizersgracht 41 meent

'dat het onttrekken van joodsche leerlingen aan het Christelijk onderwijs in strijd is met de opdracht van Christus om het Evangelie te verkondigen aan alle creaturen. Het staat ons daarom niet vrij bij de vervulling van deze roeping te onderscheiden naar ras of geboorte.'

Maar er zijn ook veel gereformeerde en hervormde scholen die de joodse kinderen wel aangeven. En van geen enkele openbare school is in dit archief een bezwaar of weigering te vinden.⁵⁴ Misschien komt dit omdat de openbare scholen meer dan de christelijke scholen in een directe gezagsverhouding ten opzichte van de gemeente stonden: de gemeente vraagt iets, de school geeft antwoord. De bijzondere scholen hadden hun eigen besturen en koepelorganisaties, en zijn kennelijk eerder geneigd tot een zelfstandig antwoord. Verder blijft het stil.

Verwijdering

Op 25 augustus draagt secretaris-generaal Van Dam alle gemeentebesturen op de joodse leerlingen van de scholen te verwijderen. Hiervan moet aan alle openbare en bijzondere scholen mededeling worden gedaan, en er moet op toegezien worden dat aan de order gevolg wordt gegeven. Hij wil zo spoedig mogelijk de opgaven ontvangen van het aantal joodse leerlingen in de gemeente. Zijn doel is 'zoo spoedig mogelijk in staat te zijn, aanwijzingen te geven voor de noodzakelijke organisatie van de noodige scholen voor Joodsche kinderen'. Op 22 september sturen burgemeester Voûte en gemeentesecretaris Franken de schoolbesturen nogmaals een officieel verzoek tot verwijdering:

'Ik verzoek thans tot verwijdering van de joodsche leerlingen en hen, die als zoodanig worden beschouwd, met ingang van 1 October over te gaan.'

Daarbij een verklaring, die 5 oktober uiterlijk ingevuld retour moet zijn:

'Het bestuur verklaart bij dezen, dat sedert 1 October j.l. geen leerlingen van joodschen bloede of leerlingen, die als zoodanig worden beschouwd, zijn school (scholen) bezoeken, en dat het, zolang de in de Staatscourant van 29 en 30 augustus 1941, no. 168 bekend gemaakte opdracht van kracht is, zulke leerlingen niet zal toelaten.'⁵⁵

Opnieuw komt op dit verzoek protest van christelijke scholen. Hun bezwaar betreft de gedoopte kinderen van joodse afkomst. De voorzitter en scriba van de Nederduitsch Hervormde Gemeente, schrijven vanuit de kosterij van de Nieuwe Kerk op de Dam op 23 september 1941 aan het gemeentebestuur, dat zij eerder weliswaar al een opgave van leerlingen hadden gestuurd, maar daarop willen terugkomen. Bij nader inzien willen zij de gemeente berichten

'niet te kunnen meewerken aan een maatregel, waarbij onze gedoopte kinderen van Joodschen huize gescheiden zouden worden van zijne andere kinderen, omdat de Kerk naar het Evangelie moet verkondigen, dat Christus gekomen is "om den middelmuur des afscheidsels" tusschen Heidenen en Joden af te breken (Ef. 2,14) en ook afgebroken heeft, want in Christus is noch Jood noch Griek, in Hem geen scheiding meer tusschen rein en onrein. Daarom zijn wij in ons geweten gebonden om God meer gehoorzaam te zijn dan de mensen, daar het hier geldt het heilig recht Gods en de opdracht aan Zijn Kerk.'

Er zijn ook veel protesten van katholieke scholen. In totaal 36 katholieke Amsterdamse scholen sturen letterlijk dezelfde brief (op hun eigen briefpapier) terug, die luidt:

‘verklaart het bestuur dat sedert 1 October j.l. geen leerlingen van Joodschen bloede, of leerlingen, die als zodanig worden beschouwd, onze scholen bezoeken. Een verklaring dat wij zulke leerlingen niet zullen toelaten, kunnen wij om principiële redenen niet geven. Het staat ons niet vrij, een katholiek kind van Joodschen Bloede voor hetwelk de ouders of verzorgers opname in onze scholen vragen, niet toe te laten op de enkele grond, dat het van Joodschen bloede is of als zodanig wordt beschouwd.’⁵⁶

Hadden deze weigeringen en protesten gevolgen voor de betreffende scholen en schoolbesturen? Half oktober schrijft de wethouder van Onderwijs de scholen die geweigerd hebben mee te delen of er zich bij hen nog joodse leerlingen bevinden, opnieuw aan. De joodse scholen zijn dan allemaal al begonnen. In overleg met Van Dam krijgen deze scholen geen straf, maar alleen een soort afrondende brief van de wethouder, waarin de verantwoordelijkheid bij de ouders wordt gelegd:

‘De verantwoordelijkheid van het niet-verwijderen van Joodsche kinderen van de scholen, naar de Duitse opvatting, wordt gelegd op de ouders of verzorgers dier kinderen, weshalve het juist raadzaam is, dat besturen, met name ter wille van die ouders, hunne medewerking verleenen aan de uitvoering van den maatregel, ten aanzien van Joodsche schoolkinderen getroffen.’⁵⁷

Hier kan een patroon worden ontdekt, waarbij de verantwoordelijkheid steeds wordt doorgegeven: van het departement naar de

gemeente, van de gemeente naar de school, en van de school naar de ouders van de joodse kinderen. Tegelijkertijd met de informatie over de maatregel wordt de verantwoordelijkheid over de uitvoering ervan doorgegeven en afgeschoven. De ouders krijgen een briefje thuis, bij voorbeeld van de rectrix van het Meisjeslyceum, op 10 juli 1941:

‘Zeer Geachte Ouders, De Regeeringscommissaris voor Amsterdam draagt mij op nog deze week een nominatieve opgaaf te verstrekken van de leerlingen van het Lyceum, die van Joodschen bloede zijn. [...] Vriendelijk verzoek ik U mij bij de verlangde opgave te willen helpen door onderstaande vragen te beantwoorden, en mij deze p.o., in elk geval nog deze week toe te zenden. Hoogachtend, M.J. Freie, rectrix.’

En op 2 september 1941 volgt het volgende afscheidsbriefje:⁵⁸

GEWENTELIJK LYCEUM
VOOR MEISJES
R. Vinkelerskade 62.

Amsterdam, 2 September 1941.

Zeer Geachte Ouders,

De regeeringscommissaris voor Amsterdam heeft U medegedeeld, dat Uw dochter met September niet meer tot het Gemeentelijk Lyceum voor Meisjes mag worden toegelaten.

Mij rest alleen nog langs dezen weg van U en Uw dochter afscheid te nemen. Ik hoop, dat U het Lyceum in goede herinnering zult behouden.

Met de meeste hoogachting,

rectrix.

De historica Evelien Gans wijst erop dat dit mechanisme in één beweging steeds een volgende groep niet-joden ontslaat van de verantwoordelijkheid om iets te doen of te laten. Zo ging het op de scholen, en ook bij voorbeeld bij de vakbonden. Ze noemt het een

‘perverse, maar uitgekiende handelwijze, omdat het niet-joodse instanties of individuen zo als het ware makkelijker gemaakt werd “niets” te doen. De joden moesten het zelf doen, op straffe van “groote moeilijkheden”. Zo hoefden niet de verenigingen hun joodse leden uit te stoten, maar dienden de joodse leden te bedanken.’⁵⁹

Het lijkt erop dat alle uiteindelijk scholen gedaan hebben wat er van ze werd gevraagd en dat de ouders zich geschikt hebben in de nieuwe situatie. Nader onderzoek in individuele schoolarchieven zou hier nog meer inzicht in kunnen opleveren. Controverses hebben het archief van de gemeentelijke afdeling Onderwijs niet bereikt en van enige straf is geen sprake. Er zijn in deze archieven ook geen voorbeelden van scholen die hun protest hebben geconcretiseerd. Aan de registratie en verwijdering van joodse leerlingen is voldaan – zij het onder protest – en de joodse kinderen zijn massaal naar de nieuwe joodse scholen gegaan.

Een maand uitstel was het enige dat werd gevraagd en ook is verkregen. De gemeente Amsterdam maakt een uitvoeringsplan, en na de zomervakantie van 1941 gaan duizenden Amsterdamse schoolkinderen naar een andere school, een andere klas, een ander gebouw.

Aparte scholen voor joodse en niet-joodse kinderen

Een maand nadat de verordening om joodse kinderen van de scholen te verwijderen is binnengekomen, is het verhuisplan voor de scholen in Amsterdam rond. Op 12 september besluiten Burgemeester en Wethouders op voorstel van de wethouder van

Onderwijs tot de volgende maatregelen voor het geven van passend onderwijs aan joodse leerlingen:

Er worden 24 openbare joodse inrichtingen van onderwijs opgericht:

- 3 scholen voor voorbereidend onderwijs (kleuterscholen), waaronder enkele met Montessoriklassen
- 16 scholen voor gewoon lager onderwijs, waarvan 1 Montessori
- 1 school voor voortgezet gewoon lager onderwijs
- 1 school voor uitgebreid lager onderwijs
- 1 school voor buitengewoon lager onderwijs
- 2 scholen voor middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs:
 - 1 hbs met 5-jarige cursus A en de andere een lyceum

En hieraan voegen B&W toe: ‘Deze scholen zullen voorlopig zijn openbare scholen. Zij zullen des zaterdags, evenals des zondags, gesloten zijn. Ook des woensdagmiddags wordt er onderwijs gegeven.’ Alle scholen worden aangeduid als joodse school.

Het ging om de volgende scholen:

De kleuterscholen kwamen aan de Sparrenweg 11. Vrolikschool, wordt Joodsche Voorbereidende School A, met een buitenklas in het schoolgebouw Nieuwe Uilenburgerstraat 27; twee buitenklassen voor Montessori-onderwijs in de 2^e Boerhaavestraat 82 (Lagere Montessorischool), een buitenklas aan de Plantage Muidergracht 20 (Plantageschool); tweede kleuterschool was aan de Joubertstraat 15 (met een buitenklas in de 1^e van Swindenstraat 135); derde kleuterschool was gepland aan de Dongestraat 8, waarin 1 Montessoriklas: deze is in oktober al gevestigd op het Daniël Willinkplein 11, met een buitenklas in de school aan het Borssenburgplein 13.

De scholen voor lager onderwijs, worden allemaal ‘Joodsche School voor Gewoon Lager Onderwijs’: Oudeschans 35 (Van Alphenschool), Nieuwe Uilenburgerstraat 96 (J.D. Meijerschool), Waterlooplein 24 (Waterlooschool), Plantage Muidergracht 20

(Plantageschool), Sparrenweg 11 (Vrolikschool), in het zelfde gebouw nog een tweede school (Camperschool) met drie buitenklassen in de 1^e Van Swindenstraat 135; aan de Pres. Brandtstraat 7 (Chr. De Wetschool), Pres. Brandstraat 9 (Pres. Brandschool), Kraaipanstraat 58 (Louis Bothaschool)⁶⁰, Jekerstraat 84 (Vondelschool), Jekerstraat 86 (Michel de Klerkschool), Borssenburgplein 13 (Borssenburgschool), Jan van Eyckstraat 21 (Daltonschoon), Cliffordstraat 36 (voorheen niet in gebruik), Floraweg 15 (Campanulaschool).

Een joodse Montessorischool komt in 2^e Boerhaavestraat 82 (was al een Lagere Montessorischool), met drie buitenklassen in de Niersstraat 43.

De Joodsche School voor Voortgezet Gewoon Lager Onderwijs komt aan de Smitstraat 39.

De Joodsche School voor Uitgebreid Lager Onderwijs aan de Christiaan de Wetstraat 21-23 (die daarvoor buiten gebruik was). Hierin werden vanaf 30 november ook nog drie opleidingen voor joodse winkelbedienden, het middenstandsdiploma, en voor handels- en kantoorbedienden georganiseerd.⁶¹

De Joodsche School voor Buitengewoon Lager Onderwijs wordt gevestigd op de bovenverdieping van het schoolgebouw Plantage Doklaan 14 ('3 klassen debielen') met 3 buitenklassen ('debielen') in het schoolgebouw Joubertstraat 15, en met 4 buitenklassen ('waarvan 2 voor debielen en 2 voor imbecillen') in de bovenverdieping van het schoolgebouw Plantage Muidergracht 26/28.

De joodse hbs-A (of OHS, 5-jarige cursus) komt aan de Mauritskade 24 (voorheen twee ulo-scholen, de Thérèse Schwartzeschool en de Jozef Israelsschool).

Het Joods Lyceum ten slotte wordt gevestigd in het schoolgebouw Voormalige Stadstimmertuin 1 (was Openbare school voor Uitgebreid Lager Onderwijs, Amstelschool) en in het schoolgebouw Lepelstraat 22 (was Openbare School voor Voortgezet Gewoon Lager Onderwijs), welk laatste gebouw ook dienst zal doen voor de joodse hbs.

Uit de schoolgebouwen die nu tot joodse scholen werden gemaakt, moesten de niet-joodse leerlingen en leerkrachten vertrekken. Zij werden overgeplaatst naar andere gebouwen. Behalve voor de hierboven genoemde 24 scholen geldt dat ook voor de scholen aan de Laing's Nekstraat 44 (Pres. Steynschool), Dintelstraat 5, Smaragdplein 3 (Graaf Floris V-school), Weesperplein 22 (Hendrik Westerschool), en Van Ostadestraat 103 (Ruysdaelschool). De al voor de oorlog bestaande joodse bijzondere scholen blijven gewoon bestaan; aan de Stadstimmertuin de joodse hbs, en enkele joodse lagere scholen.

De Amstelschool, die gevestigd was in het gebouw aan de Stadstimmertuin 1, waarin het Joods Lyceum zou worden gevestigd, ging over naar de Van Ostadestraat 103. De ulo aan de Mauritskade, waar de Joodse hbs komt, verhuist naar Weesperplein 22; en een tweede ulo aan de Mauritskade gaat naar Bankastraat 20. Opgeheven zal ook worden, zodra de omstandigheden dit veroorloven, de Vakschool voor Kleermakers aan de Nieuwe Uilenburgerstraat 27.

Na de scheiding: vijftientwintig nieuwe joodse scholen

In totaal moesten op dertig Amsterdamse scholen de kinderen verhuizen – duizenden joodse en niet-joodse kinderen gingen na de zomervakantie van 1941 naar een andere school.

De scheidingsoperatie is geslaagd en nu '*vollständig durchgeführt*', schrijft de burgemeester op 13 oktober aan Böhmcker: er zijn overal aparte joodse scholen, en ook nog enkele kleine privé-scholen voor een klein aantal joodse kinderen.⁶²

Op 21 november 1941 wordt het besluit nog eenmaal herzien door B&W. 'De wethouder deelt mede, dat over het geheel genomen dit organisatieplan uitvoerbaar is gebleken.' De enige wijziging is de splitsing van een te groot geworden Montessorischool die in drie gebouwen is gehuisvest. Dat worden nu twee scholen: de een heeft 3 klassen aan het Daniel Willinkplein

11 en 2 klassen in de Smitstraat 39, en de ander heeft 4 klassen in de 2^e Boerhaavestraat 82.

Per 1 december 1941 zijn er dan 'in totaal 25 openbare joodsche inrichtingen van onderwijs'.⁶³

In het eerste schooljaar 1941-42 hebben ongeveer de volgende aantallen leerlingen op de openbare en bijzondere joodse scholen les gehad.

1. Lager onderwijs: in Amsterdam: openbare joodse scholen: 4100 leerlingen, bijzondere joodse scholen 1200 leerlingen, totaal: 5300 leerlingen. Buiten Amsterdam: 3724 leerlingen. Totaal in Nederland: 9024 leerlingen.
2. Ulo: In Amsterdam: openbare joodse scholen 480 leerlingen, bijzondere joodse ulo 210 leerlingen. Totaal Amsterdam: 690 leerlingen. Buiten Amsterdam: 860 leerlingen. Totaal in Nederland: 1550 leerlingen.
3. Hbs/lyceum. In Amsterdam: openbaar: 692 leerlingen, bijzonder: 258 leerlingen, totaal Amsterdam: 950 leerlingen. Buiten Amsterdam: 937 leerlingen. Totaal in Nederland: 1887 leerlingen.⁶⁴

Dit zijn de maximale aantallen, geteld aan het eind van het voorjaar van 1942. Vanaf de zomer van 1942 begonnen de deportaties en zijn de scholen steeds leger geworden. In totaal hebben in Amsterdam dus 6940 joodse kinderen les gehad op lagere en middelbare scholen. Daarnaast waren er nog allerlei nijverheidsscholen: daarvan zijn geen goede tellingen bewaard gebleven.

De gemeente Amsterdam was tevreden over het verloop van de scheiding, zoals in het jaarverslag van 1941 onder de kop Onderwijs staat: daarin is slechts sprake van een 'hergroepering', van een 'reorganisatie' die 'in goede orde' en 'vlot' moest verlopen. Dat was gelukt, en daarmee was de zaak af.⁶⁵

In contrast daarmee blijkt de eveneens voorgestelde scheiding van het universitair onderwijs helemaal niet zo soepel te zijn verlopen.

Ter vergelijking: scheiding van joden en niet-joden aan de Amsterdamse universiteit

De scheiding in het openbaar en bijzonder lager en voortgezet onderwijs was in enkele maanden uitgevoerd. Voor Böhmcker was een logische volgende stap de scheiding van joodse en niet-joodse studenten aan de universiteit. Zijn werkwijze was dezelfde als die bij de scholen. Concentratie van joodse studenten was de eerste opzet: de joodse studenten uit heel Nederland zouden naar Amsterdam over moeten komen. Dit idee wordt heel snel als ondoenlijk afgedaan. Op 8 oktober 1941 schrijft burgemeester Voûte aan Böhmcker:

'Het denkbeeld de Joodsche studenten van Rijks-universiteiten uit den lande naar de Universiteit van Amsterdam over te brengen, is niet voor verwezenlijking vatbaar gebleken, aangezien voor de studenten in de geneeskunde en de wis- en natuurkunde niet voldoende plaats in de laboratoria beschikbaar is.'⁶⁶

Voûte was niet alleen burgemeester, maar vanaf 4 maart 1941 ook president-curator van de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Als hoofd van het college van curatoren werd hij door de rector magnificus, B. Brouwer, geïnformeerd. In een interessante scriptie beschrijft Els van Diggele hoe nauw de contacten tussen deze mannen in die periode waren. Ze belden elkaar vaak om te overleggen over allerlei gedetailleerde kwesties. Van Diggele concludeert over Voûte: 'De kracht van zijn beleid lag in zijn pogingen aan te sturen op uitstel van de maatregelen.'⁶⁷ Dit gaat zeker ook op voor de maatregelen ten aanzien van het hoger onderwijs. Wanneer Voûte de concentratie van joodse studenten in Amsterdam heeft afgewezen, probeert Böhmcker vanaf 13 oktober 1941 de universiteit te bewegen tot het scheiden van joodse en niet-joodse studenten in Amsterdam. Hoe veel joodse studenten zijn er, en aan welke faculteiten? Böhmcker vraagt, namens de rijkscommissaris

*'ob und wie eine Trennung der judischen Studenten von den übrigen Studierenden möglich ist. Der Herr Reichskommissar legt auf eine Trennung Wert, soweit diese erreicht werden kann.'*⁶⁸

Hij stelt deze vraag eerst aan burgemeester Voûte, die hem doorstuurt naar de rector magnificus van de Gemeentelijke Universiteit – zoals de Universiteit van Amsterdam dan nog heet – Bernard Brouwer. De neuroloog Brouwer was in april 1940, vóór het begin van de bezetting, rector magnificus geworden. Brouwer antwoordt op 26 november. Er hebben zich tot nu toe 125 joodse studenten ingeschreven: 2 bij rechtsgeleerdheid, 70 bij geneeskunde, 23 bij wis- en natuurkunde, 15 bij letteren en wijsbegeerte, 14 bij economische wetenschappen, en 1 bij de verenigde faculteit van wis- en natuurkunde en letteren en wijsbegeerte. Brouwer:

'Uit een uitvoerig onderzoek is mij gebleken, dat een scheiding in dien zin, dat voor de Joodsche studenten afzonderlijke practica en oefeningen gehouden en afzonderlijke colleges zouden worden gegeven, niet mogelijk zouden worden. Ook in andere zin, n.l. zo, dat tijdens de colleges, practica en oefeningen een scheiding tussen de Joodse en de andere studenten gemaakt zou worden, is het denkbeeld mij niet voor verwezenlijking vatbaar gebleken, zonder grote bezwaren en zonder ernstige gevolgen voor de goede gang van zaken.'

Burgemeester Voûte stuurt dit op 5 december door naar Böhmcker, en stelt:

'Ik onderschrijf volkomen de meening van den Rector, dat het geven van afzonderlijke colleges aan Joodsche Studenten niet mogelijk zou zijn.'

Daarmee lijkt de zaak te zijn afgedaan: er komen geen joodse studenten naar Amsterdam, en binnen Amsterdam worden ze niet gescheiden. Er zijn geen herhaalde verzoeken van Böhmcker, maatregelen of protesten terug te vinden.

Het is niet duidelijk waarom de door de Duitsers voorgestelde scheiding van joodse en niet-joodse studenten aan de universiteit niet is doorgegaan. Knegtmans beschrijft uitvoerig hoe Brouwer tot samenwerking met Voûte kwam, hoe hij zich liet overhalen om ook voor het studiejaar 1941-42 rector magnificus te blijven, en hoe hij telkens instemde met verdergaande maatregelen van de nazi's tegen de universiteit. Ook secretaris-generaal J. van Dam kende hij persoonlijk, en hij had een zodanige band met hem dat hij hem rechtstreeks in Den Haag kon blijven bellen.⁶⁹ De conclusie lijkt gerechtvaardigd te veronderstellen dat Böhmcker en Voûte de voorkeur gaven aan het laten voortduren van de goede samenwerking met Brouwer, boven het ruw doorvoeren van anti-joodse maatregelen.⁷⁰

Niet-joodverklaringen studenten

Een en ander betekent niet dat de Universiteit van Amsterdam aan alle anti-joodse maatregelen wist te ontkomen. Joodse hoogleraren en overig joods personeel werden ontslagen, en voor nieuwe studenten kwam er een niet-joodverklaring. Een concept van deze verklaring wordt in maart 1941 door Van Dam aan de wethouder van Onderwijs van de gemeente Amsterdam gestuurd, die het doorstuurt naar de rector magnificus.⁷¹ De bedoeling was dat studenten die zich voor de eerste keer aan een instelling van hoger onderwijs wilden inschrijven een verklaring tekenden dat zij niet behoren

'tot de personen, als bedoeld in artikel 1 der verordening no. 27/1941 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied: dat wil zeggen, personen die van geheel of gedeeltelijk

joodschen bloede zijn, met uitzondering van diegenen die slechts van een naar ras voljoodschen grootouder stammen, en ook personen die tot de joodsch-kerkelijke gemeenschap behoren'.

Maar dit werd door de Amsterdamse universiteit niet ingevoerd. Een nieuwe eerstejaarsstudent moet in plaats daarvan een verklaring tekenen dat hij/zij

'bekend is met de inhoud van de Verordening nr. 27/1941 betreffende Joodse Studenten, en met die van het besluit van de secretaris-generaal van Opvoeding, wetenschap en cultuurbescherming van 11 februari 1941 ter uitvoering van de genoemde Verordening'.

Het tekenen van deze verklaring is verplicht bij inschrijving. Op deze manier omzeilde de universiteit de directe niet-joodverklaringen: de studenten moesten slechts ondertekenen dat ze van het bestaan van de anti-joodse verordening op de hoogte waren.⁷²

Uit de stukken blijkt dat de inbreng van rector magnificus Brouwer beslissend was bij deze ombuiging van de verordening. Op 16 september zit Brouwer een vergadering voor met de secretaris van curatoren, de directeur van de afdeling Onderwijs en de secretaris van de senaat. Daar wordt voorgesteld, voor wat betreft het verbod tot inschrijving van joodse studenten, 'niet een verklaring te laten tekenen betreffende afstamming, maar wel een verklaring, dat de ondertekenaar met de betreffende verordening en het uitvoeringsbesluit bekend is.' Tijdens de vergadering wordt nagegaan of deze verandering een te groot risico oplevert of niet: er heeft een telefonisch onderhoud plaats met Den Haag. De rector magnificus belt persoonlijk de heer Schölvinnck van het departement van Opvoeding en leest de voorgestelde Amsterdamse verklaring voor. De ambtenaar stemt ermee in:

'De heer Schölvinnck acht dit voldoende. Dit kan dus geschieden. Afschriften van de betreffende Verordening en het uitvoeringsbesluit zullen bij de inschrijving ter inzage liggen. In dit geval behoeft de rector aan de uitnodiging van den burgemeester, de eerstejaars een verklaring betreffende hun afstamming te laten tekenen, geen gevolg te geven.'

Brouwer verhinderde hiermee de praktische uitvoering en controle van de ariërvklaring voor studenten. Dit maakte het mogelijk dat joodse studenten bleven studeren. Het lijkt sterk op een vorm van gedogen door geen vragen te stellen.

Joodse ouderejaars-studenten moesten toestemming vragen om door te kunnen studeren, meldt J. Aa in juni 1942 in een rapport over het onderwijs aan joodse studenten. Die toestemming is hen, voor zover hem bekend, schrijft Aa, ook gegeven: kennelijk kunnen zij doorstuderen. Kneegtmans meldt dat in september 1941

'na moeizame onderhandelingen tussen Van Dam en de Duitsers 399 joodse studenten [werden] toegelaten, 60 procent van de groep die een verzoek tot inschrijving had ingediend. [...] Afgewezen waren de buitenlanders (ook al woonden zij hun hele leven in Nederland), studenten die pas één keer ingeschreven waren geweest of die aan een tweede studie waren begonnen, de meeste rechtenstudenten, enkele meisjes en degenen die pas op latere leeftijd waren gaan studeren.'⁷³

Praktisch gezien werd het studeren wel erg bemoeilijkt, door het verbod (22 september 1941) voor joden om bibliotheken, leesalen en musea te bezoeken. Er kwam een circulaire aan alle hoogleraren en lectoren die laboratorium- of seminariumbibliotheken onder hun beheer hadden die hen erop wees dat joden niet meer toegelaten mogen worden, tenzij zij al voor het studiejaar 1941-42 waren ingeschreven. Ook hierbij bleek in de praktijk en door het

telkens weer vragen van toestemming meer mogelijk, meldt Aa over de situatie in juni 1942:

'Zij die toestemming hebben om de universiteit te bezoeken, of aan hun dissertatie te werken, mogen boeken uit de Universiteits Bibliotheek halen. In de studiezalen mogen zij echter niet worden toegelaten. Wel kan een apart studie-lokaal voor Joodse lezers worden ingericht.'⁷⁴

Door het niet nadrukkelijk uitvoeren van de niet-joodverklaring bij de inschrijving waren deze praktische mogelijkheden opengelaten. Joodse studenten konden nog studeren, en dat gebeurde kennelijk ook. Op 1 augustus 1942, een jaar later dus, werden ten slotte alle joodse studenten uitgesloten van hoger onderwijs. In zijn rede bij de opening van het academisch jaar op 21 september 1942 verdedigde Brouwer zijn aanblijven met de woorden

'dat het de taak is van den schipper te schipperen in den storm'.⁷⁵

Al met al is er sprake van een opmerkelijk verschil tussen de gang van zaken bij de scholen en die bij de universiteit. Hoe kan het dat de scheiding tussen joden en niet-joden, die op de lagere en middelbare scholen zo snel tot stand werd gebracht, op de universiteit gedurende een geheel jaar, tot augustus 1942 gewoon niet is uitgevoerd? De verklaring voor de ruimte die Brouwer heeft verkregen voor het oprekken en omzeilen van de anti-joodse maatregelen, zoek ik in zijn contact met burgemeester Voûte. Voûte stemt bij deze voorstellen steeds met Brouwer in, en geeft zijn standpunt door aan Böhmcker. Voûte was hierbij van belang, omdat hij naast burgemeester ook president-curator van de Gemeentelijk Universiteit was. Voûte dekt Brouwer bij diens weigering om tot scheiding van de studenten over te gaan, wanneer hij op 4 december aan Böhmcker schrijft, dat

'het geven van afzonderlijke colleges aan Joodsche studenten niet mogelijk zou zijn en dat het aanbrengen van een scheiding op de colleges en practica met het oog op den goeden gang van zaken zeer ongewenscht zou wezen'.⁷⁶

Böhmcker liet het erbij. Hij was afhankelijk van de medewerking van Voûte en het Amsterdamse ambtenarenapparaat op allerlei gebied. Om deze in het algemeen goede samenwerking en bereidwillige uitvoering van wat nog zou volgen niet in gevaar te brengen, reageerde hij niet op het niet uitvoeren van de scheiding tussen joodse en niet-joodse studenten.

De scheiding van het lager en middelbaar onderwijs in Amsterdam was een feit. De weigering van de universiteit dezelfde scheiding tot stand te brengen, roept vragen op over de snelle bereidwilligheid waarmee de gemeente Amsterdam in de zomer van 1941 heeft gereageerd op het Duitse verzoek ervoor te zorgen dat joodse kinderen niet langer bij niet-joodse kinderen in de klas of onder één dak verkeerden. Deze hele scheidingsoperatie was nagenoeg geruisloos voltrokken. Hoe reageerden andere direct betrokken partijen, joodse organisaties en ouders van kinderen die van school werden gestuurd, op deze scheiding?

Joodse Coördinatie Commissie en Joodse Raad over de scholen

Een scheidingsoperatie zoals die in de zomer van 1941 in het Amsterdamse onderwijs werd uitgevoerd, was nooit eerder voorgekomen. Er bestonden dus geen regels voor, en de uitvoering was een kwestie van improvisatie.

J. Aa was vanaf het eerste uur medewerker van de Centrale Commissie voor het Joodse Onderwijs van de Joodse Raad, en betrokken bij het zoeken naar oplossingen voor het onderwijs aan joodse leerlingen in heel Nederland. Uit een rapport dat hij

schreef, *De maatregelen inzake het onderwijs aan Joodse leerlingen. Augustus 1941-mei 1942*, blijkt dat de commissie het als haar eerste taak ziet moeilijkheden die waren ontstaan door de scheiding van de leerlingen op te lossen door praktische maatregelen te nemen. Zij wil ervoor zorgen dat 'alle leerlingen weer op scholen van het door hen voordien bezochte type worden geplaatst'. Niemand heeft iets dergelijks ooit eerder meegemaakt, waardoor alle betrokkenen een eigen reactie en houding moeten bepalen. Zoals Aa zegt, bevinden zij zich in 'een gebied zonder jurisprudentie'.

De Joodse Coördinatie Commissie, opgericht in december 1940 vanuit de grote joodse kerkgenootschappen, laat op 12 september 1941 nog wel een officieel protest horen tegen de scheiding. De coördinatiecommissie acht die onwettig, zoals ze laat weten in een brief aan Van Dam, secretaris-generaal van het ministerie:

'Artikel 200 van de Grondwet schrijft voor, dat in elke gemeente van overheidswege voldoende openbaar algemeen vormend onderwijs moet worden gegeven. In een genoegzaam aantal scholen. En artikel 10 der Lager Onderwijswet bepaalt, dat in elke gemeente voldoende lager onderwijs moet worden gegeven in een genoegzaam aantal scholen, welke voor alle kinderen zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid toegankelijk zijn. Deze bepalingen gelden ook thans nog onverminderd. [...] Niettemin zijn bij simpele aanschrijving aan U Hoogedelgestrenge maatregelen opgedragen, die volkomen indruischen tegen letter en geest der aangehaalde artikelen, tegen de voorschriften der Leerplichtwet en tegen die van de overige wetten, die het Nederlandsch schoolsysteem in al zijn vormen beheerschen. Daarmede is het in Nederland geldend recht ter zijde geschoven ten aanzien van Nederlandsche kinderen van Joodschen bloede,

wier ouders als Nederlandsche staatsburgers en als Nederlandsche belastingbetalers toch dezelfde wettelijke rechten kunnen doen gelden als hun medeburgers. En daarmee is ook inbreuk gemaakt op een, diep in het Nederlandsche Volk verankerde traditie van eeuwen her.'

Het protest komt wat laat. Een week eerder, op 5 september 1941, had namelijk dezelfde coördinatiecommissie haar plaatselijke vertegenwoordigers al opgedragen alle medewerking te geven aan de oprichting van de nieuwe joodse scholen. Er was op die dag een vergadering over de oprichting van de joodse scholen tussen de joodse organisaties en het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming. Een verslag ervan is ondertekend door prof. David Cohen van de Joodse Raad en door mr. Henri Edersheim, secretaris van de Joodse Coördinatie Commissie. Het verslag komt erop neer dat zij de 'mededeelingen van feitelijken aard' hadden aangehoord omtrent de scheiding van het onderwijs. De bepalingen zullen gelden voor het gehele onderwijssysteem: ook voor nijverheidsonderwijs, ambachts-scholen, huishoudscholen, muziek- en gymnastieklessen en onderwijs aan volwassenen.

'Buiten de regeling valt slechts het universitair onderwijs (de hoge scholen), maar niet het voorbereidend hooger onderwijs, de gymnasia en de lycea.'

De coördinatiecommissie stuurt deze mededelingen door naar hun gewestelijke en plaatselijke vertegenwoordigers van de joodse gemeenten.⁷⁸ Maar wel gelijk met een – ook uit de latere mededelingen van de Joodse Raad zo bekende – waarschuwing: dat ze het noodzakelijk achtte de nieuwe regels en bevelen op te volgen:

'Van overheidswege zal worden voorzien in de behoefte aan onderwijs aan Joodsche kinderen.

Inmiddels moet met den allergrootsten nadruk worden gewaarschuwd tegen pogingen om langs den weg van het particulier initiatief zelf te gaan voorzien in de behoeften aan onderwijs voor Joodsche kinderen. Zulke pogingen kunnen – ook wanneer zij met de beste bedoelingen worden ondernomen en geenszins uit eigenbelang – de totstandkoming der overheidsmaatregelen slechts vertragen en bemoeilijken, [...] en behoren dus achterwege te blijven.⁷⁹

De Joodse Coördinatie Commissie en de Joodse Raad achten het recht op onderwijs cruciaal, en de doelstelling alle joodse kinderen weer zo snel mogelijk naar school te laten gaan, vloeit daar direct uit voort. Maar het moet wel goed geregeld worden. Daarom zijn zij blij met de vier weken uitstel, waarmee de joodse openbare scholen in Amsterdam niet in september, maar op 1 oktober 1941 van start gingen. Aa:

‘Deze maand uitstel was een zegen voor de kinderen. Na hun normale vakantie te hebben genoten wilden ze weer aan het werk gaan; dan rond te lopen is funest. In het land liepen in het voorjaar van 1942 nog Joodse kinderen zonder onderwijs rond!’⁸⁰

Het is opmerkelijk dat wanneer de scheiding van het onderwijs nog maar nauwelijks is afgekondigd, de plannen voor joodse scholen al klaarliggen en snel worden uitgevoerd. Behalve in de genoemde protestbrief van de Joodse Coördinatie Commissie uit september 1941, toen de scheiding al een feit was, is vanuit de bestaande joodse organisaties geen protest georganiseerd tegen het ontslag van de joodse leerkrachten en tegen de voorbereiding van de scheiding van het onderwijs. Het verder ontbreken van protest heeft te maken met de eigen ideeën die in joodse kringen leefden over de organisatie van onderwijs aan joodse kinderen. In de Nederlandse

Zionisten Bond werd vanaf eind jaren dertig gediscussieerd over de uitbreiding van het joodse onderwijs. Enkel menenden dat er nieuwe ‘joods-nationale’ scholen moesten komen. Een meerderheid meende dat daarvoor onder de ouders onvoldoende steun zou bestaan en pleitte voor introductie van het modern Hebreeuws en lessen over de aardrijkskunde en volkenkunde van het toenmalige Palestina op de bestaande scholen.⁸¹

In 1941 bestaan de in december 1940 opgerichte Joodse Coördinatie Commissie, en de in februari 1941 opgerichte Joodse Raad naast elkaar.⁸² De coördinatiecommissie wordt in oktober 1941 door de bezetter verboden, de Joodse Raad is zoals bekend gedurende de deportaties blijven bestaan tot ook de laatste eigen medewerkers en hun familieleden zijn gedeporteerd. David Cohen is vanaf het begin bij beide organisaties betrokken, vanuit zijn werk bij het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen, en vanuit de Nederlandse Zionisten Bond. Voorzitter van de Joodse Coördinatie Commissie was Lodewijk Visser, de voorzitter van de Hoge Raad die als jood uit die functie was ontheven. Cohen werd medevoorzitter van de Joodse Raad. Evelien Gans schrijft dat er juist op onderwijsgebied plannen werden gemaakt door de coördinatiecommissie. Uit een intern document blijkt

‘dat men zich serieus aan het bezinnen was op een toekomst waarin de joden hun eigen onderwijs zouden moeten organiseren. Daarbij dacht men aan alle onderwijstakken, met als uitzondering de universiteit. Een begin werd gemaakt met de registratie van joodse leerkrachten, leerlingen en onderwijsinstellingen.’⁸³

Deze activiteiten van de onderwijscommissie van de Joodse Coördinatie Commissie vinden dus plaats in dezelfde periode dat de gemeente Amsterdam bezig is joodse leerlingen op scholen te tellen. Wanneer de gemeente, in antwoord op het bevel tot scheiding van het onderwijs, overgaat tot de oprichting van openbare joodse scholen, wordt dit beleid door de joodse

organisaties niet tegengewerkt. Het lijkt erop dat zij er vanaf het begin het beste van proberen te maken.

De Joodse Raad en de Joodse Coördinatie Commissie schikken zich in de scheiding zoals die door het ministerie en de gemeente is georganiseerd. Vanaf dat moment blijft de rol van de joodse organisaties beperkt tot het bepleiten van een positieve sfeer op de joodse scholen. De Joodse Raad gaat zich vooral toeleggen op het organiseren van onderwijs aan joodse kinderen in de provincie. Buiten Amsterdam was het veel moeilijker joodse scholen te organiseren en joodse leerkrachten te vinden. Zo vermeldt Aa in zijn rapport uit juni 1942 dat er in het hele land onduidelijkheid is over de status van kinderen uit gemengde huwelijken. In Arnhem moeten bij voorbeeld alleen de kinderen met drie en vier joodse grootouders naar een joodse school, en kunnen alle zogenaamde half-joden naar hun oude scholen blijven gaan. Maar in Deventer moeten kinderen met minder dan drie joodse grootouders, waarvan de ouders geen lid zijn van een joods kerkgenootschap en de hele familie niet religieus is, wel naar een joodse school.⁸⁴

Inmiddels stonden de ouders van joodse kinderen door de scheiding van het onderwijs voor een voldongen feit – hen was niets gevraagd, en hun mogelijkheden waren zeer beperkt.

Weigeringen van ouders hun kinderen op joodse scholen in te schrijven

Niet alle ouders wilden dat hun kinderen naar een openbare joodse school gingen. In de archieven van de wethouder van Onderwijs in Amsterdam zijn enkele tientallen brieven van ouders bewaard, die laten weten dat hun volgens de Duitse definitie joodse kinderen niet naar de gemeentelijke joodse scholen zullen gaan, en dat zij dit aanbod niet op prijs stellen. Rachel Porcelijn bij voorbeeld

‘zal thuis gehouden worden. Behoeft niet ingedeeld te worden.’

De heer Elzas verzoekt zijn zoon Jacob in te delen op een van gemeentewege te vormen school voor joodse kinderen. Mevrouw M. Cohen deelt mee

‘dat ik van Uw voorstel, mijn dochter op een van gemeentewege te vormen school voor Joodsche kinderen bestemd, geen gebruik wensch te maken’.

Mevrouw Person laat weten dat zij voor haar dochter ‘van verder hbs-onderricht’ afziet. De meeste van deze kinderen vielen nog wel onder de leerplicht. Of ze daar ook op aangesproken werden, blijkt niet uit het archief. We weten wel dat rector Elte van het Joods Lyceum op 5 oktober 1941, wanneer de school dus net is begonnen, de burgemeester meldt hoe veel kinderen, die wel in aanmerking kwamen voor plaatsing op het Joods Lyceum, daar toch niet waren ingeschreven: dat waren 45 leerlingen (23 leerlingen van de 5-jarige hbs'en, waarvan een groot aantal op de joodse hbs aan de Stadstimmertuin was geplaatst; 4 leerlingen van de gymnasia; en 18 leerlingen van de lycea, terwijl nog eens 12 leerlingen van de lycea op de Joodse hbs-A aan de Mauritskade waren geplaatst).⁸⁵

Wat kunnen ouders verder doen? Sommigen geven er de voorkeur aan dat hun kinderen niet meer dagelijks naar school gaan, maar zich individueel voorbereiden op het staatsexamen. Het eerste voorbeeld hiervan kwam al ter sprake bij de leerlingen van het Vossius Gymnasium die van school gestuurd zijn na hun protestactie tegen het ontslag van de joodse leraren in november 1940. Anderen melden zich aan bij de, al bestaande, orthodox-joodse hbs. Nieuw is in 1941 ook een Joods Montessori Lyceum waar circa 50 leerlingen lessen volgen tot het voorjaar van 1943.⁸⁶ Dora Breemer-Polenaar gaat deze school leiden. Er zijn ook verschillende particuliere initiatieven tot huiskamerschooltjes: een vorm van privé-lessen in kleine groepjes door particuliere joodse leraren. Deels uit voorkeur, deels ook uit angst van de ouders. Deze initiatieven komen zonder steun van de Joodse Raad tot stand, maar worden in het tweede schooljaar, 1942-43, wel onder

haar autoriteit geplaast. Ten slotte zijn er ook scholieren door hun ouders van school gehaald en thuisgehouden.

Mijn indruk is, mede door de brief van Elte over de 45 leerlingen die zich niet inschreven op het Joods Lyceum, dat voor deze alternatieven voor nieuwe joodse middelbare scholen in totaal niet meer dan enkele tientallen leerlingen hebben gekozen. Verreweg de meeste joodse middelbare scholieren in Amsterdam blijven na de scheiding van het onderwijs op een of andere manier naar school gaan of lessen volgen. Of dat buiten Amsterdam anders was, valt buiten het bestek van dit onderzoek. Het is wel waarschijnlijk dat de scheiding van het onderwijs in de provincie meer joodse kinderen heeft uitgesloten van verder onderwijs, omdat er lang niet overal nieuwe joodse scholen konden worden georganiseerd.

Openbare joodse scholen

De nieuwe joodse scholen werden openbare scholen. Het was een merkwaardige constructie. De gemeente Amsterdam deelde de nieuwe scholen mee dat zij zich aan joodse feest- en rustdagen moesten houden. Zonder dat de ouders van deze van openbare scholen afkomstige kinderen hier iets over te zeggen hadden, werd hen meegedeeld dat de nieuwe joodse scholen

‘niet alleen op zaterdag en zondag, maar ook op joodsche feestdagen gesloten moeten zijn’.

En B&W laat de hoofden van de nieuwe joodse scholen ook weten wanneer die feestdagen gevierd dienen te worden:

‘Daartoe worden aangemerkt: Nieuwjaar, Grote Verzoendag, Loofhuttenfeest, Slotfeest, en Vreugde der Wet.’⁸⁷

Sommige leerlingen herinneren zich nog dat hun ouders dat afkeurden – zij waren nadrukkelijk a-religieus en verwierpen elke

verwijzing naar joods religieus leven op het Joods Lyceum. We komen hier nog op terug.

De leerlingen die naar het Joods Lyceum gingen kwamen allemaal van niet-religieuze scholen – openbare of particuliere scholen zoals het Amsterdams Lyceum. Enkele onder hen kwamen wel uit orthodox-joodse gezinnen, voor wie het zich houden aan de religieuze gebruiken en het vieren van de feestdagen volstrekt normaal waren. Voor de leraren gold hetzelfde. Nu zij allemaal naar een ‘joodse openbare school’ gaan, komt de vraag op wat dat joodse dan betekent. Onder de leerkrachten van het Joods Lyceum ontstaat discussie over hoe ‘joods’ de school mag zijn.

Bij de opzet van de school zet David Cohen een eigen lijn uit. De schoolleiding voor het Joods Lyceum stelt hij aan met een snelle, informele procedure. De Joodse Coördinatie Commissie wordt in het najaar van 1941 ontbonden. Alleen de in augustus 1941 opgerichte Centrale Commissie voor het Joodse Onderwijs, onder voorzitterschap van David Cohen, blijft bestaan. Willem Elte is een van de leden. In deze commissie worden de joodse scholen voorbereid. Zoals uit de benoemingen bij het Joods Lyceum blijkt, kende men elkaar al en zag men elkaar regelmatig bij vergaderingen van deze commissie – het was een klein netwerk.

Oprichting van het Joods Lyceum

Op het Joods Lyceum werden op 1 oktober 1941 in totaal 350 leerlingen, 134 meisjes en 216 jongens, in zestien klassen geplaatst. Zij waren bijna allemaal afkomstig van de Amsterdamse openbare gymnasia (Barlaeus Gymnasium en Vossius Gymnasium), lycea (Amsterdams Lyceum en het Gemeentelijk Lyceum voor Meisjes), de vier Amsterdamse openbare hbs'en B, het Montessori Lyceum, het Lyceum Zaandam (zesde klas), en het Lyceum Enschede (zesde klas).⁸⁸ De leerlingen in de eerste klassen kwamen van allerlei lagere scholen – zij waren meestal al ingeschreven op een van de hogere scholen, toen ze te horen kregen dat ze daar niet naar toe zouden kunnen gaan.⁸⁹ Bij de samenstelling van de klassen werd rekening gehouden met de school waar de kinderen vandaan kwamen, en zo kwamen veel leerlingen met enkele voormalige klasgenoten in hun nieuwe klas aan de Stadstimmertuin terecht. In de loop van het eerste schooljaar kwamen daar nog tientallen leerlingen van buiten de stad bij, vooral uit Noord-Holland en het Gooi, maar soms ook van verder weg. Ook in het tweede schooljaar zijn er af en toe nog leerlingen bijgekomen. In totaal hebben ongeveer 490 leerlingen kortere of langere tijd op de school gezeten van 1 oktober 1941 tot en met september 1943.

Hoe herinneren de leerkrachten en leerlingen zich hun verwijdering van de ene, en hun toelating tot de andere school? Werd er afscheid van hen genomen? Wat betekende de overgang naar het Joods Lyceum voor de vriendschappen van de leerlingen? Hoe reageerden hun ouders op de veranderingen? Hoe verhieldden leerlingen en leerkrachten zich tot elkaar? En hoe hebben ze hun tijd op het Joods Lyceum beleefd? Dit zijn enkele van de vragen die in de komende hoofdstukken aan de orde komen. We konden ze stellen aan oud-leerlingen en -leraren die de oorlog overleefden. Daarnaast vonden we de stemmen van leraren, leerlingen en – veel minder – van ouders terug in memoires of door anderen gemaakte interviews. Dat levert een wisselend perspectief op, waarbij de nadruk wat meer ligt op de herinneringen van de leerlingen. Ze

vertellen over de leraren, over ouders, vriendinnen en vrienden, over de sfeer in de buurt van hun huis en de school in de korte periode – hoogstens twee jaar en vaak veel korter – dat ze op het Joods Lyceum zaten. Zo kunnen we proberen ons te verplaatsen in het schoolleven aan het begin van de jaren veertig, nu zestig jaar geleden.

De stemmen van de leerlingen – in hun eigen teksten en uitspraken uit 1941 tot 1943 over elkaar en over hun leerkrachten – zijn soms hard, schel, bot. De stemmen van oud-leerlingen nú, zestig jaar later, klinken uiteraard anders. Toch blijken ze hun kinder-oordelen over klasgenoten en docenten soms moeiteloos te kunnen opdiepen.

Het Joods Lyceum ging van start met een volledig lerarencorps. Voor iedereen was dat een nieuwe baan, en nagenoeg iedereen had ook als leraar gewerkt, tot het ontslag in november 1940 – al bijna een jaar daarvoor. Voor enkelen was de aanstelling aan het Joods Lyceum hun eerste baan. In de loop van het eerste, en ook nog in de loop van het tweede jaar zijn leerkrachten die waren ondergedoken of gedeporteerd vervangen door anderen. In de loop van het tweede schooljaar is het Joods Lyceum als organisatie samengevoegd met de twee joodse hbs'en. Eenduidige lijsten van al het personeel ontbreken, wat het overzicht belemmert. Sommige leerkrachten ontbreken in elke administratie van de school, maar komen wel aan het woord in notulen van vergaderingen. Hoewel rector Elte de school vrij formeel opzette, zijn latere aanstellingen van leerkrachten nogal geïmproviséerd tot stand gekomen. Dat geldt des te sterker voor aanstellingen in het tweede jaar, wanneer de school onder het gezag van de Joodse Raad komt te staan.

De school heeft bestaan tot september 1943. In het bestuur is David Cohen van begin tot eind een centrale figuur geweest.

Cohen kiest rector en conrectoren

Professor David Cohen, co-voorzitter van de Joodse Raad voor Amsterdam en daarin verantwoordelijk voor onderwijszaken,

speelde een doorslaggevende rol bij de aanstellingen van joodse rectoren en leerkrachten, en bij het aangeven van de richting van de school.⁹⁰ Hij beveelt Willem Elte, leraar wis- en natuurkunde in Zaandam, aan als rector voor het Joods Lyceum. De aanbeveling is opmerkelijk, omdat Elte tot dan toe geen ervaring had opgedaan met leiding geven. Dit in tegenstelling tot De Vries, die al conrector was, en Hemelrijk, die rector was. Deze beveelt hij echter aan als conrectoren, en Frenkel als directeur van de nieuwe joodse hbs. Op 7 september schrijft Cohen aan de Joodse Raad over Elte:

‘De rector van het Lyceum te Zaandam, dr. Oosterhuis, roemt hem ten eerste om zijn capaciteiten als leraar. Hij is bij zijn leerlingen zeer gewaardeerd en heeft ook bij zijn collega’s in het algemeen een goede naam. Hij is uitnemend op de hoogte van onderwijssystemen en onderwijsproblemen. Een man van grote accuratesse. Hiertegenover moet worden gesteld dat hij, streng voor zichzelf, in de omgang met mensen niet steeds soepel is en in dit opzicht als rector nog zal moeten leren. Aan de andere kant echter is hij een man van wetenschappelijke aanleg, met studiezin, zowel in zijn eigen vak, als in de wijsbegeerte. Bovendien koestert hij grote liefde voor het Jodendom. Om deze redenen heb ik hem gesteld boven dr. M. de Vries en dr. J. Hemelrijk, hoewel deze de doctorstitel bezitten en beide classici zijn. De heer Elte is 53 jaar oud.’⁹¹

Eerste conrector wordt Dr. M. de Vries, die conrector was van het Barlaeus Gymnasium. Cohen schrijft over hem:

‘Hij is een goed leraar en om vele eigenschappen zeer bij zijn leerlingen gezien. [...] Hij mist echter, naar mijn mening, de kwaliteiten, die hem voor

rector in aanmerking doen komen; wetenschappelijke aanleg heeft hij niet en ook de kracht zijner persoonlijkheid is gering. Hem ontbreekt zeker het overwicht over zijn collega’s, dat nodig is. Bovendien heeft hij nimmer blijk gegeven, enige aanhankelijkheid aan het Jodendom te bezitten. De heer De Vries is 56 jaar.’⁹²

Als conrector werd ook dr. J. Hemelrijk overwogen, die al vanaf 1926 rector was aan het Murmellius Gymnasium van Alkmaar, en een zeer positieve reputatie had.⁹³ Cohen adviseert toch tegen hem:

‘Hij is een uitnemend rector geweest, een man van fijne geest, met veel belangstelling voor wetenschappelijke problemen en zeer gewaardeerd door zijn leerlingen. Ik betwijfel echter, of hij de fysieke en psychische kracht bezit, om deze eigenschappen ook aan een grote school tot hun recht te doen komen. Ik zou hem boven dr. De Vries hebben gesteld, indien hij niet in Bergen woonde. Zijn belangstelling voor het Jodendom is, naar ik vermoed, nog geringer dan die van dr. De Vries. De heer Hemelrijk is ruim 50 jaar oud.’⁹⁴

De aanbevelingen van Cohen worden overgenomen, en Elte en De Vries worden aangesteld. Hemelrijk krijgt een kleine aanstelling voor 10% van de werktijd. Elte en De Vries moeten wel een loyaliteitsverklaring ondertekenen voordat hun benoeming wordt bevestigd, die luidt:

‘Ik verklaar hierbij plechtig, dat ik, zolang ik mijn ambt waarneem, de verordeningen en andere bepalingen van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied en van de hem ondergeschikte Duitsche organen naar eer en

geweten zal nakomen en mij zal onthouden van elke handeling, gericht tegen het Duitse Rijk of de Duitse Weermacht.⁹⁵

Elte trekt de leerkrachten aan, maar nooit zonder toestemming van David Cohen. De machtspositie van Cohen kan moeilijk overschat worden. Hij hield de touwtjes stevig in handen en bepaalde de grenzen. Dat is ook de ervaring van leraar klassieke talen Jozeph Michman. Cohen en Michman kenden elkaar als hoogleraar en student, en als zionisten, en zij verschilden zeer van mening. Michman had al een aanvaring met David Cohen toen hij in 1938 voorzitter was van de Joodse (zionistische) Jeugdfederatie. Naar aanleiding van de geboorte van prinses Beatrix stelt dr. J.H. Gunning voor dat alle jeugdverenigingen samen een felicitatiebrief sturen aan de koningin, en hij stelt zelf een tekst voor deze brief voor. De leiding van de Joodse Jeugdfederatie was van mening dat zij niet aan de gezamenlijke brief moesten meedoen maar een eigen brief naar de koningin moesten sturen. Een uur voor de vergadering begon, belde professor Cohen Michman op en drong erop aan dat de Joodse Jeugdfederatie wél zou meedoen aan de gezamenlijke brief. Michman voelde daar niets voor en de meerderheid in het bestuur was het met hem eens. Het bestuur van de Nederlandse Zionisten Bond was het ook eens met het besluit van de Jeugdfederatie.⁹⁶

In de herfst van 1941 besloot de Joodse Coördinatie Commissie, waarvan Cohen lid was, een commissie te benoemen die richtlijnen moest geven voor het talenonderwijs op Joodse scholen. Rosey Pool en Michman, toen beide leerkracht aan het Joods Lyceum, werden tot leden benoemd. In hun rapport stelden zij voor dat vooral aandacht besteed zou worden aan talen die nuttig waren voor emigratie: Engels en Hebreeuws. Professor Cohen was daar tegen en voorkwam publicatie van het rapport.

Michman kreeg een kleine aanstelling bij het Joods Lyceum, waar hij het eerste schooljaar alleen de klassen G3 en G4, het tweede jaar alleen G4 en G5 les gaf. Hij voelde zich in zijn doen en laten op de school beperkt:

'Cohen heeft alles beslist. Hij was erg tegen mij omdat ik radicaal zionist was. In de jaren dertig had ik mij kandidaat gesteld om met mijn vrouw de directie op ons te nemen van een school voor Duits-joodse vluchtelingen in Amsterdam. Dat vertelde ik Cohen in vertrouwen. Direct nadat ik hem erover verteld had heeft hij een brief gestuurd naar het bestuur van de school dat ik wegens mijn radicaal zionistische opvattingen niet mocht worden benoemd.'⁹⁷

Het lijkt erop dat Michman door Cohen als een te felle figuur, als een bepaald risico werd gezien. Michman beschouwde Cohen als regentesk en ouderwets. Hij moest zijn schoolwerk en zijn werk voor de zionistische beweging scheiden:

'Ik mocht op het Joods Lyceum geen propaganda maken. Dat deed ik dan ook niet. Daar was ook geen klimaat voor. Dat was voor buiten de school.'⁹⁸

Ter verklaring van Cohens houding voert Michman aan, dat het Cohens ambitie was van het Joods Lyceum een zo gewoon mogelijke school te maken, en daar paste de aandacht voor joodse vakken niet in. Het was een vorm van ambitieuze aanpassing aan de oorlogsomstandigheden. Bewust werd het al te 'joodse' op afstand gehouden:

'Het was een poging om er een gewone school van te maken. Om te laten zien dat het een goede school was, dat de kinderen goed mee konden komen. De school moest aansluiten bij de school waar ze vanaf kwamen, en waar ze weer naar terug zouden gaan. Het moest allemaal net zo gaan als de openbare school. Dat idee was van Cohen. Daarom mochten die joodse vakken ook niet van hem.'⁹⁹

Elte bepaalt het aantal lesuren dat de verschillende docenten toegewezen krijgen. In zijn archief bevinden zich aanbevelingsbrieven van leraren die al aangesteld waren over leraren die nog geen werk hadden. Zo bepleit Presser de aanstelling van Willy Pos, 'een begaafd jong toneelschrijver' als leraar Nederlands, en J. de Jong als leraar geschiedenis. En ook het administratief en technisch personeel wordt door Elte aangenomen.¹⁰⁰ De leraren krijgen een gewone aanstelling bij de gemeente Amsterdam, afdeling Onderwijs. Ook de schoolgebouwen, die al van de gemeente Amsterdam waren, bleven onder gemeentebeheer.

Verbouwing en inrichting

In oktober worden de schoolgebouwen, vooral dat aan de Lepelstraat 22, verbouwd en ingericht.¹⁰¹ Hiervoor wordt fl. 17.650,- beschikbaar gesteld, waarvan voor de Mauritskade fl. 2222,-, voor Stadstimmertuin 1 fl. 4088,- en voor de Lepelstraat fl. 11.340,-. In het Joods Lyceum wordt het besteed aan board voor het afsluiten van schuifdeuren; aan het plaatsen van grote schoolborden, 16 stuks; het inrichten van een docentenkamer in achter benedenlokaal, met 'docentenkast voor 30 docenten, matting, stoelen, tafel, gordijnen, kapstokken'. In de rectorkamer, die zich bevindt in de eerste klas rechts beneden komt een

'groote tafel, schrijfbureau met stoel en 4 stoelen, verduisteringsgordijnen, electrische klok, kast voor kaartsystemen, Ornstein lamp boven bureau, en een tafeltje voor de schrijfmachine'.

Er is een kleine kamer voor een conrector op de 1^e verdieping, met een 'tafel, 3 stoelen, 1 hang en legkast'. De fietsenstalling wordt uitgebreid en op de deuren komen Yale sloten.

In de school aan de Lepelstraat worden natuur- en scheikunde-lokalen ingericht met oude laboratoriumtafels, zuurkasten et cetera afkomstig uit het voormalig Laboratorium aan de Prinsengracht.

Verder tekenlokalen: met tekenafels, kasten, schoolbord, 24 tekenkrukken. 30 tafels en 30 stoelen, 'uit voorraad vroeger lokaal mej.dr. Biegel' voor het scheikunde practicum; een demonstratie-tafel voor het natuurkundelokaal; kachel; een kleed- en koffiekamer (3 tafels voor 46 leerlingen, 46 stoelen). Op de binnenplaats wordt een boom omgehakt (fl. 10,-) en zo plaats gemaakt voor 120 fietsen (fl. 280,-).

✓
Gymnastiek Lepelstraat.

JOODSCH LYCEUM
AMSTERDAM
V.O. Stadsnummer 1

3 saltheers voorstelborden
3 lijnen & tafels
4 cocos maten
1 raam
4 paar ringen
4 rekstokken
3 palen & rekstokken
12 vandenbruggen
3 borden
20 palen (klein)
1 springkust
1 bank
1 paard
1 tuinvacht latten
2 bruggen
1 brugplank
2 springgondelaars
1 vliegplank & 2 vliegkanten
2 vliegplanken
20 paar prieten
24 stekken
1 haak & ringen
2 springgordijnen
2 9^e latten

Dan kan de nieuwe joodse school, het enige lyceum waar joodse leerlingen nog welkom zijn, zijn deuren openen.

Leerkrachten over hun ontslag

De leerkrachten die in oktober 1941 op het Joods Lyceum worden aangesteld, zijn in het jaar daarvoor, alleen omdat ze volgens de definitie van de bezetters joden waren, bij andere scholen uit hun

functie ontheven. De ontheffing werd voorgesteld als een tijdelijke maatregel, en ze kregen wachtgeld. Geen van de leraren heeft zich over het ontslag dramatisch uitgelaten. Ze hadden het zien aankomen, zeggen of schrijven ze, en nu was het dan zo ver. Sem Dresden was leraar Frans aan de joodse hbs, en later aan het Joods Lyceum.¹⁰² Hij begon als invaller aan een gymnasium in Den Haag en werd vervolgens benoemd aan het Amsterdams Lyceum. Hij woont dan in de Pieter de Hooghstraat, vlak bij het Museumplein. Later moet hij in de Transvaalbuurt gaan wonen, in de Kraaipanstraat. Eind november 1940 wordt hij op het Amsterdams Lyceum ontslagen. Dat vond hij op zichzelf niet zo vreselijk:

‘Het ontslag als docent hebben we zien aankomen, en het deed mij niet veel.’¹⁰³

Dresden en Jaap Meijer, leraar geschiedenis, konden allebei nog net op tijd promoveren. Meijer was de eerste promovendus van Jan Romein. Dresden over zijn promotie:

‘Ik ben gepromoveerd geloof ik op de dag voor Grote Verzoendag, of op de dag zelf zelfs. Jaap Meijer was altijd reusachtig trots dat hij de laatste jood was die in Nederland gepromoveerd is. En ik zei dan altijd dat ik de laatste jood was die cum laude gepromoveerd was! [...] Gunning heeft de school (Amsterdams Lyceum) vrijgegeven bij mijn promotie, en daarvoor is hij met een paar leraren en mij op ’t Museumplein geroepen, bij de SD [*Sicherheitsdienst*] dacht ik. Dat is allemaal heel goed afgelopen, maar dat heeft ie wel gedaan, dat was reusachtig aardig en flink: een soort van manifestatie.’

Van Martin Premela, die toen nog leraar Frans was op het Meisjeslyceum en het Vossius Gymnasium, is een nauwkeurig, zakelijk dagboek bewaard gebleven. Op 28 november 1940 noteert hij:

‘De ochtendbladen brengen ’t bericht over ’t ontslag van alle Joodsche ambtenaren. [...] Op beide scholen heerscht sympathie en verslagenheid. [...] De leerlingen van de 3 hoogste klassen van het gymnasium hebben gedemonstreerd tegen de maatregelen. Onderhoud met drs. A. Kok, leraar aan ’t Hervormd Lyceum, die mij van zijn diepe sympathie getuigde. Thuis: een brief van mijn Zwolschen ex-leerling dr. G.J. de Vries met treffende woorden van meeleven.’¹⁰⁴

Een dag later:

‘’s Middags naar ’t lyceum. Dit zou mijn laatste schoolmiddag zijn. Thuisgekomen vond ik mijn ontslagbericht. [...] Ondanks het lang verwachte nieuws was er nogal wat consternatie.’¹⁰⁵

Over het afscheid op de twee scholen in de dagen daarna is hij kort:

‘’s Middags van Rectrix afscheid genomen. [...] ’s Morgens boeken weggehaald en in ’t Vossius Gym. afscheid genomen.’¹⁰⁶

Aan de slag op een nieuwe joodse school

Zo komen tientallen leraren en leraressen, van nog studierend, jong en onervaren tot al zeer gerespecteerde, bekende docenten, te werken op de nieuwe joodse scholen. Het is voor iedereen improviseren. Voor zover zij waren ontslagen op andere scholen, is dat ontslag toch geen heel sterke herinnering geworden. Het overkomt hen, ze zoeken een alternatief, soms beschouwen ze hun nieuwe aanstelling als een heel interessante nieuwe stap, soms moet het hen nadrukkelijk worden gevraagd. Sem Dresden werd gevraagd of hij leraar bij een nieuwe joodse school wilde worden.

Hij stemde daarin toe:

‘Ik vond ook, en dat was erg nobel van mij, dat het nodig was dat de kinderen les kregen. En zo nobel ben ik niet. [...] Het was een van de goede aspecten van de Joodse Raad, uitstekend dat ze dat hebben georganiseerd.’¹⁰⁷

Eerst werkt hij op de joodse hbs aan de Mauritskade. Hij benadrukt dat er een statusverschil was tussen de joodse hbs en het Joods Lyceum.

‘Die joodse hbs-A wilden ze bemannen met volwaardige leraren, maar toch ’n beetje van de tweede garnituur, heb ik altijd gedacht. En de oude, hele zware en beroemde leraren, die waren allemaal op ’t Joods Lyceum: Premisela, voor Frans, was op ’t Lyceum: dat was een bekende leraar van het Meisjeslyceum, en ik was een beginnend jongetje. Iets dergelijks heeft zich voorgedaan bij geschiedenis: Presser op ’t Lyceum, Jaap Meijer op de hbs-A.’

Later kwamen Meijer en Dresden op het Joods Lyceum te werken, omdat de scholen werden samengevoegd. Dresden vertelt het niet zonder trots, hij zag het persoonlijk als een belangrijke stap vooruit.

Yakov Arnon, die in Nederland Jaap van Amerongen heette, werd op het Joods Lyceum leraar boekhouden en economie.¹⁰⁸ Hij kwam niet van een andere school, maar werkte als boekhouder bij een firma in diamanten. Hij had een stempel voor uitstel van deportatie (Sperr) door zijn werk in de diamanthandel. Of dat bescherming zou blijven bieden, was uiteraard helemaal niet zeker. Voor zijn gevoel was hij toch al vanaf 1941 opgejaagd, zei hij in 1988:

‘Wij zijn al in 1941 ondergedoken. Toen waren we amfibisch. We waren ’s nachts niet thuis, of een deel wel. We waren *gesperrt*, door de diamant, niet door de school.’

Hij heeft van het begin tot het eind, twee jaar, op het Joods Lyceum gewerkt. Hij gaf boekhouden in de 3^e klas, en economie in de 5^e en 6^e klas. Hij had er geen volledige baan aan, maar was wel officieel in dienst. Zijn herinneringen aan de school zijn positief.

‘Het was een ratjetoe van allemaal leraren en leerlingen die van andere scholen kwamen. [...] Om u de waarheid te zeggen: het was een hele leuke school. Wat leraren betreft. Hoe vreemd het ook is om te zeggen, dat je ook maar iets in die tijd gezellig vond. Wij zaten zo allemaal in hetzelfde vaarwater. Wij zaten zo in hetzelfde bootje. Je kon niet meer doen dan maar proberen er het beste van te maken. Dat hebben we geloof ik ook gedaan. De verhouding tussen de leraren was goed: we zijn allemaal vrienden van elkaar geworden, ondanks het feit dat we buitengewoon verschillende meningen hadden.’

Awraham Yinnon (De Jong) werd leraar Hebreeuws op de joodse hbs in Amsterdam in augustus 1941. Daarvoor was hij privé-leraar geweest.¹⁰⁹

‘Ik heb altijd bestaan als privé-leraar. Het klinkt protserig. Ik was een tijd lang “de” joodse leraar, leraar Hebreeuws. Of een van de twee, drie: privé, en daar kon ik goed van bestaan. Ik gaf privé-les de hele dag, af en toe eens een lezing, ik schreef eens iets. Ik had een hekel aan de joodse scholen, aan de gewone joodse scholen: uit zionistische overwegingen. Die waren wel joods, maar die waren erg

benepen. Ik was toen wel orthodox. Maar ik had geen zin om op de joodse scholen les te geven. De joodse hbs was het enige dat, laat ik maar zeggen, standing had: die semi-zionistisch was.'

Ook Martin Premssela bleef doorgaan met het geven van privé-lessen, zoals uit zijn dagboek blijkt. Tot zijn privé-leerlingen behoorden onder andere Lies Goslar, Anne Frank en Stella Lek. Ze kwamen gewoonlijk een maal per week bij hem thuis.¹¹⁰

Salomon Breemer werkt als leraar oude talen op het Joods Lyceum van oktober 1941 tot voorjaar 1943.¹¹¹ Dan vertrekt hij naar Barneveld, en daarvandaan – toen dat kamp werd opgeheven – loopt hij weg, naar Lunteren, en is daarna op verschillende adressen ondergedoken. Het was zijn eerste volledige baan. Zijn echtgenote was een vriendin van Willem Elte, zo werd hij gevraagd. Hij had wel eerst privé-les gegeven, onder meer aan twee jongens, Lucas van der Land en Joost Nijkerk, die na de staking op het Vossius Gymnasium van school gegaan zijn en zelfstandig staatsexamen hebben gedaan. Zijn vrouw, die chemica was, organiseert bij hen thuis in de Okeghemstraat voor 'een stel meisjes een soort lyceumpje', waaraan ook Presser en Pos les geven. Dit wordt het Joods Montessori Lyceum genoemd.¹¹² Hij kende Presser sinds zijn twaalfde jaar, het begin van zijn gymnasiumtijd. In de meidagen van 1940 is hij met Presser en diens eerste vrouw naar IJmuiden gereden in de hoop nog weg te kunnen komen op een schip naar Engeland, maar tevergeefs.¹¹³ Mede hierdoor blijft tussen hen een levenslange band bestaan.

Sem Dresden is tot het eind, tot in augustus 1943, op de school gebleven. In september '43 is hij met een grote groep naar Westerbork gebracht. Dresden en zijn vrouw zijn zelf kort ondergedoken maar weer naar huis gegaan, en toen opgepakt. Uiteindelijk zijn zij tot de bevrijding in Westerbork gebleven. Hij vertelt over de school:

'De school was absoluut niet religieus en ik ook niet. Voor zover ik me herinner waren er ook

nauwelijks godsdienstige leraren. Nee, het lyceum was niet religieus, niks, helemaal niks. Toen de echte vervolgingen begonnen in '42 liepen de klassen leeg en bleven de leraren weg. Zoiets als absenten opnemen was een volstrekte paskwil, dat deed je ook niet.'¹¹⁴

Op de joodse scholen buiten Amsterdam moet men veel meer improviseren. Er zijn niet genoeg leraren, klassen moeten worden samengevoegd, en de weinige leerkrachten die er zijn moeten veel verschillende vakken geven.

De Amsterdamse psychiater Louis Tas was destijds student medicijnen in Amsterdam. Toen hij een brief kreeg waarin stond dat hij zijn studie niet kon voortzetten, meldde hij zich aan om te helpen bij het onderwijs.¹¹⁵ Hij werd leraar in alle mogelijke vakken op de joodse ulo in Maastricht, een schoolje met twee klassen. Het viel niet mee om zo ineens voor de klas te staan. Het onderwijs was niet diepgaand, en in zijn herinneringen eraan benadrukt hij zijn gevoel in een absurde situatie te zijn beland:

'Wij hadden natuurlijk al lang niet meer het gevoel dat wij die kinderen ergens voor opleidden. Je hield ze van de straat en je hield ze bezig en je bracht ze iets bij. Maar zodra de oorlog afgelopen zou zijn, zou het natuurlijk anders worden. Dat vage soort irreële optimisme was er altijd: aan krankzinnigheid grenzend.'

De leerlingen spanden zich volgens hem niet bijzonder in op deze school:

'Die kinderen waren niet erg geïnteresseerd. Ze waardeerden de inspanning, maar hadden er eigenlijk volkomen lak aan, denk ik nu.'

We zullen nu zien hoe de leerlingen daar zelf over spraken. Net als

de leerkrachten waren zij ook van hun scholen verwijderd, voordat ze op het Joods Lyceum terechtkwamen.

Leerlingen over hun verwijdering van school. Afscheid of niet?

In de interviews met oud-leerlingen spreken leerlingen uit lagere klassen anders over hun verwijdering dan leerlingen uit hogere klassen. De jongere kinderen hebben hun verwijdering van de school aanvaard als iets onvermijdelijks, dat ze zelfs niet echt beseften, laat staan dat ze het betwistten. Hun ouders hadden het hen medegedeeld – zo was het nu eenmaal.

Ruth Klemens Wiener, die nu al tientallen jaren in de Verenigde Staten woont, was met haar familie uit Duitsland naar Amsterdam gekomen. Daar zat ze een jaar op het Meisjeslyceum, toen ze te horen kreeg dat ze daar af moest.

‘Dat was niet makkelijk. Maar het gold voor iedereen. Wat kon je doen, hè? Plotseling moest iedereen naar een joodse school toe. In die zomervakantie ben ik nog met Yffie en Tineke en Els en anderen naar Vierhouten gegaan, kamperen, met de fiets. Daar heb ik nog foto’s van, de zomer van 1941. Toen mocht het nog, en toen gauw daarna mochten zo veel dingen niet meer.’

In dezelfde klas van het Meisjeslyceum als Ruth zat Tineke Fransman-van Santen. Voor haar kwam de verwijdering onverwacht.

‘Dat was volstrekt een verrassing. Verder was ik er laconiek onder. Kijk, ik kom uit een groot gezin van vijf, en we moesten allemaal, en een aantal vriendinnen ook. Dus ja, dat vond ik niet zo erg.’¹¹⁶

Nanny König-Blitz, uit klas 1L2, was minder zorgeloos, en schrijft:

‘Ik was heel teleurgesteld dat ik niet meer kon kiezen naar welke school ik gaan wou. Ik begreep heel best dat dit geen normale situatie was, maar onder de omstandigheden onvermijdelijk. Ik had nog nooit van de Stadstimmeruinen gehoord, en was heel erg bezorgd over deze nieuwe ervaring. Ik kende geen van de leraren of klasgenoten en had dus in het begin geen vriendschappen.’¹¹⁷

Ellen Schwarzschild uit klas 3L beschreef in haar dagboek hoe ze op het Meisjeslyceum hoorde dat ze van school moest. Op 10 juli was de eerste aankondiging, door de rector:

‘Vandaag op school, na de verkoop van de boeken, werden uit elke klas de joden opgenoemd en wij moesten blijven. De rector zei, dat wij ons bij haar moesten melden en dat ze dat [‘dat’ was de lijst met de namen van joodse leerlingen] dan vóór maandag moesten opsturen. Ineens begon ze echt te huilen.’

In de onlangs gepubliceerde uitgave van haar dagboek schrijft Ellen hierbij: ‘Dat gesnik maakte toen op mij een zeer gekunstelde indruk. Maar dat deed haar glimlachje bij andere gelegenheden niet minder.’ En ze vervolgt:

‘Een paar leerlingen snikten natuurlijk mee. Ze zei, wij moesten ons op het ergste voorbereiden en wel, dat wij van school zouden moeten, dan zou het ons in geen geval tegenvallen. Er zijn heel veel Joden bij ons op school.’

Ook Els Neumann-Sijes herinnert zich deze bijeenkomst waarbij ze te horen kreeg dat ze van school moest. Het huilen van rector Freie maakte zeker indruk, zegt ze:

‘Ik weet dat ze toen zo huilde. Ze heeft ook gezegd,

dat ze dit vreselijk vond. Bij het afscheid was ik heel erg onder de indruk van haar houding. Toen, [maar] nú denk ik: ze heeft totaal geen weerstand geboden. Totaal niet. Ze was het er niet mee eens, maar handelde als iedereen. Of ze nou hilde of niet, daar werden wij toch niet mee geholpen.'¹¹⁸

Op 20 augustus 1941 noteert Ellen Schwarzschild, dat er een brief is aangekomen

'dat ik niet meer naar school mag en automatisch op een andere school wordt geplaatst (maar die andere bestaat nog helemaal niet). Er is nu aan 2000 kinderen de toegang tot school onttrokken. Dat spijt mij natuurlijk wel even, maar ik had het toch verwacht en kan mij over zoiets niet meer opwinden.'¹¹⁹

De oudere leerlingen zijn zich scherper van hun uitsluiting bewust. Dabby de Levita zat op het Vossius Gymnasium, waar leerlingen uit de hoogste klassen protesteerden tegen het ontslag van de joodse leraren. Rector Bruijn stuurde de leerlingen die hadden meegedaan aan deze actie voor drie dagen van school. Toen de joodse kinderen van de school werden gestuurd, gebeurde er niets:

'Er was geen sprake van enig afscheid voor ons als joodse leerlingen. Rector en leraren hebben daar helemaal niets aan gedaan. Ook na de oorlog waren zij ongeïnteresseerd. Voor de opgedoken leerlingen werd niets gedaan op het Vossius.'¹²⁰

Salvador Bloemgarten, die in een lagere klas zat, had op het Vossius Gymnasium geprobeerd een stakingsactie te ontketenen, waarover hij schrijft:

'Toen in het najaar van 1940 de vijf joodse leraren

op onze school werden ontslagen, probeerde ik dan ook samen met een niet-joodse vriend in eerste instantie onze medeleerlingen van de vierde klas over te halen om bij wijze van protest te gaan staken. Tot mijn teleurstelling voelden hier maar weinig voor. Inmiddels hoorden wij dat Lucas van der Land en Bart Romein, zoon van Jan Romein, onafhankelijk van ons in de twee hoogste klassen een zelfde actie voorbereidden. Zij hadden meer succes, want met uitzondering van drie NSB-gezinden namen alle vijfde- en zesdeklassers tenslotte aan de proteststaking deel.'¹²¹

De leerlingen die van het Barlaeus Gymnasium werden verwijderd herinneren zich geen afscheid. Enkele van hen gingen daarop zelf afscheid nemen. Mirjam Ohringer:

'Ik weet wel dat we met een groepje zijn gaan dag zeggen. Daar was David de Jong bij, Mia Lezer, Simon Vega en ik, en Doortje, en nog een paar. Toen de school weer begonnen was in september. Wij zaten in dezelfde klas. De leraren Grieks en Latijn wisten zich er niet goed raad mee. Er was leraar Van Leeuwen voor Grieks, van wie gezegd werd dat hij bij de NSB was, die zei, dat zal ik nooit vergeten: 'Het zal wel 'n hele goeie school worden, want daar komen veel goede leerlingen uit de hele stad.' We gingen eigenlijk alleen maar naar de leraren toe, en we hebben ook niet iedereen te pakken gekregen, want niet iedereen was die dag op school.'

Simon Vega herinnert zich ook heel goed dat de rector van het Barlaeus, Van Paassen, in het geheel niet reageerde op het verwijderen van de joodse leerlingen. Hij is Van Paassen nog een keer persoonlijk gaan opzoeken, thuis. De man schrok ervan.

'Uit wat voor gevoelens kan ik niet definiëren, maar ik ben wel eens naar hem thuis toegegaan. Ik ben naar Van Paassen toegegaan toen wij op het Joods Lyceum waren. Ik zei mijn naam door de voordeur, bij de bel, en toen kwam hij naar beneden. Hij keek me even aan, maar hij vond het zeker toch een linke zaak om mij boven te laten komen, met 'n ster op. [stil] Ik denk niet dat het hem zo veel heeft gedaan. [...] Ik was alleen. Ik weet nog precies waar ie woonde, in de Watteustraet. Een flat, een donker huis. [...] Hij was afwijzend. Afhoudend. Ja, hij was vrij geschokt. Hij heeft zich ook helemaal niet zo opgesteld dat het mij duidelijk werd van, ja wat moet ie dat erg hebben gevonden. Dat zijn gymnasium op die manier werd aangetast: nee. Er was geen afscheid, niets.'¹²²

Alleen op het Amsterdams Lyceum wordt van de 72 joodse leerlingen die van school gestuurd werden op 30 september 1941 nadrukkelijk en hartelijk afscheid genomen. Dat gebeurt onder leiding van rector C.P. Gunning, met een bijeenkomst in de aula, waarbij hij zelf 'in tranen moest worden weggeleid'.¹²³ Dat was niet het enige: in de week daarvoor, vanaf 22 september 1941, wanneer dus in het hele land, behalve in Amsterdam, de scheiding van het onderwijs al is doorgevoerd en de nieuwe joodse scholen zijn begonnen, trekt het Amsterdams Lyceum onder leiding van de rector mét de joodse leerlingen op schoolreis naar Wolkenland, een buitenhuis in de buurt van Arnhem. Gunning heeft dit ook als wapenfeit in zijn dagboek beschreven. Het is die week heerlijk zomerweer. Joodse kinderen mogen dan al niet meer in jeugdherbergen verblijven, maar Wolkenland was destijds door deze school zelf aangekocht, en dus een particulier verblijf. Toch krijgt Gunning er op dat moment al problemen door, blijkt uit zijn dagboek:

'(25 september 1941) 't Enige is dat ook hier het afschuwelijke verraad en verklikken ons achter-

volgt. Reeds dinsdag opgebeld door v.D. (NJHC, Nederlandse Jeugd Herberg Centrale) of ik er met Joodse leerlingen zit. Natuurlijk. Wolkenland is geen Jeugdherberg en Joodse leerlingen mogen tot 1 October op school blijven. Zal er nog meer van horen. Woensdag bezoek van Gemachtigde van de Commissaris voor niet-commerciële verenigingen in Den Haag, die opgave van aanwezige leerlingen vraagt. Dit weiger ik. Leg hem uit dat hier een misverstand moet heersen. Dat ik mij precies houd aan de voorschriften. Hij is beleefd en correct, en zal het overbrengen.'¹²⁴

Eind november 1941 wordt Wolkenland gevorderd ten behoeve van de NJHC. In de loop van de bezetting verblijven er Duitse troepen en in december 1944 is het verwoest, maar na de bevrijding is het weer opnieuw gebouwd.

Of en hoe er van de joodse leerlingen op andere scholen afscheid is genomen, is nog niet goed onderzocht. Over het Barlaeus Gymnasium is een onderzoek in voorbereiding – tot nu zijn daarbij geen aanwijzingen gevonden over enige vorm van afscheid van de joodse leerlingen of leerkrachten.¹²⁵

De stem van de ouders

Hier en daar klinkt de stem van de ouders van de leerlingen van het Joods Lyceum door. In interviews met de oud-leerlingen, in briefjes die zij naar de school of de gemeente Amsterdam stuurden, en in een enkel interview of dagboek. Maar de ouders hebben met de dagelijkse gang van zaken op de school weinig te maken. De leerlingen gaan zelf naar school en naar huis, en ouders komen eigenlijk nooit op de school, voor voortgangsgesprekken, of bepaalde bijeenkomsten, vertelt Miep Gompes-Lobatto:

'Wat wij nu kennen van ouderavonden, dat was er

niet. Nee, ik denk dat dat totaal anders was. En die leraren waren ook de autoriteit. Dat waren gescheiden verantwoordelijkheden.¹²⁶

Later, in 1943, zijn er wel een paar contacten tussen leraren of rector Elte en ouders. Het gaat dan meestal om afscheid nemen. Marjan Drukker was leerling in klas 1G, en kwam uit Alkmaar. Vanaf 23 maart 1942 gaat ze naar het Joods Lyceum. Haar vader, Abraham Drukker, heeft een dagboek bijgehouden van 1940 tot 1944. Samen met zijn vrouw en met Marjan, hun enige kind, duiken zij onder op verschillende plaatsen in Noord-Holland en Gelderland. Hun laatste onderduikadres is in Warmenhuizen, waar ze in mei 1944 zijn verraden, naar Westerbork gedeporteerd en verder naar Theresienstadt en Auschwitz, waar zij alle drie omkomen in oktober 1944. Ook Van Riet, de boer bij wie ze ondergedoken zaten, wordt gearresteerd en overleeft zijn gevangenschap in een Duits kamp niet. Het dagboek van Drukker is teruggevonden in hun laatste schuilplaats in Warmenhuizen en in 1992 gepubliceerd.

Marjan Drukker was geboren in 1929 en zou in 1941 naar de hbs in Alkmaar gaan, wanneer ze te horen krijgt dat dat voor joden verboden is. Zij stond al ingeschreven bij de Rijks-hbs in Alkmaar, samen met nog twee andere joodse kinderen: Sally Manheim, geboren 28 november 1924, en Elias Vlessing. Van Elias weten we dat hij ook naar het Joods Lyceum ging: hij zat in klas 3B1, heeft de oorlog overleefd en woont in de Verenigde Staten.¹²⁷ Marjans vader schrijft:

‘Daar het wat moeilijk was, om voor mijn dochtertje alleen een hbs te gaan oprichten, bleef ze dus verstoken van onderwijs en hebben wij hier later, zij het op gebrekkige wijze, op andere wijze in voorzien. In onze gemeente werd de moeilijkheid na zeer veel voorbereidend werk, en na het oplossen van heel veel bezwaren zoodanig in orde gemaakt, dat half October in een lokaal der Joodsche

gemeente een z.g. eenmansschool werd begonnen met circa twintig leerlingen waarvan er ook verschillende uit omliggende plaatsen moesten komen, want ook die kinderen die als eenigste in hun plaats waren mochten niet langer hun school bezoeken.¹²⁸

Over hoe het Marjan op de school vergaat schrijft haar vader in zijn dagboek – dat hij ongeveer anderhalf jaar na hun onderduik, in 1944 – heeft geschreven, niets. Ik vermoed dat andere zorgen zwaarder wogen. Hij beschrijft de spanningen die het met zich meebrengt uit Alkmaar weg te moeten, bij familie en later bij onbekenden in huis te moeten wonen, en hoe hij in Amsterdam op zoek gaat naar woonruimte en mogelijkheden om iets te verdienen, terwijl hij kort daarvoor in Alkmaar een goedlopend bedrijf had. Ze wonen in maart 1942 bij familie in de Jodenbreestraat.

De anti-joodse maatregelen, de ontslagen, ontheffingen en uitsluitingen van allerlei beroepen en de roof, de plundering, de ontrecting, en alle verordeningen ten aanzien van geld en kapitaal hebben een aanzienlijke verarming van de joden tot gevolg. Hierover schrijft De Jong:

‘Tussen februari en december 1941 is er geen maand geweest, waarin de in ons land levende Joden, speciaal de *Volljuden* onder hen, niet door nieuwe beperkende maatregelen getroffen werden.’¹²⁹

In september 1941 zijn er behalve de concentratie van joodse kinderen op aparte scholen, nog andere maatregelen: joden mogen vanaf die maand niet langer in hotels en pensions, cafés en restaurants, parken, schouwburgen, concertzalen, sportinrichtingen, bibliotheken, leesalen, markten, en op veilingen en beurzen komen. Het gevolg was, schrijft De Jong:

‘De joden kregen het gevoel dat hun bestaan fundamenteel onzeker geworden was.’¹³⁰

Dit bepaalt de sfeer waarin de ouders van de leerlingen leven. Er is veel improvisatietalent voor nodig om in Amsterdam aan de kost te komen in 1942. In die omstandigheden kan men zich voorstellen dat het voor de ouders een hele zorg minder is dat hun kinderen nog tenminste naar school kunnen gaan: de dagelijkse schoolgang is in dat eerste jaar nog een van de weinige zekerheden.

Het eerste schooljaar: oktober 1941-juni 1942

Het Joods Lyceum: aantallen slachtoffers en overlevenden

Om de eenvoudige vraag te beantwoorden hoe veel leerlingen en leerkrachten van het Joods Lyceum tijdens de oorlog zijn omgekomen, en hoe veel overlevenden er waren, was uitgebreid onderzoek nodig. In totaal hebben we namen van 49 personeelsleden, leraren, administratief en ondersteunend personeel van het Joods Lyceum teruggevonden. Voor zover ons nu bekend hebben daarvan 18 zeker de oorlog overleefd en zijn er 20 zeker omgekomen. Van 11 van hen is het lot onzeker, maar zij komen niet voor op de lijsten met slachtoffers van de kampen.

Van de leerkrachten zijn er in 2001 nog drie in leven, die wij konden interviewen. Enkele andere leerkrachten zijn in 1988 en 1989 geïnterviewd door Xandra van Gelder, die een uitstekend gedocumenteerde doctoraalscriptie politicologie over de scheiding van het onderwijs schreef.¹³¹ Verschillende leraren die overleefden hebben later over hun tijd op het Joods Lyceum geschreven en verschillende leerlingen hebben over leraren geschreven. Ten slotte is er wat correspondentie, en van een enkele leerkracht, Martin Premsele, die Frans gaf, is een dagboek bewaard gebleven.

De gegevens over de aantallen leerlingen op het Joods Lyceum zijn vollediger bewaard gebleven. Uitgangspunt waren de lijsten met de namen van leerlingen die in oktober 1941 naar school gingen, waarop rector Elte hun geboortedatum, toenmalige adres en het adres van de ouders of verzorgers vermeldt. Deze lijsten worden opgesteld omdat voor de kinderen schoolgeld moet worden betaald aan de afdeling Belastingen van de gemeente Amsterdam.

De school valt onder beheer van de gemeente, afdeling Onderwijszaken, gevestigd aan de Falckstraat 2. De meeste leerlingen wonen bij hun ouders, maar enkele tientallen wonen bij

andere gezinnen, en soms bij leerkrachten. Dit geldt voor kinderen die als vluchteling uit Duitsland zijn gekomen, maar ook voor kinderen die van buiten Amsterdam naar de school komen. Hun aantal stijgt in de loop van het eerste schooljaar. Op 1 januari 1942 is het hoogste aantal leerlingen geteld: dan zitten er 355 kinderen op de school.

Daarna worden het er snel minder. In de zomer van 1942 zijn al 200 leerlingen vertrokken. In het tweede schooljaar, na de zomervakantie van 1942, komen er nog 90 nieuwe leerlingen: 76 nieuwe eersteklassers die drie nieuwe eerste klassen vormen, 7 nieuwe tweedeklassers, en 7 leerlingen in de hogere klassen. Van deze leerlingen hebben we de minste gegevens – eigenlijk alleen hun achternaam, voorletters, en de klas waarin ze toen zaten.

Het beeld is nog niet compleet, en het is de vraag of het dat nog kan worden, maar van het overgrote deel van de leerlingen weten we wat er met hen is gebeurd. Dit onderzoek gaat nog steeds door, en komt telkens een stapje verder wanneer iemand die een naam en een adres van een leerling ziet, zich herinnert wat daarmee is gebeurd. Hoe meer wij de lijsten met namen laten zien, hoe meer overlevenden we terugvinden. Het is interessant te zien hoe het geheugen van sommige mensen, meestal vrouwen, een indrukwekkend netwerk van personen blijkt te herbergen, waardoor wij heel veel verder konden komen. Anderen herinneren zich uitsluitend enkele klasgenoten, een buurkind, een familienaam of een adres, en bij nog weer anderen – die zeker op de school gezeten hebben – blijkt elke herinnering daaraan te zijn verdwenen. Met de nodige voorzichtigheid presenteren we hier de aantallen overlevende en omgekomen leerlingen, voor zover wij die tot nu toe hebben kunnen achterhalen.

Op het Joods Lyceum Amsterdam hebben in de periode van oktober 1941 tot oktober 1943, voor kortere of langere tijd, in totaal 489 leerlingen les gehad. Hiervan zijn voor zover ons nu bekend naar alle waarschijnlijkheid 222 leerlingen (45%) omgekomen tijdens de oorlog: 214 leerlingen zeker, 8 leerlingen hoogstwaarschijnlijk. 194 leerlingen (40%) overleefden de oorlog:

van 133 van deze overlevende leerlingen weten we dat ze ook nu nog leven, van 60 leerlingen weten we ofwel dat ze overleefden maar niet of ze nu nog leven, ofwel dat ze de oorlog overleefden maar inmiddels wel zijn overleden, en 4 leerlingen hebben bijna zeker overleefd. Van 73 leerlingen (15%) is onze informatie ontoereikend om er in deze publicatie definitieve uitspraken over te doen. Soms komt dat door tegenstrijdige berichten over een bepaalde leerling, soms ontbreken te veel belangrijke gegevens, soms zijn er wel heel sterke aanwijzingen, maar geven we de voorkeur aan het vermijden van fouten.

Uiteraard hopen we over deze groep onbekende leerlingen nog meer gegevens te verzamelen. Intussen achten we de kans dat deze 73 leerlingen de oorlog hebben overleefd groter dan dat zij zijn omgekomen, omdat de registratie van de oorlogsslachtoffers inmiddels vergenvorderd is, en omdat wij in het afgelopen jaar steeds meer overlevenden hebben gevonden.

Naar een nieuwe school voor joodse kinderen

Voor alle leerlingen van het Joods Lyceum was het iets nieuws om in een klas met alleen joodse kinderen te zitten. Sommigen waren wel actief in het joodse verenigingsleven, maar dat was altijd buiten school geweest. Hoe hebben zij deze overgang ervaren?

Jacqueline van Maarsen miste haar vriendinnen:

‘Dat ik opeens naar de joodse school moest vond ik in eerste instantie naar. Afscheid van vriendinnetjes waar ik ook niet meer thuis mocht komen, want joden mochten niet meer bij niet-joden thuis-komen, dat was helemaal niet leuk. [En kwamen die vriendinnetjes ook bij jou?] Nee. Nee, dat was gewoon voorbij.’

Ze went wel snel aan de nieuwe school.

'Ik herinner me vooral dat ik 't een hele fijne school vond eigenlijk. En ik was verschrikkelijk geïnteresseerd in alles wat er gebeurde en de leraren, het was een ontzaglijk fijne tijd, maar dat is misschien een beetje raar. Misschien samen met lotgenoten, dat het daardoor kwam. Je voelde je wel apart gezet, maar ik voorzag helemaal niet dat het zou ophouden.[...] Zou het er misschien mee te maken hebben dat ik me er thuis voelde? Ik had natuurlijk wel meteen een leuk vriendinnetje! [Anne Frank, dh] (lacht)'

Van de eerste periode vindt Dabby de Levita het het ergst, dat hij ook van de muziekschool af moet. Joodse leerlingen kunnen geen muzieklessen meer krijgen:

'Ik zat op de Volksmuziekschool als leerling, en op een gegeven moment mocht dat niet meer. Dat was vreselijk! Vreselijk vond ik dat. Ik had een heel bijzondere celloleraar: Piet Lentz, en die zei, kom maar bij mij thuis. Hij deed dat uit idealisme: hij gaf mij voor niets les bij zich thuis. Een fantastische vent, hij deed het geloof ik bij al zijn joodse leerlingen. Daar heb ik het sterkst aan ervaren dat het ook anders kon.'¹³²

Anneke van Messel verwoordt haar gevoelens over de school zo:

'Het was moeilijk en erg naar dat ik mijn vriendinnen en vrienden die ik iedere dag op school zag, niet meer dagelijks zou zien. Natuurlijk was je angstig, omdat je bij elkaar in een groep zat, en dat ze je zomaar konden komen weghalen.'¹³³

Ernst Verduin maakt een onderscheid tussen de school-sfeer en zijn eigen gevoelens:

'Ik vond het een uitermate prettige sfeer qua schoolsheid. Maar qua joods-zijn was het natuurlijk constant beangstigend. Ook angst van: zou je niet op een goed moment met die hele school bij een razzia opgepakt kunnen worden? Je had een bepaalde manier van continue angst. [...] Ik had op zichzelf thuis voldoende emotionele steun. De school, ja, ik was daar wel, maar dat was meer bijkomstig. Toch deed ik het wel heel serieus: want de avond dat we opgepakt zijn, zat ik een Franse les te doen. Mijn Franse woordenboeken lagen op tafel. Januari 1943. Ik heb ze nog.'¹³⁴

Confrontaties

De overgrote meerderheid van de leerlingen kwam uit burgerlijke kringen uit Amsterdam-Zuid, waar zij op de stedelijke gymnasia hadden gezeten: het Barlaeus, het Vossius, het Meisjeslyceum, of de hbs. Politiek was het milieu liberaal of sociaal-democratisch. Dat geldt niet voor iedereen, en er ontstaat op het Joods Lyceum toch een vermenging van achtergronden, die voor veel leerlingen verrassende ontmoetingen met zich meebrengt.

Mirjam Ohringer komt van het Barlaeus. Haar ouders, afkomstig uit Galicië, maken deel uit van een groepje Oost-Europese joden met communistische sympathieën. Ze zijn echter geen lid van een partij. Wel zijn ze individueel lid van de 'Jidisjer Arbeiter Kulturverein Sch. Anski', waarvan veel niet-religieuze Oost-Europese joden in Amsterdam lid waren. Vanuit die sympathieën steunt de familie voor de oorlog de hulp aan illegale vluchtelingen. Dit illegale steunwerk, dat voor iedereen riskant was, was toen extra riskant voor mensen die – zoals Mirjams familie – geen Nederlandse staatsburgers waren, want als je gesnapt werd kon je het land worden uitgezet. Er mocht dus buitenshuis beslist niet over gesproken worden. De vanzelfsprekendheid aan zulke activiteiten deel te nemen en het daarbij behorende illegaliteitsbesef

maakten van jongs af aan deel uit van Mirjams opvoeding.¹³⁵

Haar ouders waren gescheiden, en vanaf de oorlogsdagen woont ze met haar vader samen in Amsterdam-Oost. Het Barlaeus Gymnasium was nogal een overgang:

‘Het was voor het leren niet ’t probleem, maar qua milieu natuurlijk wel. Mia [Lezer] zei ’ns tegen mij, jij was altijd honderd jaar ouder dan wij. Maar ik was natuurlijk zo verschrikkelijk beladen met verantwoordelijkheidsbesef, al heel jong, en ook die scheiding en alles wat ik al meegemaakt had, dat, ik leek veel ouder. [...] Ik kwam daar als kind van iemand die geen geld had. Dus ik kreeg schoolboeken van de stad, en met allerlei dingen meedoen was heel moeilijk. [...] En van onze communistische sympathieën mocht natuurlijk niemand iets weten.’

Voor Mirjam, die in klas 4G komt, staat de eerste tijd op het Joods Lyceum in het teken van een groot verlies: haar vriend Ernst Joseph Prager kwam in het kamp Mauthausen om, en ze hoort dit op de eerste schooldag, 15 oktober. Mede hierdoor is haar herinnering aan het Joods Lyceum allesbehalve romantisch geworden. De pijn van dit verlies overheerst de goede herinneringen. Ze leerde Ernst voor de oorlog kennen en werd verliefd op hem. Hij was een joodse jongeman uit Berlijn en was in Duitsland al veroordeeld geweest voor antifascistische activiteit in het kader van een communistische verzetsgroep. Na zijn aankomst in Nederland in 1939 kwam hij terecht in het Joodse Werkdorp in de Wieringermeer.

‘Nadat het Werkdorp in maart ’41 door de ss grotendeels leeggehaald was, woonde Ernst bij de familie Nijkerk op het Olympiaplein. Toen ik op de avond van 11 juni hoorde dat er een razzia was, waarbij joodse mannen volgens lijsten van huis

gehaald werden, ben ik op de fiets naar het Olympiaplein gereden in de hoop Ernst nog op tijd te kunnen waarschuwen. Hij bleek niet weggehaald, maar wel weggegaan te zijn. Ik ben door de buurt gereden om te zien of ik hem ergens kon vinden – zonder resultaat. Met angst in mijn hart ben ik naar huis gegaan hopennd iets van hem te horen. Ik kon me niet voorstellen dat hij zich zou laten pakken. Een paar dagen later vertelde iemand me dat hij met de andere opgepakte mannen in Kamp Schoorl was geweest en vandaar doorgestuurd naar Mauthausen.’

Waarschijnlijk heeft ze haar wanhoop over de arrestatie van haar vriend niet voor zich kunnen houden, want ze herinnert zich dat ze er met de rector over is gaan praten – terwijl ze met deze man bepaald geen vertrouwelijke verstandhouding had.

‘Ik herinner me nu dat een van de dagen na die razzia Van Paassen tijdens de les in de klas zat. Na de les vroeg hij me in zijn kamer te komen. Ik denk dat het hem opgevallen was dat ik niet zo goed oplette. Ik zat op die stoel, in de rectoriskamer ... [lacht] Er was zó’n afstand, weet je. Je kon je niet uiten omdat het gevaarlijk was, je moest oppassen. Maar dat iemand zomaar ineens weg was, daarover was je helemaal perplex. Je had wel gehoord wat er allemaal kon gebeuren, maar om erin te zitten, dat was een andere ervaring. Van Paassen wist niet wat ie zeggen moest. Ik herinner me niet dat het indruk gemaakt heeft. Het was te nieuw allemaal.’

In oktober komen de doodsbberichten uit Mauthausen. De lessen op het Joods Lyceum zijn net begonnen. Zij hoort het in de middagpauze.

‘Ik was die dag tussen de middag thuis, want ik mocht niet op school overblijven omdat ik dichtbij woonde, in de Blasiusstraat. Eén van de vrienden belde aan. Ik maak de deur open van boven, en hij staat onder aan de trap, ik zie ’m nog voor me: Ernst stond op de lijst. In die tijd regende het lange lijsten met doodsbberichten uit Mauthausen. Nou, meer had ik niet nodig. Ik wist wel hoe ik me voelde: ik versteende helemaal, en ik was verdaasd. Ik deed alles allemaal automatisch verder. Ik ging gewoon verder, ik ging weer naar school, het was woensdag, 15 oktober. Omdat op zaterdag onze school gesloten was moesten wij op woensdagmiddag naar school. Ik kwam op school, en ze stonden met een hele kluit leerlingen allemaal voor die smalle ingang om naar binnen te kunnen – en ik liet me duwen weet je wel, ik was er niet bij. Onze gymnastieklerares die wij kenden van het Barlaeus Gymnasium, Monasch, stond met haar fiets naast die rij te kijken naar die kinderen. En ze zegt tegen me: “Mirjam kom ’s hier.” Ze moet aan mijn gezicht gezien hebben dat er wat aan de hand was, ze zei: “Mirjam wat is er aan de hand?” Ik zal m’n leven niet vergeten hoe ik me gevoeld heb, want vanaf dat moment heeft Mauthausen zó’n ontzettende betekenis in m’n leven gekregen, dat vergeet ik nooit meer.’

Door dit alles heeft Mirjam een wel heel andere kijk op het schoolleven dan veel andere leerlingen, vertelt ze. Ze heeft waarschijnlijk niet geweten dat ook een andere leerling, Hannah Goslar, op dat moment hoorde dat haar vriend was omgekomen. Hannah zat in de eerste klas, en was voor Mirjam uit 4G een jonkie. Deze ervaringen tekenen de eerste schoolmaanden al gelijk met groot verdriet. Mirjam probeert er het beste van te maken, ondanks de omstandigheden, en ondanks de aanzienlijke afstand die zij ervaart tussen haar en andere leerlingen.

‘Maar natuurlijk deed ik alles met de klas mee. De jongens in de klas maakten allemaal gekkigheid. Wij hadden klas 4G en daar zat ik met Dabby, en met Rob Polak, en Rob Goudsmit, en die jongens waren allemaal inderdaad knappe koppen, en niet alleen dat ze knappe koppen hadden, maar ze waren ook nog muzikaal, ze speelden allemaal een of ander instrument.’

Volgens Michman was 4G een briljante klas, met zeer veel aanzienlijke talenten, een plezier om er les aan te geven. Voor Mirjam was het doorgaan op de school een kwestie van verdringen, besepte ze veel later:

‘Je wist toch niet wat je moest? Je moest alles verdringen, want de verantwoordelijkheden gingen door en de school ging door, en het illegale werk ging door, en het huishouden, waar ik alleen met m’n vader taken had. Maar ik was niet de enige, want niemand kon dat toen... rouwverwerking. Pas in 1987 toen ik voor het eerst in Berlijn was, bij de jongere broer van Ernst, heb ik erom kunnen huilen. Na 46 jaar mocht ik eindelijk verdriet hebben!’

Simon Vega ervaart de overgang ook als een grote verandering. Hij kwam uit een strikt orthodox milieu, en met David de Jong is hij er een van de weinige orthodox-joodse leerlingen. Op de school heeft hij het snel naar zijn zin.

‘We vonden dat een redelijke oplossing, die nieuwe school. Het was allemaal wat armoediger, maar er waren zo veel uitstekende leraren en het was een zo plezierige school, van het begin af aan, dat we ons daar gewoon goed voelden.’

Trudi Verstegen-Lansberg kwam van het Barlaeus, en ervoer het Joods Lyceum als een grote overgang:

‘Het was zo’n bijzondere school, allereerst door de bijzondere leraren die overal vandaan kwamen, onder andere de rector van het Murmellius Gymnasium in Alkmaar, de reeds toen beroemde leraar Presser, leraren als Goudekot, Willy Pos, Sem Dresden enzovoorts. Bovendien was onze klas met zes cum laude’s bovengemiddeld intelligent. Dat gaf een heel bijzonder aspect aan het onderwijs in onze klas. Tel daarbij de spanning van de gebeurtenissen, waardoor iedereen – ook de leerlingen – alles gaf wat hij te bieden had en je kreeg een samengaan van emoties en intellect, wat een positieve, onuitwisbare indruk bij mij heeft achtergelaten.’¹³⁶

Klasse, afkomst, buurt: variaties in brutaliteit

Het samen op het Joods Lyceum naar school gaan betekent een zekere vermenging van kinderen van verschillende sociale afkomst. Over het algemeen zijn het kinderen uit gegoede burgerlijke milieus, maar op het Joods Lyceum komt daar wat meer variatie in, en dat is voor de individuele leerlingen een hele ervaring. Jetteke Frijda herinnert zich:

‘Ik weet wel dat ik in de klas allemaal kinderen van de dokter of de notaris had, ja dat wel. Maar dat vind je allemaal zo gewoon: daar dacht je helemaal niet bij na. Voor mij was dat normaal. Alleen dat ene meisje – ik vond d’r overigens heel erg aardig, Adriana heette ze – die kwam uit een, weet ik veel, Balthazar Florisz of Anthony, weet ik veel hoe die straten daar heten. En dat was inderdaad van een

ander niveau. Je was toen veel klassebewuster dan nu. Tot mijn grote leedwezen, maar goed dat was gewoon zo. Dat was een feit.’¹³⁷

Op het Joods Lyceum verandert dat:

‘Ik wist wel dat Lea Schaap uit de jodenbuurt kwam en Wanda ook geloof ik, en dat was wel even een eye-opener. En dan kwam je daar ook nog wel over de vloer en dan keek je je ogen uit. We hadden in de klas toch veel gewonere kinderen, denk ik. Dat was natuurlijk altijd zo: naar de hbs gingen gewonere kinderen dan naar het gymnasium, als ik het even zo mag uitdrukken.’¹³⁸

De kinderen die van het Amsterdams Lyceum kwamen, waren brutaler dan anderen, herinnert Simon Vega zich. Het Amsterdams Lyceum is een particuliere school, waarvoor meer schoolgeld moet worden betaald, en trekt daardoor een ander deel van de Amsterdamse hogere kringen aan. Zelf komt hij uit een rustig, onbemiddeld, orthodox-joods gezin. Het was een hele overgang:

‘Waar ik nog de meeste moeite mee had waren kinderen uit een ander sociaal milieu. Het minder burgerlijke milieu dan het mijne. De ouders van de kinderen van het Amsterdams Lyceum waren ook wat meer gevorderd op de sociale ladder. Dat was ook een particuliere school. Op een gegeven ogenblik had iemand een plaatje opgehangen, in de klas, van een zwangere vrouw. Ik geloof ook niet dat ik het zelf gezien heb. Maar dat werd toen een schandaal en daar moest de school wat aan doen. En dat kwam helemaal van die kant van de leerlingen van het Amsterdams Lyceum. Die waren allemaal wat brutaler. En wie zich daar toen, zeg maar, met sexuele voorl... opleiding, of hoe je dat noemt, eh

heeft bezig gehouden, dat was Jo Melkman [nu Michman, dh]. Terwijl, tja, zou je kunnen zeggen, niets was verder van hem dan dat! (lachend) Klein intellectueeltje. Maar ja, die deed dat dan. Dat was heel moedig.¹³⁹

Michman herinnert het zich nog:

‘Ik heb inderdaad naar aanleiding van een incident in G4 wat seksuele voorlichting gegeven. Door het eind van Plato’s *Symposion* voor te lezen. Dat gaat over de samenleving bij mannen en vrouwen, en dat dat een normaal verlangen was. Dat staat daar heel mooi, en dat had in die klas zeker zin. Op zo’n moment had ik wat aan mijn ervaring als jeugdleider.’¹⁴⁰

Door die brutalere kinderen in de klas mee te maken, gaat Vega zijn eigen milieu met meer afstand bekijken:

‘Die kinderen kwamen van rijkere ouders en stonden brutaler in het leven, opener, ik weet niet hoe je dat moet noemen. Buiten dat hele bekrompene waar ik vandaan kwam. Heel burgerlijk bekrompen. Zoals ik al zei, het woord “zwanger” werd [bij ons] niet uitgesproken, dat was “in verwachting”. Da’s het beste wat ik ervan wist. Het was een ander soort stand.’¹⁴¹

Hijzelf en David de Jong waren veel serieuzer, stelt hij vast, en wilden dat ook zijn:

‘Dat brutale, dat was nu niet iets voor ons om naar te streven, zowel voor mij als voor David de Jong. Wij hadden het over existentiële problemen, problemen van het geloof. Om een voorbeeld te

noemen: wij aten dus koosjer, maar in die tijd was al het gebak en brood en zo op de bon. Nou kreeg ik wel eens van een tante een aantal bonnen. Zij werkte in een ziekenhuis en kon wel eens broodbonnen apart houden, want die at dan daar. Op een gegeven ogenblik liep ik met David de Jong, ik had die bonnen op zak en ik stelde hem voor om een taartje te gaan eten. Op de Weesperzijde, maar we durfden eigenlijk niet, want het was niet koosjer. Maar toen hebben we toch besloten; we zullen het ons permitteren, maar één van ons gaat op wacht staan. Kijk, Davids vader was toen *chazzan*, voorganger in de *sjoel* in de Linnaeusstraat en dat kon ie zich niet permitteren, dat iemand dat zou zien! En verder hadden wij het ein-de-loos over God. Van wat dat nou was en waarom hij zich niet liet gelden in de omstandigheden van de oorlog, van de jodenvervolging. En toen David al in Westerbork was, hebben we nog één of twee keer gecorrespondeerd en dat ging ook over Kosmos als God. Want zo ver waren wij toen gekomen, we moeten het dan maar als Kosmos zien.’¹⁴²

Alles is nieuw en anders op de school, en er gaat ook wel een bevrijdende werking van uit:

‘[De andere leerlingen waren veel] frivoler, ik weet niet hoe je dat moet noemen. Misschien heeft daardoor die school ook zo’n enorme indruk op mij gemaakt. Die school is mij weliswaar m’n hele leven bijgebleven, maar ik heb er niets van overgehouden. [...] Het grote verschil [met het Barlaeus, dh] was dat ons op het Joods Lyceum inhoud gegeven werd, geestelijke bagage. Er was een nokvullend orkest, daar heb ik ook in meegespeeld, heel leuk. En daar waren fuiven! Daar heb ik voor het eerst moeten

dansen, een meisje ten dans vragen, dat wist ik dan ook niet. Niet van een meisje, niet van ten dans vragen. Het was een stuk emancipatie.¹⁴³

De beste herinnering van Simon Vega aan het Barlaeus is aan één niet-joodse vriend, Govert van Iterson, die zijn boeken tijdens de oorlog heeft bewaard.

‘Hij heeft er later voor gezorgd, toen wij van het Barlaeus Gymnasium af gingen, dat mijn boeken allemaal bewaard zijn gebleven. Die kwam nog dagelijks nadat wij dus al van het gymnasium afkwamen, bij mij thuis na school met een ongelooflijk menselijk inzicht en begreep dat mijn boeken zo belangrijk voor mij waren, dat die in veiligheid moesten worden gebracht. Die heeft hij iedere middag, zo bij twee, drie tegelijk in zijn fietstas meegenomen, want dat moest niet opvallen. En daardoor heb ik al mijn boeken na de oorlog teruggevonden. [...] Menselijk gezien is dat enorm, op die leeftijd hoor, dat zo’n jongen dat zo goed doet!’¹⁴⁴

De buurt van de school

De leerlingen lopen in de pauzes rond in de buurt van de school. Ook gaan ze heen en weer tussen de twee gebouwen, aan de Stadstimmertuin en de Lepelstraat. De Weesperstraat was de levendigste straat in de buurt. Tineke Fransman-van Santen:

‘De Weesperstraat, daar had ik een soort tante, die had daar een viswinkeltje, en ze verkocht ook chocola. Een echt stinkeltje.’¹⁴⁵

Miep Gompes-Lobatto:

‘Die straat was nog heel smal, een echte winkeltjesstraat. Als we naar de Lepelstraat moesten, was er een zuurwinkel waar de scholieren allemaal zuur gingen kopen, en uitjes. Dat was een sfeer die wij in Zuid nooit hebben ervaren. En dan kom je als kind ineens in die buurt en je komt in een totaal andere wereld. Niet echt een getto, maar wel een heel sterk joodse buurt, en arm.’

De jodenvervolgning was daar directer merkbaar dan in Zuid, vond zij:

‘In de buurt van de school merkte je ook veel meer van overvalwagens en dergelijke. Ik kan me dat nog wel herinneren, in de Weesperstraat en op het Weesperplein, dat ik overal wagens zag rijden, en dat er dan iets oversprong van: “Hier moet ik uit de buurt blijven.” In die buurt werd je er veel meer **mee** geconfronteerd wat er aan de hand was dan in Zuid.’¹⁴⁶

Haar oudere broer Jaap Lobatto vond het heen en weer fietsen een heel gedoe:

‘Alleen maar het steeds heen en weer jakkeren naar die Stadstimmertuinen. Ik herinner me er elke millimeter van. Aan de overkant had je de Joodse hbs, de “vromen”, en daar hadden we nauwelijks contact mee, ik dacht zelfs helemaal niet. En oversteken naar de Lepelstraat, de Weesperstraat die je dan over moest. Dat is iets wat ik de bestuurders van Amsterdam nog altijd kwalijk neem – ze hebben alles gedaan om enige herinnering aan Joods Amsterdam, om het in goed Duits te noemen,

aus zu radieren. De Weesperstraat was een straat zoals de Utrechtsestraat, waar de tram op de brug tweebaans was, maar de rest eenbaans. En dan had je vlak bij de eerste brug de diamantbeurs. Direct nadat je de Weesperstraat in kwam een straatje rechts, een hele nauwe doorgang, en als je die door was kwam je in het stukje Lepelstraat, waar die school was, en daar was het ietsje breder. Wat mij uit die tijd vooral heugt is de ontieligke armoede die er was.¹⁴⁷

Schoolregels voor leerlingen en leerkrachten

Jaap Meijer heeft in 1989 als 'eenbladsdruk in een oplaat van 100 exemplaren' de Schoolregels van het Joods Lyceum, die Elte destijds had opgesteld, gepubliceerd. Meijer vermeldt dat hij het velletje papier na de oorlog heeft gevonden op de grond van de Grote Sjoel:

'Daar lag het stukje papier vertrapt en geschonden. Het verplaatst ons naar die onvergetelijke jaren én naar die onvergetelijke school, waaraan ik van de herfst 1941 tot de zomer 1943 verbonden was als leraar geschiedenis[...] Misschien kom ik er eens toe die school te beschrijven, waaraan ook Presser verbonden was en zovele anderen, die na de oorlog bekend zouden worden. Een geheel apart onderwijsinstituut.'

De schoolregels van Elte, 'de punctuele rector van toen', geven een macabere evolutie weer, schrijft Jaap Meijer. Er zijn twee bladen met schoolregels bewaard gebleven: voor de leerlingen en voor de leerkrachten. 'Ter versterking van de discipline' geeft Elte in februari 1942, wanneer de school een half jaar draait, een aantal wenken aan de leerkrachten. Het gaat hierbij voornamelijk om

ordehandhaving en zindelijkheid. Er moet orde zijn in de gangen en op de trappen. Men mag niet hinderlijk blijven staan praten op de gangen.

'Sommige klassen zien er na de lessen onzindelijk uit. Elke leerling is aansprakelijk voor de zindelijkheid van zijn bank en voor de vloer in zijn buurt.'

Absenten moeten beter genoteerd worden, vindt Elte. 'Mag ik de collega's verzoeken de lijst van de absenten te controleren?' Direct daarna wordt het Absentenboek van het Joods Lyceum in gebruik genomen. Op dat moment is er nog geen sprake van dat leerlingen van de school wegblijven omdat ze zijn ondergedoken of gedeporteerd. Het gaat hierbij in de eerste plaats om orde en discipline. Dat geldt ook voor de regels voor het straffen van leerlingen.

'Beter dan straffen is in het algemeen het kweken van een goede geest op school. Elke straf moet een nuttige strekking hebben en mag geen belemmering zijn voor het andere werk. Voorts moet elke straf in het klasseboek worden ingeschreven en geparafeerd.'

Maar in februari 1942 zijn er al wel enkele wenken die anders dan anders zijn. Elte roept zijn collega's op om begrip op te brengen voor de andere omstandigheden van de leerlingen:

'Er zijn allerlei omstandigheden, waardoor de leerlingen niet als in gewone tijden hun huiswerk kunnen maken. Wegens kolenschaarste is er veelal slechts één verwarmde kamer in het gehele huis, zoo er al een verwarmde kamer is en het gezin niet vroeg te bed gaat. In vele gezinnen moeten de meisjes huishoudelijk werk doen, omdat geen

andere hulp aanwezig is. Bovendien komen de kinderen laat thuis en is hun voedingstoestand anders dan in normale tijden.'

Daarom pleit Elte voor het geven van minder huiswerk. Veel werk kan en moet volgens hem gewoon in de lessen gedaan worden.

'Ik wenst te waarschuwen tegen opeenhoopingen en tegen een voor deze omstandigheden te snel tempo. Het is m.i. onjuist te meenen, dat de achterstand in kennis van de leerlingen, ontstaan of door hun vroegere opleiding of door uitsluiting van scholen in September/October 1941, zoo snel mogelijk zal moeten worden ingehaald.'

Kennelijk is er in het lerarenteam van het Joods Lyceum een dermate ambitieuze geest, waarbij men elkaar aanmoedigt om het niveau van het geboden onderwijs te verhogen, dat Elte zich geroepen voelt die enigszins te matigen.¹⁴⁸

In de voor de leerlingen opgestelde schoolregels, die niet zijn gedateerd, klinkt de spanning van de oorlogsomstandigheden en de jodenvervolgving meer door. Ook hier ligt Elte's accent op rust en orde.

'In de omgeving van het schoolgebouw dient men zich rustig te gedragen. Niemand houde zich op op den rijweg in de poort naar de Amstel en men zorge ervoor, dat de toegangswegen tot de school vrij blijven. Er worde niet gerookt, niet met ballen gespeeld en er worde geen papier of wat ook op straat geworpen. Na afloop van den schooltijd en tijdens vrije uren blijven de leerlingen niet in de omgeving der school omhangen.'

De leerlingen moeten op de trappen rechts houden, hun jassen

netjes ophangen, onmiddellijk rustig op hun plaats gaan zitten, niets beschadigen, en zij moeten

'vóór het luiden der bel in de klasse zijn en op hun plaats zitten met de benoodigde boeken voor zich'.

De regel dat de leerlingen op het schoolplein niet mogen fietsen is al doorgestreept, omdat ze dan immers helemaal geen fietsen meer mogen hebben. En de leerlingen wordt elke politieke uiting nadrukkelijk verboden:

'Het voeren van politieke gesprekken, het dragen van insignes, hoe onschuldig ook, het in bezit hebben van geschriften, foto's en teekeningen, op den huidige toestand slaande, wordt ten strengste gestraft.'

Voor het overige klinkt in de regels dezelfde even begrijpelijke als naargeestige zucht tot ordelijkheid door als op waarschijnlijk elke andere school in die tijd, en ook nog lang daarna, in geheel Nederland. Iedereen die op een middelbare school heeft gezeten, komt de volgende passage maar al te bekend voor, veronderstel ik:

'Leerlingen, die te laat komen of uit een les verwijderd worden, begeven zich onmiddellijk naar den rector. Leerlingen, die een strafbriefje ontvangen, moeten dit nog dienzelfden dag ter teekening aanbieden aan den rector en het den volgenden dag inleveren, voorzien van de handtekening van vader, voogd of verzorger.'

Jongere en oudere leraren

Er was een aanzienlijk leeftijdsverschil tussen de leraren. De jongste leraren, zoals Dresden, kenden onder meer Presser al

omdat zij zelf leerling van hem waren geweest. Dresden vertelt hoe hij na een 'luie' periode door Presser werd aangezet om zijn eindexamen toch te halen:

'Ik kende Presser al omdat hij mijn leraar was op het Vossius Gymnasium. Ik was daar een verdomd slechte leerling. Lui, dom. En dat is gered doordat ik gezakt ben. Toen ben ik door Presser gedwongen tot werken, op een gegeven ogenblik, met een dwang die volkomen idioot was! Die man had een gave. [...] Ik zat in de vijfde, maar ik had er al zeven jaar over gedaan. Presser zei toen tegen me dat de hele lerarenclub vond dat ik schandelijk lui was, maar dat hij wel beter wist: dat ik me een ongeluk werkte, maar het niet kon. Nou, dat was niet zo, en hij wist natuurlijk dat het niet zo was. Toen zei ik: dat is niet zo, maar ik werk niet zo hard. Toen zei hij tegen me: Nou, doe dan eens voor je lol staatsexamen; dan ben je klaar en dan kun je het gymnasium verlaten als je wilt. Dat was in december, en het staatsexamen was in mei. Ik zei dat dat niet te halen was. En toen zei hij: Nou, zie je wel, je kan 't helemaal niet. Thuis vertelde ik dat aan mijn ouders, en die zeiden, als je wilt kun je alle bijlessen van de wereld krijgen. Maar, zei mijn vader, ik zal eerst met meneer Presser gaan praten. Dat deed ie dus, dezelfde avond, en toen hij thuis kwam zei hij: Als jij dat wilt, moet je dat maar doen: maar van mij krijg je geen enkele bijles. [...] Ik was toen wild van woede, dat ik geen enkele bijles kreeg! En, kind als je bent, had ik geen ogenblik door dat dat allemaal afgesproken werk was! Mijn vader zei: je hebt ons voldoende geld gekost aan bijlessen deze afgelopen jaren, ik heb er geen centen meer voor. Toen was ik zó geweldig kwaad dat ik als een gek aan 't werk ben gegaan. Iedere

ochtend om kwart over vijf op, tot acht uur werken, dan naar school. Hoe dan ook, ik ben geslaagd. [...] In mijn herinnering heb ik nooit harder gewerkt dan in die zes, zeven maanden.'¹⁴⁹

Tekenend zijn de uitspraken van leraren, van Van Amerongen, en ook Melkman, die aanschuiven bij de lessen van Presser, gewoon, omdat zij hem willen horen spreken. Yakov Arnon was zo'n jonge leraar, hij gaf boekhouden en economie op het Joods Lyceum. Hij beschouwde, hoewel zijn vakgebied anders was, Presser zelf nog als leraar:

'Hij was een geboren assimilant, had een hele theorie ten gunste van de assimilatie. Hij was geloof ik de beste leraar die ik ooit heb ontmoet. Hij had een enorme invloed op de kinderen. En misschien had hij ook wel invloed op de leraren. Ik persoonlijk ben in de zesde klas onder zijn leerlingen geweest. Dat vond hij best. Ik kwam naar hem luisteren. [...] Er waren grote leeftijdsverschillen tussen de leraren. Maar we waren in principe als leraren goed met elkaar. Er waren heel weinig spanningen. Geen ideologische spanningen en geen menselijke spanningen. Omdat wij allemaal behoorden tot de groep die zelf heel sterk het gevoel hadden van vervolgd te zijn. Uiteraard geeft dat een enorme binding.'

Leerlingen over hun leerkrachten

'Wij waren voor heel veel docenten niet bang', zegt Tineke Fransman-van Santen: 'Er waren mensen bij met wie wij ontzettend ontspannen en sportief omgingen.' Het valt inderdaad op hoe veel leerlingen wel eens bij leraren thuis kwamen in die jaren. De jonge leraren zijn meestal niet meer dan een paar jaar

ouder dan de leerlingen, en zij wonen ook bijna allemaal bij elkaar in de buurt, in Amsterdam-Zuid.

Het is bijna ondoenlijk hier recht te doen aan de vele positieve herinneringen aan Jacques Presser, leraar geschiedenis. Hij is in deze jaren al een soort legende, lijkt het wel. Zijn enthousiaste – sommigen zeggen bijzonder emotionele – weinig geremde manier van vertellen en zijn persoonlijke verhalen zijn veel leerlingen bijgebleven. Miep Gompes-Lobatto legt uit dat Presser zijn verdriet met zijn leerlingen, ook die in de lagere klassen, deelde. Dat gebeurde in stilte, een dialoog zonder woorden tussen leraar en leerlingen:

‘Wat me in school is bijgebleven, dat is Presser. Deze man werd zo verslagen, voor de klas ook. Er werd niet echt over gesproken, maar dat ie voor de klas zat, en op een gegeven moment de klas uit ging, het gewoon niet redde. En dat zo’n klas daar in stilte op gereageerd heeft. Die pijn... Nu jij me ondervraagt voel ik eigenlijk hoe we allemaal [als oud-leerlingen] de pijn willen wegstoppen. [...] Dat onuitgesproken maar toch zo voelbare verdriet, dat zo’n hele klas op dat moment eigenlijk in stilte heeft gevoeld, dát is eigenlijk wat er kapot gemaakt is. Ik denk ook dat die onuitgesproken verbondenheid nu nog zo voelbaar is. Daarna was je weer rustig; maar dit hebben we wel met elkaar meegemaakt. Het is eigenlijk te pijnlijk om over te spreken. Als je nou wilt weten waar het wezenlijk over gaat, dan gaat het daarover. Al het andere waren grote kringen daar omheen.’¹⁵⁰

Pressers kwaliteiten als leraar worden ook door zijn collega’s hoog aangeschreven. Juist ook na de bevrijding heeft Presser direct persoonlijk contact gezocht en onderhouden met veel oud-leerlingen die de onderduik of de kampen hebben overleefd. In de

kale, moeizame naoorlogse omstandigheden is dergelijk contact door de betrokkenen als bijzondere vriendschap ervaren, en tot op heden als herinnering gekoesterd.

Dit alles kan niet meer los gezien worden van de vele herinneringen aan de school die Presser zelf heeft beschreven, in *Ondergang, De Nacht der Girondijnen* en verschillende interviews. In zekere zin is Presser vereenzelvigd met het Joods Lyceum. Doordat hij zelf zo veel over de school heeft geschreven, en zijn beschrijvingen ervan zo breed verspreid zijn geraakt, zijn deze herinneringen ook die van de overlevende leerlingen en leerkrachten gaan beïnvloeden.

Daarom komen hier juist ook leerlingen over enkele andere leerkrachten aan het woord. Tot de leerlingen die goede herinneringen bewaren aan Jaap Meijer behoren Ruth Klemens Wiener, Tineke Fransman-van Santen en Nora Roos.¹⁵¹ Voor Ruth was hij de favoriete leraar:

‘Nou, wij als meisjes waren allemaal gek op hem. Ja, want hij was jong en vol met energie en we vonden hem ’n heel bijzondere man. Ik weet niet hoe de jongens ’t vonden, maar wij wel. En toen is Ischa geboren, terwijl hij nog leraar was, dus daar hebben we ook direct in gedeeld, in al die dingen. We waren soms bij hem thuis, en toen Ischa geboren is hebben we ze nog opgezocht. Toen wij naar Westerbork kwamen, kwam hij met Liesje en met Ischa ook naar Westerbork toe. [...] Hij was erg populair. Zo enthousiast. Hij deed dus geschiedenis, maar met ons deed hij een heleboel joodse geschiedenis, zoals wat er in Spanje gebeurde met de inquisitie. Hij zei belangrijke dingen. En hij was natuurlijk ook een hele enthousiaste zionist. Ik was een beetje verbaasd na de oorlog, dat hij toch nooit naar Israel of Palestina gegaan is. Ik heb hem één keer na de oorlog nog gezien. Maar Nora Roos was waarschijnlijk het gekste op hem – *don't tell her that!*’¹⁵²

Tineke weet nog dat ze geld ging inzamelen toen Jaap en Lies Meijer een baby hadden gekregen. Ze gingen langs de klassen, kochten een babypakje voor Ischa en gingen dat brengen. Jaap Meijer was hun klassenleraar.

‘Wij vonden dat zo bijzonder. Niemand kreeg meer kinderen, begrijp je, en nou werd er een kind geboren! We hebben geld opgehaald, namens de klas, een pakje gekocht, en zijn dat gaan brengen. [...] Ja, hij heeft het waarschijnlijk nooit veel aangehad, want ze zijn onmiddellijk naar Belsen gestuurd. Dit was op een woensdagmiddag. Meijer was helemaal niet thuis. Misschien was hij wel naar *sjoel*. Zij was er alleen en ze vond het erg leuk. Maar het waren wel vreemde mensen, hoor. Altijd vreemd geweest. Ik kwam hem na de oorlog tegen, hij herkende me onmiddellijk. Op een zaterdag. Ik zei: “Ik ga op de tram.” Toen zei hij: “Op zaterdag loop je!”’¹⁵³

‘Ja, als kind maakte je ze allemaal belachelijk’, zegt Tineke Fransman-van Santen over de leerkrachten.

Ruth legt zich snel neer bij de verandering die het Joods Lyceum met zich meebracht.

‘Nou, dat vond ik best, wat ik me ervan herinneren kan, ik heb het gewoon geaccepteerd, zo is het. En er waren een heleboel aardige meisjes. Ik was nooit zo geïnteresseerd in jongens. Tineke [Tineke Fransman-van Santen] en Yffie [Kray] veel meer. Ik vond het wel leuk: er was Werner Samson en daar was ik verliefd op, weet je. Maar verder niets. Wij waren erg joods thuis, niet vroom of iets, maar altijd, alles met joodse feestdagen en zo. Dus om alleen met joden te zijn vond ik niet erg, vooral omdat als je het wilde, je nog altijd met niet-joden

kon spreken of samenzijn. Ik vond de school eigenlijk fijn. Het was niet zo modern als het Meisjeslyceum, maar de leraren en leraressen waren erg goed. Het was een heel bijzondere tijd, de school.’¹⁵⁴

Dat Jaap Meijer erg op Nora Roos gesteld is, merkt ze het sterkst wanneer Meijer, als hij al een paar maanden met zijn vrouw en baby naar Westerbork is gevoerd, daar voor een bepaald aantal dagen een vergunning heeft weten te krijgen, en even – alleen – terug in Amsterdam is. Zij werkt dan (voor haar Sperr) in de Joodse Invalide – toen een soort ziekenhuis aan het Weesperplein om de hoek van de school – als hoofd van een etagekeuken. Ze was toen 16 jaar.

‘Jaap Meijer was in Amsterdam, en die wilde mij graag spreken als vertegenwoordiger van de leerlingen van het Joods Lyceum, en speciaal van klas 3L. Dat moet half augustus ’43 geweest zijn, in de zomervakantie. [...] Hij logeerde toen bij Dresden thuis, in Amsterdam-Oost. [...] Ik ben inderdaad daar heen gegaan, en heb toen met Jaap Meijer gesproken. Van het gesprek herinner ik me absoluut niets. Ik zag er verschrikkelijk tegenop, waarom weet ik niet maar, ja, ik was zijn lievelingsleerling.[...] Volgens mij hebben we bij zijn geschiedenislessen eigenlijk helemaal niet zo veel geleerd. [...] Maar in mijn herinnering zijn er zo veel andere dingen besproken in die klas, die naar mijn idee in die tijd helemaal niet normaal waren om te bespreken in een klas. Ik bedoel: er werd veel meer gedaan dan zuiver het vak doceren. [...] Discussies pro en contra zionisme, bij voorbeeld: Dresden was tegen, Meijer was voor. Wij zijn ook met Meijer een of twee keer gaan kijken naar Amsterdamse architectuur, naar de gevels. Van hem heb ik geleerd

over trapgevels, klokgevels enzovoort, en hij heeft daar allerlei bij verteld, grandioos. [...] En we zijn een paar keer met de klas bij hem thuis geweest (hij was ook onze klassenleraar) een avond of middag, en dat was heel enerverend.¹⁵⁵

Angstgevoelens herinnert Ruth Klemens Wiener zich niet speciaal. Niet op school, en ook later niet, in de kampen, Westerbork en Bergen-Belsen:

‘Nee, als kinderen geloofden wij misschien niet alles wat er gebeurde. [...] Je hoorde er wel veel over spreken. Ik geloof dat kinderen toen niet alles zo beseften, niet zo versteld stonden zoals vandaag. Op de televisie zien ze nu natuurlijk meer. Ik dacht altijd, morgen zal het beter worden: vooral in het kamp. Ik heb altijd gedacht dat de Duitsers nooit konden winnen. Ik ben eigenlijk nooit bang geweest.¹⁵⁶

Er waren wel verliefdheden van leerlingen op leerkrachten, vooral op de jongere leerkrachten, waarmee de leerlingen konden dwepen. Ruth zegt bij voorbeeld:

‘Die waren maar vijf, zes, zeven jaar ouder dan wij. Een lerares waar iedereen verliefd op was, dat was juffrouw Van der Stempel, van Latijn. Met z’n drieën of vieren gingen we dan naar haar huis, ergens in Zuid. En dan wachtten we tot ze de deur uit kwam. (lacht) Ze was ook ontzettend jong hè.’

De leerlingen moed inspreken

De leerlingen hebben bijzonder positieve herinneringen aan die leerkrachten die hen probeerden te bemoedigen. Tineke Fransman-

van Santen herinnert zich dat dezelfde lerares, Henriette van der Stempel van Latijn, hen open en duidelijk vertelde wat er aan de hand was.

‘Onze klassendocent was een ontzettend aardige meid. Die heeft toen wij allemaal de eerste keer op school waren een uitstekend verhaal verteld over de redenen waarom wij er waren. Dat ze toch hoopte, ondanks dat de tijd zo moeilijk was, dat wij een plezierige tijd zouden hebben op school. Zij heeft ons – ja, we waren toch kinderen, veel kinderlijker dan de kinderen van 14 jaar nu zijn – als het ware welkom geheten. Dat was heel goed. [ontroerd] Dat heeft zij gedaan. En het jaar daarop, toen de deportaties begonnen, wat wij niet wisten, heeft ze ook in de klas gezegd dat er soms wel banken leeg zouden blijven van mensen die gingen werken of onderduiken. Dat werd openlijk gezegd. Maar als je ging onderduiken praatte je er niet over, zelfs niet met je beste vriendin. Het verraad was altijd dichtbij.¹⁵⁷

Als de ster wordt ingevoerd, begin mei 1942, spreekt deze lerares de kinderen moed in:

‘Ze heeft een hele les of een halve les gewijd aan het dragen van de ster, en dat je je absoluut niet minder moest voelen. Maar dat je trots mocht zijn dat je hem mocht dragen, iets dergelijks. En zo heb ik nooit het gevoel gehad, van “wat verschrikkelijk”. Zo hebben we altijd de ster gedragen. Je ziet dat ook op de foto’s van het toneelstuk van “Een avondje bij de familie Stastok”: alleen in het toneelstuk hadden wij geen ster op, maar Willy Pos, die het regisseerde, die had z’n ster op. Het was zó gewoon!¹⁵⁸

Presser vertelt dat de leerkrachten, toen de ster werd ingevoerd, met elkaar afspraken dat ze de leerlingen zouden proberen moed in te spreken.

‘Zo staat de schrijver nog helder het gesprek voor de geest, door een aantal docenten gevoerd op de ochtend na de invoering van de ster, een gesprek, dat zich vrijwel onmiddellijk richtte op de vraag: hoe moet dat straks met die kinderen? En als resultaat de richtlijn, door de meesten, niet door allen, aanvaard: de kinderen om te praten (méér kon het, zeker bij schrijver dezès, niet zijn) dat zij de ster waarmee de Duitsers ons wilden vernederen, als een ereteken moesten dragen.’¹⁵⁹

Ook Melkman hield een toespraak in de klas, herinnert Mia Lezer zich:

‘Melkman heeft toen een rede gehouden, en die heeft iets verteld uit de Middeleeuwen. Toen moesten joden ook al met een ster lopen, en toen was er een gedicht op geschreven. En toen hadden ze daar kennelijk ook al met die gekke joodsige letters “*Juden*” of zo iets in gezet, en ik weet nog de laatste regel van wat hij gezegd heeft: *originalisch sind sie nicht*, omdat ze dus die joodse letters gebruikt hadden om in die joodse ster te schrijven. Dat weet ik nog, dat maakte gewoon indruk.’¹⁶⁰

J. Hemelrijk, de tweede conrector die enkele uren les gaf in klassieke talen, gaf de leerlingen een ander voorbeeld. Hij weigert de ster te dragen. In zijn in 1965 verschenen herinneringen schrijft hij daarover:

‘“Waarom draagt U geen ster?” vroegen mijn leerlingen mij in de vijfde klas. “Omdat ik hun

autoriteit niet erken; omdat ik hun recht, mij te schenden, verwerp; omdat ik geen lam voor de wolven wil zijn.” “Maar ons is gezegd, het als een eer te beschouwen, niet als een schande, en er trots op te zijn.” “Wie er vrede mee heeft, moet hem maar dragen, ik doe het niet.” In Bergen kwam een agent in mijn tuin, waar ik aan het houthakken was. “U draagt geen ster. De chef stuurt mij hierheen om een onderzoek te doen. Als ik u zonder ster op de openbare weg aantref, moet ik u naar de Euterpestraat brengen. Weet u, wat dit betekent?” “Dat weet ik”, zei ik, “maar u kunt ook de andere kant opkijken.” [...] Ik moest de volgende dag op reis naar het Lyceum in Amsterdam. Als ik dat deed zonder ster na deze waarschuwing, waagde ik roekeloos mijn leven. Mijn vrouw, die geen ster behoefde te dragen, omdat ze niet joods is, vond mijn weigering gevaarlijk. En ze had natuurlijk gelijk. Maar ze begreep ook, hoe moeilijk het voor me was en welk een weerzin ik moest overwinnen om toe te geven. Het was een lang en droevig gesprek, dat we hadden die avond. En het einde ervan was, dat mijn vrouw onder tranen de ster op mijn jas heeft genaaid. ’s Ochtends ging ze per fiets mee naar het station in Alkmaar. Ik zat in de trein met mijn ster en schaamde me voor mezelf ondanks mijn gewilde bravour.’¹⁶¹

Aan het voorjaar van 1942 hebben sommige leerlingen ondanks de veel hardere anti-joodse maatregelen goede herinneringen, omdat er toch nog, of misschien moeten we zeggen juist toen, intense gesprekken met elkaar en met de leerkrachten mogelijk waren. Salvador Bloemgarten herinnert zich een bijzondere wandeling met Melkman:

‘Vlak voor wat de zomervakantie van 1942 had

moeten worden, maakte Melkman met mijn uit zes leerlingen bestaande klas vijf alpha [5G] een wandeling door de oude jodenbuurt. Bij die gelegenheid ontspon zich tussen ons beiden een gemoedelijke discussie over de vraag of joden al dan niet een apart volk vormen. Volgens mij bestond er uitsluitend een joodse godsdienst, maar niet een joods volk. En omdat ik er heilig van overtuigd was dat de godsdienst aan het uitsterven was en als gevolg daarvan de gemengde huwelijken snel zouden toenemen, verklaarde ik in volle ernst dat er over een eeuw in Nederland waarschijnlijk geen joden meer zouden zijn. Dat de zogenaamde *Endlösung* toen vlak voor de deur stond, besepte ik noch Melkman op dat moment.¹⁶²

Die zomer dook Bloemgarten onder.

Jacqueline Sanders- van Maarsen zat in klas 1L2. Voor haar is het belangrijkste aan de herinnering van het eerste schooljaar een bepaalde 'gewoonheid', die later verdwijnt, omdat zij plotseling – we komen hier nog op terug – niet-joods wordt verklaard.

'Iets uitzonderlijks in mijn geval is natuurlijk dat een van deze leerlingen "Anne Frank" is geworden. De hele wereld kent haar naam nu, maar toen was ik gewoon haar "beste vriendin", zoals zij mij in haar geschriften noemt. Wij hadden een heerlijke tijd samen. Soms wordt mij gevraagd "waar spraken jullie over". We spraken zo nu en dan wel over de omstandigheden en de problemen van de joden, maar wij hielden ons vooral bezig met de dagelijkse kleine gebeurtenissen van het schoolleven. Wij genoten van de lessen. Ik zat gewoon in die klas op school, en 't was helemaal niet van joods of niet-joods of dit of dat: ik vond 't gewoon fijn. Ik werkte

niet veel, deed haast niks aan huiswerk, ik was wat dat betreft lui, ik deed altijd andere dingen, die vond ik leuker. Toch ging ik zonder moeite over naar de tweede klas, dat jaar. Maar de school, daar genoot ik van. [...] De gezelligheid met de meisjes, en dat we toneelstukjes opvoerden. Iets Grieks, het had met Zeus te maken, en gewaden aan, dat soort dingen. Het was echt een klassiek toneelstuk wat we opvoerden. "Geef mij maar rijst!" Ja, nu weet ik het weer. Dat soort gekke dingen onthoud ik dan, die zin kwam erin voor. Ja, die leraren waren ook zo intensief met ons bezig.'¹⁶³

Ze heeft een concrete, pijnlijke herinnering aan de houding van Jaap Meijer, haar leraar geschiedenis in dat eerste jaar:

'Meijer heeft zo'n indruk op mij gemaakt, omdat hij op een heel vervelende manier over niet-joden sprak. Dan zat ik daar in die klas, me dubbel gediscrimineerd voelend. Dat vind ik in dit verband wel aardig om toch even te vertellen: dat was voor het eerst dat ik me gediscrimineerd voelde van die andere kant. Dat had ik eigenlijk nog nooit gemerkt (behalve dan van een oom, maar ik had dat toen nog niet door. Ik kende het woord discriminatie nog niet eens.) Het is me m'n hele verdere leven bijgebleven. Vroeger dacht ik: ik ben niet joods, en niet katholiek, en ik ben niet Frans en niet Nederlands. Maar nú zie ik dat positiever: ik ben joods en ik ben ook niet-joods, en ik ben ook Frans, en ik ben ook Nederlands. Maar in die tijd voelde ik dat zo: ik ben niks. En dat kwam ook door hem. Hij was een fanaticus, en dat fanatisme kwam naar buiten op dit gebied. [aarzelt] Ik vertel dit nooit omdat het antisemitisme mij weerhoudt om dit aan mensen te vertellen. Aan niet-joden vertel ik 't ook

nooit, want ik vind dat gewoon onaangenaam. [...] Dat is een slechte herinnering, dat zal ik nooit vergeten.¹⁶⁴

De wiskundeleraar Keesing kan zij zich ook nog goed voor ogen halen:

‘Keesing had altijd van die leuke dingen, die schreef ik dan in mijn agenda op, altijd grapjes, en raadseltjes. Hij was leuk met de kinderen.’

Anne Frank schrijft in haar dagboek in juni en begin juli 1942 uitgebreid over klas 1L2, waar ze het eerste schooljaar in zit. Leraar Keesing geeft haar tot drie keer toe strafwerk. Ze moet een opstel schrijven, eerst over ‘een kletskous’, de tweede keer over ‘een onverbeterlijke kletskous’, en de derde keer over het onderwerp ‘Kwek, kwek, kwek, zei juffrouw Snaterbek’. ’s Avonds thuis schrijft ze,

‘had ik opeens een idee, ik pende m’n 3 opgegeven kantjes vol en was voldaan. Als argumenten had ik aangevoerd, dat praten vrouwelijk is, dat ik wel m’n best zou doen het een beetje te temperen, maar afleren zou ik het wel nooit, daar m’n moeder net zo veel als ik praatte, als niet meer, en dat aan overgeërfdde eigenschappen nu eenmaal weinig te doen is.¹⁶⁵

In het eerste schooljaar zijn de leerlingen niet voortdurend bang. Ze steken wanneer ze kunnen de draak met leerkrachten, en leven van week tot week. Ruth Klemens Wiener uit klas 2L weet moeiteloos weer de toon te vinden waarop ze met haar vriendinnen over hun leraressen sprak. Ze pesten hen en schelden hen achter hun rug uit, zelfs als ze ze aardig vinden:

‘Ik heb ook een hoop pret gemaakt. Nora Roos was altijd de beste in de klas, want die was altijd erg

goed, die deed altijd alles. En ik was wel een goede leerling, maar ik ben ook wel eens door meneer Elte uit de klas gestuurd voor iets. En juffrouw Pool hebben we met haar Engelse lessen gepest. Oh, die was zo dramatisch: [declameert, overdreven] “*No sun, no moon*” En ze sprak verschrikkelijk Engels. En wij maar giechelen. Ja, we waren nooit ernstig in de klas, we waren erg gemeen! Als je daar aan denkt: we waren érg gemeen, vooral de meisjes.’

Nora Roos en Ruth Klemens Wiener herinneren zich ook speciaal de lerares Grieks, Hertzberger. Zij laat ook de hele klas bij haar thuis komen, wat de leerlingen erg waarderen. Ruth:

‘Mevrouw Hertzberger hadden we voor Grieks. We waren ook eens bij haar thuis, ze woonde ter hoogte van de Sarphatistraat, niet zo ver weg. En we waren thuis bij haar, en we noemden haar “futie”, want ze was zo futloos. Dus haar naam was futje.’

Nora Roos benadrukt dat de herinnering aan deze lerares, ondanks haar bijnaam, positief is:

‘Niemand had een hekel aan haar volgens mij. ’t Was gewoon haar bijnaam, maar dat was niet naar bedoeld. Nee, echt niet. We zijn ook een keer bij haar thuis geweest, het was een aardig mens! Alleen, ja, ze was heel traag, ook de wijze waarop ze stond, zo uitgezakt, met haar buik naar voren. [...] Ik herinner me ook nog dat we haar hebben geleerd dat ze haar bekken moest kantelen! Dat leerden wij van juffrouw Monasch, die gaf heel goed gymnastiekles, ritmische gymnastiek in feite, en daar hebben we dat geleerd. En, zie je, dat kón ook, dat was dus het rare van die school: het was niet zo dat

we "jij" en "jou" zeiden, want we zagen tegen die mensen óp, we zagen ze echt als docenten: maar we konden heel amicaal met ze omgaan, in zekere zin.¹⁶⁶

Schoolkrant de 3-Eller

In de schoolkrant van deze klas, de 3-Eller, klinkt dezelfde amicale toon door. In klas 3L wordt in oktober tweemaal een eigen schoolkrant, alleen voor de leerlingen van die klas, gemaakt door enkele leerlingen. Hoofdredacteur is Maurits van Witsen, journalist en buitenlandse verslaggever is Herman Kater, en typiste is Tineke Fransman-van Santen. Verder werken en schrijven Yffie Kray, Ruth Klemens Wiener, J. Monnikendam, H. de Vries, Juultje Ketellapper, Ernst Verduin, Ilse Jacobsohn en Louis Gans mee. De leerlingen schrijven de krant vol – vooral met geintjes over hun leerkrachten én over elkaar:

'Het is streng verboden, dit blad onder de les te lezen, bijgeval de 3-Eller niet geschikt is, om door leraren gelezen te worden.'

Ruth Klemens Wiener heeft nog twee exemplaren in haar bezit. De stukjes in het blad gaan heel direct over bepaalde lesuren waar de leerlingen vervelende dan wel hilarische belevenissen hadden.

Ook de populaire juffrouw Van der Stempel komt erin voor. De leerlingen noteren wanneer zij wel en niet aanwezig is, en wanneer ze dan weer terug was gekomen – deze lerares wordt duidelijk bijzonder goed in de gaten gehouden. Leraar Goudekiet moet het ontgelden. Hij wordt voor gek gezet omdat hij allerlei fouten gemaakt zou hebben in de les, toen rector Elte onverwacht binnenkwam. En over zijn hoofd wordt een heel gedicht gemaakt.

'Waar het hoofd van meneer Goudekiet al niet goed voor is: Van binnen zit zijn verstand, in, voor hem, zeer logisch verband.

Om het te uiten is hij echter niet geschikt, zodat men haast in zijn formules stikt'

Een hele Engelse les van juffrouw Bolle wordt uitgeschreven:

'Niemand zit op zijn plaats. [...] Na een minuut of vijf is iedereen dan toch wel klaar en de les zal beginnen. [...] Na een halve minuut, ondertussen was juffrouw Bolle op haar stoel neergezakt, zegt Yf tegen Juultje: "Ze heeft haar rok vergeten aan te trekken, het lijkt zo wel een balletrokje!" [...] Zei juffrouw Bolle op afzakkende toon: "Hebbe jullie weer een rede gevonde om mij uit te lache?" Nu steekt Tineke haar vinger op: Juffrouw, U heeft Uw ster niet op. "*Oh, thank you very much,*" antwoordt ze, haalt een ster uit haar tasje en steekt deze op haar jurk. [...] Nora zoals gewoonlijk zegt onberispelijk haar les op, [...] Maurits uitspraak is miserabel.'

Uiteindelijk krijgen Juultje, Yffie en de rest van de klas zulke hevige lachstuipen dat lesgeven onmogelijk wordt, totdat Herman Kater roept, 'Hou je mond, Elte kijkt!' En dan is alles stil, de les wordt weer hervat.

Reacties van leerkrachten op de schoolkrant zijn niet bewaard gebleven.

Dabby de Levita in klas 4G kan goed opschieten met Jo Melkman.

'Hij interesseerde zich voor de kinderen, had een verteerbare joodse opvatting, paste zich aan aan de leerlingen in de klas, en deed bijzondere dingen. Zo las hij met de kinderen het middeleeuws-Latijnse

gedicht *Stabat Mater*, een navrant vooruitlopen op wat joodse moeders binnenkort te wachten stond.¹⁶⁷

Jop Querido uit klas 1G herinnert zich juffrouw Biegel van biologie heel sterk:

'Zelfs gingen wij met mevrouw Biegel nog wel eens naar het Oosterpark om te determineren! Met Heimans en Thijssen, de flora in je hand, dan moest je stampertjes tellen.'¹⁶⁸

De Levita herinnert zich een toespraak, die Elte bij het begin van de school in 1941 in de klas hield:

'Ik denk nog wel eens aan de toespraak van Elte toen. Dat was in de zin dat wij een echte goede school zouden maken. Hij ging de klassen langs en hield, ik denk overal, dezelfde toespraken. En eh, ja, geen woord over wat er misschien allemaal nog meer zou gaan gebeuren. De teneur was: het is vervelend dat wij hier nu gedwongen zitten, maar wij zullen zorgen dat het hier toch een goede school wordt.'¹⁶⁹

Van de lagere staf ging zijn voorkeur uit naar Cohensius, de conciërge:

'Een onvergetelijke man, een echte gentleman. Zoals hij langs de klassen ging om de absenten op te nemen. Later hoorden we van Presser dat hij op het gemeentehuis een grote afdeling had geleid.'

Tineke Fransman-van Santen vond Elte heel aardig:

'Een fantastische man. Ontzettend aardig. Hij was

ook dol op mij. Hij was altijd aardig, je kreeg nooit op je kop. Je werd er wel uitgestuurd, en dan moest je naar de rector omdat dat zo hoorde. Hij was zo'n verstandige man. Ik geloof zelfs dat je altijd een snoepje bij hem kreeg.'

Nora Roos werd door Elte zo gewaardeerd dat hij haar zo nodig wel eens voor de klas zette om hem even te vervangen:

'Een prima leraar. Ik heb ook een aantal keren voor de klas gestaan als hij als rector dringend andere dingen moest doen. Dan zei hij: "Nora, wil jij het even overnemen?" Dan stond ik daar dus voor de klas. Dat is zeker drie keer gebeurd. En als rector vond ik hem meer dan fantastisch. Volgens mij is bij voorbeeld ook het initiatief tot kunstuitvoeringen in de school, die wij op het Joods Lyceum hebben gekregen, van Elte uitgegaan.'¹⁷⁰

Er zijn maar weinig leerlingen die zich leraar Hemelrijk herinneren. Jack Sann:

'Hemelrijk was een heel ouderwetse knaap, al een oudere man. Hij had van die stijve boordjes en hij sprak de leerlingen aan met "gij"! Dat heb ik sindsdien en eigenlijk tevoren ook nooit gehoord.'¹⁷¹

Jack Sann zat in de hoogste klas gymnasium, en herinnert zich een ambitieuze sfeer onder de leerkrachten, waarvan hij er enkele kende van het Vossius Gymnasium:

'Het was een heel goeie school, en er was ook een zekere *spirit*, van: kijk we zijn wel 'n joodse school, maar we moeten ze laten zien wat we kunnen. Als een soort olympisch gevoel om het goed te doen. [...] We zullen ze 't eens laten zien!'

Leraar Michman beschrijft precies zo de bedoeling van de oprichters van het Joods Lyceum:

‘Het Joods Lyceum was een poging om er een gewone school van te maken. Om te laten zien dat het goed was, dat de kinderen goed mee konden komen. Het moest aansluiten bij de school waar ze van af kwamen, en waar ze weer naar terug zouden gaan. Het moest precies net zo gaan als op de openbare school.’¹⁷²

Diezelfde sfeer maakt de eersteklassers soms bang, om wat er van hen verwacht wordt. Anne Frank schrijft op 21 juni 1942 dat haar hele klas 1L2 zich zorgen maakt of ze wel of niet zullen overgaan:

‘De aanleiding is natuurlijk de in het vooruitzicht gestelde leraarsvergadering. De halve klas is aan het wedden over overgaan en zittenblijven, Miep Lobatto, m’n buurvrouw en ik, lachen ons naar om onze twee achterburen, Pim Pimentel en Jacques Kokernoot die hun hele vacantie-kapitaal aan elkaar verweed hebben. “Jij gaat over,” “nietes”, “welles”, van ’s ochtends vroeg tot ’s avonds laat, zelfs Mieps smekende blikken om stilte en mijn boze uitvallen kunnen die twee niet tot kalmte brengen. [...] Voor mijn vriendinnen en mijzelf ben ik niet zo bang, wat taken en herexamens en daarmee zullen we er wel doorheen rollen. Alleen in wiskunde ben ik onzeker. Enfin, afwachten maar. Tot zolang spreken we elkander moed in.’¹⁷³

Later schrijft ze dat ze reden had te twijfelen aan de overgang, omdat zij en Hanneli Goslar beide ‘voorwaardelijk’ als leerling op het Joods Lyceum waren aangenomen door rector Elte. Op de lagere 6^e Montessorischool was er sprake van dat ze beter nog naar de zevende klas kon gaan, maar Elte had het goed gevonden dat ze

het zou proberen in de eerste klas van het Lyceum.¹⁷⁴ Op zondagochtend 5 juli is de lerarenvergadering achter de rug, en schrijft ze over de promotiebijeenkomst in de Hollandse Schouwburg:

‘Beste Kitty, De promotie Vrijdag in de Joodse Schouwburg is naar wens verlopen, m’n rapport is helemaal niet zo slecht, ik heb een onvoldoende, een 5 voor algebra, verder alles zevens, twee achten, en twee zessen. Thuis waren ze wel blij, maar m’n ouders zijn in cijferaangelegenheden heel anders dan andere ouders, zij trekken zich nooit iets van goede of slechte rapporten aan en letten er alleen op of ik gezond ben, niet te brutaal en pret heb, als deze 3 dingen in orde zijn, komt al het andere wel vanzelf.’¹⁷⁵

In het licht van wat Presser over deze zelfde bijeenkomst heeft geschreven, is het opmerkelijk dat Anne Frank geen woord wijdt aan de leerlingen die die dag een oproep hadden gekregen – Duits-joodse leerlingen, net als zij zelf en haar zus Margot. Presser beschrijft een stemming van totale wanhoop onder enkele meisjes uit de hogere klassen, die na de uitreiking van hun diploma’s hun leraren wanhopig vragen wat ze nu moeten doen. Anne daarentegen heeft het alleen over Margots schitterende rapport, de rest is kennelijk helemaal niet tot haar doorgedrongen. Enkele uren nadat ze hierover in haar dagboek heeft geschreven, op zondagmiddag 5 juli, komt de oproep voor Margot:

‘Om ongeveer 3 uur kwam een politieagent bij moeder die riep beneden in de deur: “mej. Margot Frank”, moeder ging naar beneden en kreeg van die agent een kaart, waar op stond dat Margot Frank zich moest melden bij de ss.’¹⁷⁶

Zoals bekend is de familie Frank direct daarna, op 6 juli, ondergedoken.

Nora Roos ten slotte geeft aan dat Elte de leerlingen met wie hij een goed persoonlijk contact had, zoals zij zelf, in vertrouwen kon nemen over de precaire situatie van het moment. Zij herinnert zich dat ze als klassenvertegenwoordigster ging praten over de lerares Engels, juffrouw Bolle. Die kon geen orde houden, en, zegt Nora: 'Toen dachten wij: we leren zo niks van Engels. Wij vonden dat als hele klas erg vervelend. Aan het einde van die tweede klas dachten wij: we moeten volgend jaar een andere docent voor Engels hebben, want dit kan niet, wij moeten wat van Engels leren.' Ze zegt dat inderdaad zo aan Elte. Die neemt juffrouw Bolle in bescherming:

"Toen heeft Elte gezegd: "Ja, maar die vrouw moet ook voor d'r Sperr ook werken, en jullie zijn de enige klas die ze heeft." Toen heeft hij ons echt gesmeekt: "Willen jullie alsjeblieft die juffrouw Bolle houden? Jullie zijn aan haar gewend, en zij aan jullie, en in hemelsnaam, dat mens moet voor d'r Sperr een klas hebben." [...] Toen hebben wij die boodschap aan de klas overgebracht: in godsnaam, dan moet het maar zo blijven, 't is toch oorlog. Zoiets heeft Elte ook nog gezegd: hoe lang de school nog kan blijven bestaan weten we toch ook niet; alsjeblieft, laat dat mens nou maar bij jullie les blijven geven. [...] Hij beschermde haar op deze manier.'¹⁷⁷

Vriendschap tussen leerlingen

De verwijdering van de openbare scholen betekent het eind van nogal wat vriendschappen. De door ons geïnterviewde leerlingen behouden slechts zelden hun niet-joodse vriendinnen en vrienden. Dit is tekenend voor het isolement, en voor de werkzaamheid van de scheiding tussen joden en niet-joden. Op het Joods Lyceum ontstaan nieuwe intense vriendschappen.

Tineke Fransman-van Santen was met enkele vriendinnen van het Meisjeslyceum naar het Joods Lyceum gegaan. Deze vriendschappen gaan door, er is voor haar in dat opzicht geen breuk, behalve met één niet-joodse vriendin, Conny. Met haar was zij in 1941 nog op een zomervakantiekamp geweest met het Meisjeslyceum. Een jaar later wordt zo'n zelfde schoolreis georganiseerd, en Conny schrijft haar hoe het daar is. Tineke zit dan al een jaar op het Joods Lyceum, en heeft de brief die ze Conny op 9 juli 1942 terugstuurde weer in haar bezit. De deportaties staan op het punt te beginnen. De eerste Duits-joodse jongeren hebben een oproep gekregen. De brief maakt duidelijk hoe de werelden van joden en niet-joden in korte tijd scherp gescheiden waren geraakt. In één jaar is er een kloof gegroeid tussen het leven van een joods en een niet-joods kind in Amsterdam.¹⁷⁸

'Dear Conny,

Wat leuk van je, om me te schrijven! Ik vond het heus niet zo erg, dat je de laatste tijd meer met je klasgenoten bent omgegaan. Ik kan 't me best voorstellen. Alleen had ik wel verwacht, nadat ik niet meer in Christelijke huizen mocht komen, dat je me zou opzoeken, maar nu je schrijft, ben ik 't allang weer vergeten. Eigenlijk ben ik helemaal niet in de stemming om je te schrijven, want Maya, die bij ons woont, moet dinsdagnacht om half 2 naar Duitsland om in arbeidskampen te werken. Rot hè. Je maakt me lekker, om over dat leuke kamp te schrijven, maar doe het maar gerust, want dat vind ik enig. [...] Vind je 't zo erg, dat je je 's morgens naakt moet wassen? Vals schaamtegevoel is nooit goed, hoor Con. Ik wil niet schoolmeesteren, maar zo'n vals schaamtegevoel vind ik kinderachtig. [...] O ja, Brigitte, Yvonne Kray's zusje, moet ook naar Duitsland. Alle jongens en meisjes (Duitse) tussen 18 en 40 jaar, moeten. Zij die afgekeurd worden, moeten naar Drente, waar ook een arbeidskamp is.

Hier is alles hetzelfde, behalve, nu, dat weet je al. Ik ga op 't ogenblik schandelijk laat naar bed, d.w.z. het is een uitzondering, als het bij half elf wordt. Alles hier thuis staat op zijn kop. Dat snap je natuurlijk. Als je uit het kamp terugkomt, kom je dan nog eens langs, want ik mag van "de autoriteiten" niet in jouw huis vertoeven. Enfin, dat is nog maar van korte duur, de oorlog is, hoop ik!, vlug afgelopen. Ik, en wij allemaal hier thuis, zijn gelukkig optimistisch, alhoewel we op 't ogenblik heel erg staan te weifelen of we op- of pessimistisch moeten zijn! Enfin, kop op maar! Ik zal maar over me zelf ophouden, anders bederf ik jouw hele kampstemming. [...] Die natuurkunde-vent heeft me van een 8 op een 6 laten springen. Een rotstreek hè! Nora's cijfers zal ik er naast schrijven, schrik niet kind! Een knotsrapport! Lieve Con, ik stop want ik heb honger, 't is bij half 8 en 't blaadje is vol. Geef vooral de groeten aan al de kampgenoten die ik ken, maar vooral voor jou een zoen en een stevige linker, je Tineke.'

Uit deze brief blijkt ook dat de ouders van Tineke een praktische oplossing zochten voor de ingestelde avondklok. Tineke schrijft:

'Wij eten de laatste dagen, omdat we niet meer na achten op straat mochten, om acht uur. Dat is heel gezellig, maar je bent wel bijna over je honger heen, als je aan tafel gaat.'

Ze vertelt verder over haar ouders:

'Ik had zeer verstandige ouders. Ik heb ze helemaal nooit horen vloeken. Ik geloof dat ze er erg verstandig mee omgingen, met al die beperkingen. Er absoluut geen punt van maakten: zo is het, en

daar moeten we ons aan houden. Misschien waren ze wel kwaad, maar dat hebben ze ons niet laten merken.'

Onderduiken was volgens haar ouders de beste optie. Thuis spreekt ze er wel over, maar op school niet:

'Daar werd zeker over gesproken. Er is uitvoerig over gesproken dat ze zouden proberen onder te gaan duiken. [...] Ook wel over stempels. Iets van Calmeyer-stempel, en over Weinreb is gesproken. Maar mijn vader vertrouwde dat allemaal niet. Hij zei: "Je kunt wel een stempel krijgen maar ik denk dat je dan toch naar het werkkamp moet." [...] Op school denk ik dat het een taboe-onderwerp was. Dat je vooral niet het achterste van je tong moest laten zien. Ik herinner me absoluut niets van dat er ooit over gepraat is.'¹⁷⁹

Yffie Kray vond de invoering van de ster vervelend, maar het vervelendst vond ze dat ze er maar twee konden krijgen.

'Je moest ze altijd aan hebben, op je jas en ook op je jurk. Dus je moest iedere avond bedenken wat je de volgende dag ging dragen, want het mocht niet gespeld worden, het moest genaaid worden. Dat kostte tijd, je kon niet plotseling zeggen: o nee, die jurk wil ik vandaag niet aan, want die ster... Dat was het vervelende ervan. Erger dan het idee dat je moest rondlopen met "jood", was het idee dat je er maar twee had en dat je die telkens moest naaien!'¹⁸⁰

Een sfeer van angst was er volgens hen op de school niet. Maar één keer herinnert Yffie zich dat Elte werkelijk uit zijn evenwicht was, vanwege een dreigende razzia.

'Eén keer herinner ik me dat ie heel opgewonden was, want er was blijkbaar een of ander idee dat er 'n razzia zou zijn op school. Heel opgewonden liep ie rond en hij zei: "Chaim, jij blijft bij mij!" – dat was zijn zoon, die zat een klas lager. Dat is de enige keer dat ik me herinner dat ie heel opgewonden was. Iemand was daar over begonnen, vandaag is er misschien een razzia en dan halen ze gewoon alle kinderen van school. Je vraagt je eigenlijk ook af, waarom hebben ze 't niet gedaan, de Duitsers? We zijn toen wel die dag gebleven. [...] Ik was ook wel bang ja. Maar je zat er niet in de klas iedere dag aan te denken dat je bang was. Je ging gewoon door met alles. Dat toneelstuk bij voorbeeld, en ik was met volleybal bezig.'

Voor de groep vriendinnen uit de tweede en derde klas was hun vriendschap op dat moment belangrijker dan wat ook. Dat maakt Yffie Kray het duidelijkst van iedereen, door te vertellen dat zij liever naar het kamp wilde dan onderduiken.

'Ik weet nog dat we over de onderduik begonnen te praten, met Willy [Pos, leraar Nederlands]. Die was toen al verloofd met [mijn zus] Brigit, en die was ook zo'n beetje 'n vaderfiguur omdat ie veel ouder was. Die zei tegen mij: op een gegeven moment zullen jullie onderduiken. Toen heb ik gezegd: Nee, dat doe ik niet! Zegt hij: wat bedoel je, wat denk je dat je dan wél doet? Ik zeg: ik ga naar het kamp, want daar gaan al mijn vriendinnen naar toe! [lacht] Dus ik had blijkbaar absoluut niet het gevoel dat ik dan dood zou gaan. Ik had maar zo'n idee van: dat blijft dan léuk, want mijn vriendinnen zijn daar ook! Het idee dat ik ergens in m'n eentje of met m'n moeder in een kamer zou moeten zitten, was vreselijk voor mij. 'n Heleboel van m'n vrienden

waren toen al weg. Marleentje [Godschalk] was al weg, en dat wist ik, dus daar wou ik eigenlijk naar toe.'¹⁸¹

Dabby de Levita, toen in 4G, nu emeritus hoogleraar kinderpsychiatrie, benadrukt de sterke emotionele kanten van deze schooljaren, die ten dele samenhangen met de leeftijd van de leerlingen:

'Intensieve vriendschappen en liefdesrelaties komen wanneer je 15, 16 jaar bent: het uitbarsten van de puberteit. Dat was ik toen. Het kan niet anders of de herinneringen van de leerlingen die destijds 12, 13 jaar waren moeten toch anders zijn. Dat is meer de pre-puberteit.'

De Levita is lyrisch over het onderwijs op het Joods Lyceum, en over de sfeer op de school. Voor hem was het een grote opluchting na zijn periode op het Vossius, die kennelijk veel meer spanningen met zich mee had gebracht. Juist waar het de kwesties van joodse identiteit en identificatie betrof, prees hij zich gelukkig op het Joods Lyceum. Dat kwam door de houding van de leerkrachten, die het jood-zijn presenteerden als iets positiefs, ondanks de vervolging. Maar nog meer verklaart hij het vanuit de praktische dagelijkse omgang op deze school tussen allerlei van elkaar in religiositeit, betrokkenheid en bewustzijn verschillende joodse kinderen.

'In onze klas zag je een staalkaart van alle joodse schakeringen onder de ouders. Dat leidde tot een groot gemeenschapsgevoel. Door die schakeringen te zien, merkte je als leerling dat je kon kiezen voor bepaalde aspecten van het jodendom die je aanspraken. Bij mij overheerste een gevoel van opluchting, dat ik had over het tussen joden te zijn. Het was een verademing. De problemen die met de

emancipatie van de joden samenhangen vielen daar weg. De intensiteit werd versterkt doordat wij een *Schicksal-gemeinschaft* waren; dat gaf lotsverbondenheid.¹⁸²

Naast Samuel Vecht en Rob Polak, die hij al op het Vossius kende, raakt hij bevriend met Eddy Luza, maar ook met twee orthodox-joodse jongens: Simon Vega en David de Jong, die beide van het Barlaeus Gymnasium kwamen. De vanzelfsprekende manier waarop zij joods waren, was voor hem iets nieuws en aantrekkelijks.

‘Op het Joods Lyceum was alle emancipatie-angst opgeheven. Je vergat nooit dat je jood was: dat bepaalde elk contact. Maar de angst die dat tot gevolg had, viel van me af op het Joods Lyceum. Toen kon ik pas het veel meer geschakeerde joodse leven gaan verkennen. Je leerde daar leven met het joodse, het joodse dat blijft. Het gaf zelfvertrouwen. En Simon Vega had die angst bij voorbeeld niet, en daardoor had hij al spoedig een soort leiderspositie, overwicht.’¹⁸³

Hij behoudt het contact met één niet-joodse vriend, Edo Mulder, die hem nog op zijn onderduikadres heeft opgezocht, in Hattem. Daar heeft hij altijd contact mee gehouden.

Trudi Lansberg uit klas 4G en 5G – en zelfs als enige in klas 6G in het najaar van 1943 – vertelt dat de leerlingen zich aanpasten aan de mogelijkheden die er nog waren. Er werden bij voorbeeld af en toe dansmiddagen georganiseerd.

‘Ik herinner me dat in plaats van ’s avonds op zondagmiddag bij een van ons thuis een aantal joodse kinderen werd uitgenodigd en er een zogenaamd feestje werd gehouden. Dit had niet uitsluitend met de scholieren van onze school van

doen, al waren die er natuurlijk ook wel onder. Bij ons thuis heerste een bijzondere atmosfeer, doordat daar ’s avonds vrienden van mijn zusje en mij kwamen – onder wie mijn huidige echtgenoot! Met name de vrienden uit de hogere klas van mijn zusje gaven aanleiding tot bizarre discussies, daar zich onder hen onder andere een latere Oostfrontstrijder bevond alsook zoons uit de meest conservatieve families in de stad. Met hen ging het toen al over racisme, al werd dat woord toen nog niet gebezigd. De grammofoon in de hal werd vaak aangezet om te dansen tot ontspanning van de verhitte discussies, waaraan ook wel mijn ouders deelnamen. Met de klasgenoten was het contact veel heftiger en nauwer, door de steeds grotere dreiging, deportaties en afgrijselijkheden die we – elkaar steunend en met steeds minder van ons – beleefden.’¹⁸⁴

Vriendin duikt onder

Jetteke Frijda was bevriend met Margot Frank, de oudere zus van Anne. Zij zaten in klas 4B van de hbs-afdeling van het Joods Lyceum. Jetteke Frijda is voor zover ons bekend de enige leerling van deze klas die nu nog leeft. Dat Margot zou gaan onderduiken, wist zij niet, want daar werd niet over gesproken. Ze kwam erachter toen ze op het Merwedeplein naar het huis van haar vriendin ging, op 6 juli 1942:

‘Ik wist het ook niet van Margot. Toen ik in dat huis geweest ben, dat is de dag dat ze dus weg waren, toen stond de voordeur open, toen ben ik naar binnen gelopen. Ik geloof dat ik toen nog iemand voorbij gelopen ben die zei: ze zijn naar Zwitserland. Ik heb een boek uit de kast gehaald en

ik ben weer weggegaan. De deur stond open, ik kon er zo in. Ja, ik ben in haar kamer geweest en ik heb een boek uit de kast gehaald en dat heb ik nog. Dat was de eerste dag denk ik.'

Ado Wafelman die in 1942 in klas 2A kwam, heeft in 1946 een verslag geschreven over het Joods Lyceum, voor haar voormalige leraar A.E. Cohen. Cohen werkte later bij het RIOD en daarom is dit unieke verslag bewaard gebleven. Ado beschrijft precies hoe zij het eerste schooljaar, 1941-42, op het Joods Lyceum in Haarlem heeft doorgebracht, en het tweede jaar op het Joods Lyceum in Amsterdam. Na de paasvakantie in 1943 is ze ondergedoken. Haar oordeel over het eerste jaar en over de Haarlemse school is veel positiever dan dat over het tweede jaar in Amsterdam. Haar schoolvriendin was Ted Fischbein, die in Amsterdam bij haar in huis kwam wonen. Op een dag verdween Ted, en Ado beschrijft hoe ze ontdekte dat haar vriendin weg was:

'Ongeveer een half jaar na 't begin [van het tweede schooljaar] is Ted ondergedoken. Dat wist ik niet. Op een morgen gingen we gewoon samen naar school, toen Ted met een hele rare stem zei: daar komt iemand, die ik ken, lopen jullie (ik was met nog een vriendinnetje) maar vast door. We hadden die dag het eerste uur gymnastiek, daardoor vond ik het helemaal niet gek dat Ted niet kwam; ze zou natuurlijk het tweede uur komen. Het tweede uur hadden we Duits. Doodzenuwachtig (ik was nl. bang dat Ted opgepakt zou zijn) vraag ik leraar Polak of ik naar huis mocht. Eerst vond hij het overdreven. Later zag hij wel in dat het dat niet was. Toen ik thuis kwam bleek dat Ted niet terug geweest was. Er waren die dag ook geen razzia's; conclusie: ze was z.g. ontvoerd, wat met een ander, die bij ons in huis was, ook nog gebeurd is. Pas toen we zelf onderdoken hebben vader en moeder me

verteld dat het allemaal met voorbedachten rade gebeurd was, maar ze het te gevaarlijk vonden met het oog op school enz. om het mij te vertellen. De eerste dag nadat ze weg was, was ik dood-ongelukkig. Ik had de hele nacht niet geslapen en ging groen en slaperig naar school. Wat zei mijnheer Polak toen hij me zag? Dat ik wel wist dat Ted onder zou duiken, en dat ik daar de vorige dag heus niet voor naar huis had hoeven te gaan! Na die tijd haatte ik die man, die me altijd plaagde en wantrouwde en verder zo schijnheilig was!'¹⁸⁵

Speciale gebeurtenissen op het Joods Lyceum

Naast het reguliere onderwijs, dat zeker in het eerste jaar zeer belangrijk wordt gevonden, bieden docenten van het Joods Lyceum hun leerlingen ook enkele bijzondere programma's. In het eerste schooljaar is nog veel mogelijk, althans, voor zover het activiteiten betreft waarbij uitsluitend joden aanwezig zijn. Ellen Schwarzschild schrijft op 7 december 1941 in haar dagboek:

'Vanmorgen was ik naar een jeugdconcert. De halve school was er. Alle joodse scholen van Amsterdam. Het was heerlijk. Gisterochtend hebben wij met de klas Sinterklaas gevierd bij een meisje thuis. Wij hadden eerst geloot wie aan wie iets moest geven. Het was echt heel leuk en gezellig. Wij hebben afgesproken om het vaker te doen.'

Voor de hele school, maar het meest gericht op de wat hogere klassen, was er de romantiekcursus, een initiatief van Presser. Het ging daarbij om een serie voordrachten, speciale lessen en uitvoeringen van muziekstukken die allemaal iets met de romantiek te maken hadden. Het programma werd bijzonder gewaardeerd, en

is voor veel leerlingen een goede herinnering geworden. Voor de lagere klassen werd een Humor-cursus georganiseerd. Mia Lezer herinnert zich deze programma's nog goed:

'In dat tweede schooljaar zouden we nog de 'Midzomernachtsdroom' gaan spelen onder leiding van Willy Pos. Ik weet nog: Dabby [de Levita] was dan die Zander, en ik was een of andere Hermia, maar 't is er nooit van gekomen. Eerder hadden we die cursus Romantiek, en de lagere klassen hadden de cursus Humor, met Herman Schei, dat was zó goed. Dat was eigenlijk het eerste projectonderwijs. Wat een geweldige indruk op me gemaakt heeft, hoor. Het was een samenwerking van de leraren. Ik weet dat ze er allemaal aan meededen: Duits, Frans, geschiedenis En dan hadden we al die liederen van Schubert, Schumann, en dan hingen er afbeeldingen in de klassen van romantische schilderijen, nou ja, we deden bij Nederlands de romantiek, en we deden bij Engels de romantiek. Het was heel bijzonder. En we gingen volleyballen na de les, met leraren en leerlingen, in het gymnastieklokaal beneden.'

De voorstellingen en optredens maken diepe indruk. Over zijn verhouding tot de romantiek zei Presser later tegen Philo Bregstein, die hem vaak geïnterviewd heeft:

'Ik was zo doordrenkt, curieus genoeg, van romantiek, van die wonderlijke gevoelswereld geladen met allerlei sagen en mythen, verhalen van feeën en elfen. Ik zou nu achteraf zeggen dat ik waarschijnlijk een beetje gek, getikt of oversentimenteel zal zijn geweest. Maar goed, dat is nu eenmaal de waarheid. Ik kwam graag in Duitsland.'

Er wordt nog een koor opgericht, en een orkest, en er zijn bijzondere gebeurtenissen die veel leerlingen zijn bijgebleven. De al genoemde eigen krant van klas 3L verschijnt, maar de makers zijn zich bewust van de omstandigheden:

'Verder mogen al deze dingen géén anti-Duits karakter dragen, daar deze krant anders verboden zal worden'

waarschuwt de redactie. Er is niets wat ook maar zijdelings als zodanig kan worden aangemerkt. Een ernstig (het enige) en hoopvol stuk schrijft J. Monnikendam over het Esperanto:

'Een belangrijk vraagstuk, en dat beseffen we nu vooral is: om de mensen zo vredig mogelijk te laten leven. Dat zou misschien wel mogelijk zijn geweest, maar de mensen van de verschillende landen staan zo ver van elkaar! De hoofdoorzaak hiervan is, dat er een groot taalverschil bestaat. Dat moet uit de weg geruimd worden, en dat kan door één gemeenschappelijke taal.'

Ook is er een advertentierubriek:

'Uw boeken bestelt U natuurlijk bij Mercurius, de bode der Joden. Alles gaat daar even langzaam, bij gebrek aan auto, fiets en vleugels.

Uw zuur bij Casseres. Alles prima kwaliteit en prima lucht. Zeer lage prijzen. Koopt U maar eens in de pauze onze prima waren!'

Veel leerlingen herinneren zich dit winkeltje in de Lepelstraat bij de Weesperstraat. Yffie Kray ziet zichzelf nog stiekem onder de lessenaar zure bommen en zuurkool verbergen om daarvan onder de les te eten.

Van een toneelstuk dat in klas 3L wordt opgevoerd, 'De familie Stastok', naar de 'Camera Obscura' van Hildebrand, geregisseerd door de leraar Nederlands, Willy Pos, zijn foto's bewaard gebleven. De uitvoering was een bijzonder moment. Het viel samen met de rapportuitreiking, voorjaar 1943: het paasrapport. De tekst werd uitgetypt en was goedgekeurd door de Joodse Raad. Tineke Fransman-van Santen:

'Mijn laatste rapport in 1943 was met Pasen, een slecht rapport. Dat lag aan de hele situatie. Een maand na dat toneelstuk en dat rapport is die razzia geweest. Ik geloof dat je toen niet meer werkte. Het was veel grimmiger, vooral na februari '43, na de kerstvakantie.'

Presser vermeldt dat op het laatste moment nog een van de leerlingen werd opgeroepen en gedeporteerd, omdat zijn ouders waren opgepakt en ze beter als familie bij elkaar konden blijven. Deze jongen wordt – uitzonderlijk – op school door agenten in burger opgehaald:

'Kort voor de opvoering, op een laatste middaguur, had deze schrijver de klas 3a, waarin Freddy S. de primus was, een kwiek, keurig, vlijtig Joods jongetje. De Rector kwam binnen: of Freddy even mee wou gaan, en dat gebeurde natuurlijk. Een minuut of vijf later klonk de schoolbel, en terwijl de kinderen op de normale manier naar buiten stoven, begaf de schrijver zich naar de rector'skamer. Daar stonden twee mannen, de een met een gezicht als van cement, de ander met een ongelooflijk dom uiterlijk, beiden in uniform. De eerste legde het geval uit: Freddy's moeder had een kleine overtreding begaan (eieren aan een kar gekocht of iets van dien aard), Freddy's vader, werkzaam op de Joodse Raad, was dadelijk na haar gearresteerd, en

nu moest Freddy mee, want – en deze woorden herinnert de schrijver zich heel precies – men moest niet denken dat "wij" onmenselijke waren; "wij" hielden de gezinnen bij elkaar. En Freddy moest nu zijn jasje halen; hij moest niet proberen weg te lopen, want dan moest de rector zelf mee. Freddy haalde zijn jasje en volgde zijn beulen naar de Schouwburg, waar wij, een aantal leerlingen en de schrijver, hem nog even achter een raam onderscheidde toen wij op de dag van de opvoering (Charlie G. viel meteen in voor 'Hildebrand') daar langs gingen. Zo "verliet" Freddy de school.¹⁸⁸

Het toneelstuk was het derde bedrijf van 'De familie Stastok'. Het is een wat romantisch, komisch stuk, waarbij burgerlijke families bij elkaar op bezoek komen, een avondje doorbrengen, gedichten declameren, een kaartje leggen, en de jongeren en ouderen elkaar op de hak nemen en wat pesten. Ouders en kinderen kunnen elkaars rol wat overdrijven, er zijn enkele onverwachte entrees van personages die de lachlust van de toeschouwer op kunnen wekken, en verschillende lichte verliefdheden. Gevoelig hoogtepunt is de voordracht van een gedicht door Hildebrand, 'Als 't kindje binnenkomt juicht heel het huisgezin', wat dan door de jongeren juist te sentimenteel wordt bevonden. Het repeteren en het uitvoeren van het toneelstuk is zowel voor de leerlingen als voor de leerkrachten een heerlijke afwisseling geweest, begin 1943.

De oudere klassen hebben hun eigen activiteiten. Er zijn verschillende debatingclubs en van een hiervan is een jaarverslag bewaard gebleven, gedateerd 5 juli 1942, gemaakt voor de overgangsbijeenkomst. Willy Alexander en Joop Goudsmit hebben het verslag – geheel op rijm – geschreven. Max Acohen, Rudi Koord, Emmy van de Velde, Käte Schlesinger, Judith van Witsen, Annie Bartels, Sylvain Hoed, Leonard Sternheim, Hans Deen, Leo Schwarz, Ans Polak, en Rob Neuberger worden in dit 70 coupletten tellende gedicht voor gek gezet. Judith van Witsen heeft

er goede herinneringen aan. Het was een kliek binnen de klas 5 gymnasium: 'een allervreselijkste kliek; fuiven hielden ze ongestoord, en een deel maakte muziek.'

Verliefd

Natuurlijk zijn er allerlei verliefdheden op het Joods Lyceum. Hier en daar zijn restanten bewaard gebleven van wat indertijd voor de leerlingen zeer belangrijke verhoudingen geweest zijn. Judith van Witsens vriend, Max Acohen, was een gangmaker in de groep. Over hem meldt het gedicht:

'Tot de leden die 't meest op de voorgrond treden
behoort allereerst Max Aco-hen, geen slecht
product van de kippenren.
Opmerkelijk is zijn brede mond, die als brievenbus
geen slecht figuur zou slaan,
en wiens gelijke men nimmer vond. Hij heeft wel
iets van een halve maan,
Waarvan de punten eindigen bij de oren.
Vervolgens heeft hij een rare neus:
Misschien heeft hij die wel voor de leus, om tot de
Joden te kunnen behoren.
Vriend Max is namelijk een philosemiet, Portugees
bloed stroomt hem door de aad'ren
en men doet aan zijn adel niets teniet, als men
zegt: uit Portugal komen zijn vaad'ren.
Dieren imiteren is hem aangeboren, zowel haen
en kip, als kat en hond.
Op fuiven liet hij dit vaak horen, als Judith eens
zijn knietjes vond.'

Max is dan concertmeester van het schoolorkest van het Joods Lyceum. Dat speelt onder meer bij de overgang, de promotiebijeenkomst, waarschijnlijk de grootste bijeenkomst die er vanuit

de school is geweest, op 3 juli 1942. De bijeenkomst wordt gehouden in de Hollandsche Schouwburg, die dan nog net niet in gebruik is als verzamelplaats. Een maand later wordt Max al gedeporteerd, vertelt Judith van Witsen:

'Hij speelde schitterend viool. In dat laatste jaar was ik zo vreselijk verliefd, dat ik geloof ik helemaal niet open stond voor iets anders. Maar op 9 augustus '42 is de Rubensstraat [waar hij woonde], leeggehaald. Ik was om half acht nog bij hem aan de deur. Hij had zaterdagmiddag nog bij ons gespeeld. 's Avonds zei ik, mam, ik ga nog even aan Max vragen of ie nog komt. Het was niet ver lopen hier naar toe. Toen kwam z'n vader aan de deur, en die zei – wat is er? – en ik vroeg of ie nog even meekwam. "Geen kwestie van." Nee, nee, want er was een soort ultimatum, angst voor represailles van de Duitsers... 's Ochtends had ik hem ook nog gezien. Ze waren toen bezig met de Calmeyer-lijst, valse papieren. Maar toen 's avonds is de hele familie meteen naar het station vervoerd, en naar Westerbork, en de volgende ochtend uit Westerbork al naar Polen. Toen ik die dag zijn straat in liep, zag ik meteen aan het raam van zijn kamer, aan dat het dicht was, dat zij er niet meer waren. Toen kon alles me niets meer schelen.'¹⁸⁹

Max is maar kort in Auschwitz gebleven: al op 30 september 1942 is hij er omgekomen.

Mia Lezer hield verliefdheden in die tijd bewust van zich af, herinnert ze zich.

'Nou, ik was zo dat ik zei: ik wil absoluut geen vriendje hebben, want als je iemand hebt waar je je aan hecht, dan kan je dat afgenomen worden, dan

kun je dat verliezen. Ik leefde toen al met het idee dat je alles kon verliezen.’¹⁹⁰

Tineke Fransman-van Santen’s vriendje was Philip Hertzberger:

‘Maar die zijn helaas allemaal omgekomen. Was een hele lieve jongen.’

Ernst Verduin was verliefd op Juultje Ketellapper, allebei in klas 2L:

‘Ja. Ja, heel erg! Zij was goed bevriend met Tineke Fransman-van Santen, en dan liepen we samen, zij liepen samen naar school, en dan liep ik wel vaak mee. Die hele oorlogssituatie maakte ons veel volwassener. De kinderen moesten zo veel dingen doen. Meer thuis ook. [...] Er was, hoe moet je dat zeggen, een apocalyptische stemming. Je wist wat er nu was, maar wat er straks was, dat wist je niet. We konden er niet veel aan doen.’¹⁹¹

De leerlingen die hun jeugdherinneringen zelf hebben beschreven, gaan ook in op hun eerste sexuele ervaringen en de bewustwording van hun sexuele gevoelens. Dit is bekend uit het dagboek van Anne Frank, maar ook Jacqueline van Maarsen, Albert de Vries en Eva Geiringer hebben hierover geschreven.¹⁹² Voor zover wij weten zijn er drie huwelijken tussen leerlingen van het Joods Lyceum gesloten: Hans Angress en Dina Dasberg, en Daan Kan en Nora Poliakoff trouwden. Beide paren vestigden zich in de Verenigde Staten. Ook Roza Koker en Chaim Elte trouwden en wonen in Israel.

Muziek, toneel, declamatie

Muziek en toneel zijn veel leerlingen bijgebleven. Tineke Fransman-van Santen over het koor:

‘Daar heb ik nog mee gezongen. Dan zongen we Israëlische liedjes, ja, dat heette toen nog niet zo, maar wel in het Ivriet. En dat vonden we héérlijk!’

Er zijn ook concerten voor de leerlingen, waarbij joodse musici komen spelen, die elders niet meer mogen optreden, vertelt ze:

‘Er waren bij voorbeeld uitvoeringen van een of ander orkest, en daar hebben ze vioolconcerten van Bach gespeeld, het Dubbelconcert. En Rob de Vries kwam declameren. Er werd veel gedaan aan culturele vorming.’

Over het schoolorkest is in de archieven niets terug te vinden. Er is door veel leerlingen gemusiceerd. Simon Vega spreekt over een strijkkwartet, waarin ook de hiervoor genoemde Max Acohen speelde:

‘Daar heb ik ook vaak bij gespeeld. Ik was niet zo’n goed violist maar daar zat als pianist een goede vriend van ons bij, Samuel Cohen. Dabby speelde cello. Hij was de solist bij het optreden van het orkest, het schoolorkest, van het Joods Lyceum. Bij de eerste en enige promotie die er geweest is, in ’42. In de Hollandse Schouwburg aan de Middenlaan. En daar speelde hij Bloch, wij mochten ook alleen joodse componisten spelen. Ik kan het nog zo nazingen. Dat kwartet was meer op basis van hobby, maar dat orkest was het schoolorkest en werd gedirigeerd en geleid door een jongere broer van de bekende violist Jo Juda. Op de zolder bij de familie Luza repeteerden wij, op Weesperzijde zes of acht. We hadden ook een klasclub, en een debatingclub, ik zat er allemaal in. David de Jong speelde ook viool.’

Mia Lezer vertelt over muziek maken in de klas, met blokfluiten en rammeldoosjes met keitjes, voor de lol. En Dabby de Levita zegt

dat het orkest hem een gevoel gaf van sterke verbondenheid.

‘Ik heb het orkest mede-opgericht, het stond onder leiding van de cellist Charles Juda, de broer van Jo Juda. De repetities waren buiten schooltijd, op zaterdagochtend als ik me het goed herinner. We oefenden bij Eddy Luza thuis.’

Ook als vrienden spelen ze veel muziek, los van het orkest. Hij herinnert zich Heinz Geiringer:

‘Bij mij in de klas zaten twee jongens, een speelde zeer goed gitaar. Die jongen leeft ook niet meer, heeft de oorlog niet overleefd. Zijn moeder is blijven leven, die is later met Otto Frank getrouwd. Die jongen speelde uitstekend gitaar, en we deden – wat je op die leeftijd doet – veel jazz.’¹⁹³

De Levita herinnert zich dat ze de ‘Abschiedssymphonie’ van Haydn speelden. En Simon Vega vertelt dat er ook onverwacht, bij verschillende leraren, aandacht voor muziek was.

‘Van Martin Premisela heb ik ook een jaar Frans gehad. Wat schitterend was bij die man, was dat hij ook inleidingen gaf op platenconcerten. Ik weet dat we bij hem de zevende symfonie van Beethoven hebben geleerd. Buiten de les, dat was tussen de middag. Ik weet niet meer waar dat was. Vrij veel, dacht ik, speelde zich ook af in de rectorkamer.’

De ‘Cursus over romantiek’

Simon Vega is een van de leerlingen die het project over de romantiek zijn hele leven is bijgebleven:

‘Die bijeenkomsten over de romantiek! Ik denk zelfs dat Herman Schey daar een hele Schubert-cyclus zong. Een hele beroemde bas, een jood. Ach! Een enorme kunstenaar! Heel beroemd. Die zong de Mattheus Passion. En die kwam op de school zingen. Voor die romantiekserie waren de prachtigste mensen uitgezocht. Ik weet ook dat we “Het Forellenkwintet” hebben gehoord, in de Parklaan. [...] Tja, Presser was zelf ook een romanticus. Voor mij is dat tekenend voor de hele sfeer, die romantiekserie: dat was je van het. Dat was enig in zijn soort. Dat gaf die gebondenheid, ja. Door die school hadden we een culturele gebondenheid. Die tilde ons uit boven de dagelijkse beslommeringen, van “die en die is opgehaald” ’

Presser schrijft zelf niet zonder trots over het romantiek project:

‘Zo herinnert de schrijver zich, dat in de eerste maanden van 1943 een achttal vrijdagmiddagen voor de oudere leerlingen gereserveerd werd voor een cursus in een bepaald cultuurverschijnsel; hij ontwierp daartoe een schema over de romantiek. Met geestdrift werkte een aantal collega’s mee aan de voorbereiding; alleen kwam een oude, heel toegewijde mathematicus met de bange vraag: maar hoe krijg ik de jongens van 5B dan klaar voor hun eindexamen algebra? Toch werkte ook hij niet tegen, niet alleen omdat hij een voortreffelijk collega was, maar mogelijk ook, omdat hij vaag beseftte, dat er van “de jongens van 5B” in de zomer wel niet veel meer hun eindexamen algebra, of in welk ander vak ook, zouden afleggen. En zo kwam die cursus op gang, waaraan onder meer voortreffelijke kunstenaars hun medewerking verleenden.’¹⁹⁴

Op 15 februari 1943 stuurt rector Elte het programma van de 'Cursus over romantiek, die in samenwerking met de Van Leer Stichting voor onze school gehouden zal worden' op aan de Joodse Raad, afdeling Onderwijs. Op 19 februari houdt Presser een algemene inleiding, met muziek voor en na. Op 26 februari houdt Pos een inleiding over 'Het romantische drama', waarbij Erich Schönlanck een voordracht, *Egmont* van Goethe houdt. De bijeenkomst op 5 maart is gewijd aan het romantische lied, die van 12 maart aan de romantische poëzie: Bilderdijk, Heine, De Musset en Byron komen aan de orde, met een inleiding door Sem Dresden. Op 19 maart spreekt Mr. Wijsenbeek over de romantische beeldende kunst, 'Van David tot Delacroix', met lichtbeelden. Op 26 maart volgt romantische instrumentale muziek door leden van het Joodsch Orkest. De slotbijeenkomst op 2 april gaat over Chopin, en wordt aangevuld met een voordracht met lichtbeelden en een 'tentoonstelling van gebruiksvoorwerpen'. De cursus is bestemd voor de derde, vierde, vijfde en zesde klassen. Alle bijeenkomsten beginnen na het zesde lesuur, om kwart voor drie.

De lagere klassen krijgen een eigen kort programma: drie lezingen over 'Humor in de kunst'. De eerste op 17 februari door Rosey Pool, met een voordracht door Enny de Leeuwe; de tweede op 10 maart, over humor in de muziek, waarbij Michel Gobets volksliederen zingt, 'ook in het Jiddisch, en deelen van Bach's Café-cantate'. De laatste bijeenkomst gaat over humor in de beeldende kunst, door mr. Wijsenbeek. Bij deze bijeenkomsten mogen ook de leerlingen van de joodse hbs aan de Mauritskade komen luisteren en kijken.¹⁹⁵ Het toneelstuk 'Camera Obscura' past kennelijk ook in dit project. Ook noemt Presser een kwintet van Schumann, onder leiding van een van de beste Nederlands-joodse violisten.

Chaim Elata, die in 1942 in de eerste klas komt, en de zoon is van de rector:

'Wat ik me herinner, is dat er heel veel aan cultuur werd gedaan. Muziek uit die tijd, dat we naar concerten gingen. Mijn vader instigeerde dat. Ja, ze

waren natuurlijk erg culturele mensen. [...] Al op de lagere school, in de vijfde klas, ben ik uitgekozen om als afgevaardigde van alle vijfde klassen om mee te doen aan de Mattheus Passion. Met een kinderkoor. En ik kwam thuis, helemaal wild-enthousiast, maar toen zei mij vader: nee. [...] Ik mocht er wel naar luisteren, maar niet meedoen. Dat ging hem te ver. Op het Joods Lyceum kwamen de joodse musici die niet meer mochten spelen in het Concertgebouw. Die kwamen in de grote zaal in de school. [...] Mendelssohn, werd veel gespeeld.'¹⁹⁶

In de klas van Dabby de Levita leest Willy Pos een zelfgeschreven toneelstuk voor. Simon Vega herinnert zich Pos nog goed:

'Dat was allemaal zo bijzonder, die literatuurlessen met Willy Pos. Dat was een kunstenaar. Ik weet van hem bij voorbeeld dat hij in de literatuurlessen ons het woord "ja" op twintig manieren liet zeggen, om je gevoelig te maken voor een literaire tekst. Ik heb daar later veel gebruik van gemaakt. Is écht schitterend. En er zijn ook hele theaterstukken voorgelezen door Rosey Pool.'

Brigitte Pos-Kray beschrijft de houding van haar man op het Joods Lyceum als volgt:

'Voor de leerlingen was de school heel belangrijk, dat beseftte Willy heel goed. Dus probeerde hij de lessen zo boeiend te maken dat de kinderen vergaten wat hen in de buitenwereld bedreigde. Daarom organiseerden de leerkrachten bijzondere projecten. De kinderen mochten verder niets meer. Zijn gevoel voor humor gebruikte hij om de sfeer in de klas, om de stof aantrekkelijk te maken, en om de

leerlingen ondanks alles een plezierig uur te laten beleven. [...] Hij zag de betrekkelijkheid in van de situatie waarin de school, docenten en leerlingen zich bevonden, op de rand van een afgrond. In die situatie waarin zo serieus mogelijk gewerkt werd, was het belachelijk om over cijfers te discussiëren. Ook zijn gevoel voor relativiteit speelde in zijn houding een rol. Hij snapte niet dat de docentenvergadering zich druk zou maken of ze een kind een 6 of een 6-min zouden geven. Misschien was dat kind er morgen niet meer! Ook de bureaucratische gang van zaken op school vond hij in het licht van de deportaties ronduit belachelijk. Mede daardoor had hij niet zo'n goed contact met Elte. Willy zou er zelf niet voor gekozen hebben om op een joodse school les te geven. Zijn ouders waren niet bewust joods, zijn moeder was socialiste. Wel genoot hij van de briljante leerlingen op school. Maar de school zelf was "een noodzakelijk kwaad", een betrekkelijk goed.¹⁹⁷

Veel leerlingen herinneren zich het toneelstuk 'Camera Obscura'. Brigitte herinnert zich de toestanden die het gaf om in de tijd dat de sterren al verplicht waren, de leerlingen kostuums te laten dragen:

'Bij de opvoering was er een conflict over de vraag of op de kostuums een ster genaaid moest worden. Willy wilde dat niet, en dreigde het geheel af te gelasten, als het toch moest. Toen is er zonder ster gespeeld.'¹⁹⁸

Er was ook nog tijd voor kattenkwaad, vertelt De Levita. Hij hield veel van scheikundige proeven, die bepaald niet zonder gevaar waren:

'Ik was toen geïnteresseerd in het maken van explosiva, niet voor enig goed doel, maar gewoon. Wij hadden inderdaad kans gezien een kanon te maken, waarmee je kogels door de ramen aan de overkant kon schieten. Dat was een doodgevaarlijk mengsel, begrijp ik nu! Waarmee ik een keer verschrikkelijk mijn hand heb gebrand, en waarmee ook een keer bijna de dakkapel van het huis er af gegaan is.'¹⁹⁹

De lessen in 1943 zijn de weinige leerlingen die waren overgebleven sterk bijgebleven. Een van hen, Simon Vega:

'Die lessen, aan het einde van mijn vijfde klas, dus de laatste maanden van '43, van zeg maar maart tot juli, dat waren geen lessen meer. Wij zaten samen in een steeds kleiner kringetje, steeds viel er nog iemand af, om die leraar heen in een hoekje van de klas. En ja, en als Presser dan sprak over Napoleon, waarvan zijn manuscript vrijwel klaar was toen, nou dat waren allemaal belevenissen. Hij stak ook zijn zelfmoordpoging niet onder stoelen of banken. Dat kon je zien. Hij deelde ook zijn eigen gevoelens met zijn leerlingen.'

Mia Lezer spreekt van de aandacht voor muziek als een oase, juist in die tijd:

'Mijn beste herinneringen zijn de zondagochtendconcerten. Wij gingen op zondagochtend soms bij 'n leraar thuis, ik geloof dat dat bij Presser was, en anders bij Henny Tabak bij voorbeeld of andere mensen. Iedereen nam grammofoonplaten mee, en die gingen we dan draaien. Bij Eddy Luza thuis ook. Dat was heel leuk. Daar zaten we met een stuk of twintig, dertig mensen 'n uur of anderhalf te

luisteren naar die muziek, dat was een oase in die rottijsd.²⁰⁰

Spanningen over zionisme

De opzet van het Joods Lyceum is seculier. Er wordt geen joodse les gegeven, Hebreeuws is facultatief. Er ontstaan wel spanningen over het joodse karakter van de school. Dit wordt door sommigen als uiterst negatief, door anderen als positief herinnerd.

Simon Vega ging er zijn joodse identiteit bewuster en nadrukkelijker – met minder angst – uitdragen, herinnert hij zich. Hij krijgt juist door de reacties van zijn ouders, klasgenoten en leraren, op het Joods Lyceum meer zelfvertrouwen en een zekere trots op het joods-zijn:

‘Het was een duidelijke tweestrijd, aan de ene kant romantiek, aan de andere kant zionistische mensen. Er was wel een idee van het positieve jodendom, de emancipatorische gedachte. Wij waren zionistisch, voor het joodse weten, de joodse praktijk, zelfs de taalkundige grootheid. Dus wij konden ons permitteren om meer Hebreeuws of Jiddisch door ons Nederlands heen te mengen, dan mensen die daar bang voor waren. Die bang waren dat ze daardoor terug gedrukt werden in een lager milieu. Wij waren trots op ons milieu! Ik moest wel netjes spreken van mijn ouders, ik mocht eigenlijk geen joodse woorden gebruiken. Maar wij, David en ik, vonden dat dat best kon, wij waren autonoom genoeg om dat wel te doen. [...] Wij zeiden: natuurlijk kunnen we Jiddisch praten, natuurlijk kunnen we Hebreeuws praten! Dat is denk ik een heel essentieel punt. Wij veranderden dat. Want mijn ouders waren er altijd heel alert op, dat ik dat soort Nederlands-Jiddisch niet zou spreken, wat

thuis toch wel werd gebezigd, ook in dat sefardisch milieu. [...] Mijn vader zag ook neer op het zionistische gebeuren. Hij vond dat iets voor een jeugdbeweging.[...] Mijn vader was Portugees, en keek neer op de Oost-Europese joden.’

Simon Vega geniet van de aandacht voor het joodse, en de manier waarop ze als leerlingen zelf dingen uitproberen:

‘Dabby [de Levita], die waanzinnig begaafd was, heeft een muziekstuk geschreven op het thema van de priesterzegen in de synagoge, en dat uitspreken van de priesterzege heette in het Jiddisch “doegene”, en hij noemde die creatie met de naam “doegenaise”, ook ’n cello, een solo voor cello denk ik met begeleiding van [neuriet]. [...] Ik weet ook dat bij voorbeeld Jo Melkman ’n cursus gaf na de middag, over het boek Jesaja, en die gaf hij in het modern gesproken Hebreeuws. In het schoolgebouw, na schooltijd, dat was een prachtige cursus.’

Arnon, leraar boekhouden, was ook zionist, en is later naar Israël geëmigreerd.

‘Ik was toen een uitermate actieve zionist. Ik geloofde toen, en misschien nog wel, dat alle joden uit de diaspora naar Israël zouden moeten. In die tijd was ik een levensgrote orthodox, radicale zionist. [...] De leraren waren alleen voor een klein gedeelte zionist. De meeste leraren waren gewoon assimilanten.’

Ten opzichte van de school aan de overkant van de straat, de joodse hbs, de orthodoxe school, voelde hij echter geen speciale verwantschap, maar afstand:

'Wij hadden [ten opzichte van hen] de gewone normale wrijvingen van, "wij zijn nieuw", en "wij zijn beter", enzovoorts. Maar er was nauwelijks contact. Iedereen leefde zijn eigen leven. Dat is een hele vreemde zaak. Wij hebben nooit, "wij van het lyceum", gevonden dat zij eigenlijk onze collega's waren. Zij waren anders.'

Awraham Yinnon (de Jong) was leraar Hebreeuws op die joodse hbs aan de Stadstimmertuin. Hij herinnert zich deze school óók als een hechte gemeenschap, en had veel contact met zijn leerlingen. Zijn herinneringen aan de orthodox-joodse hbs zijn even positief als die van veel leerlingen aan het Joods Lyceum.²⁰¹

'Ik woonde in Zuid en de joodse hbs was in het centrum. Dus je ging iedere dag heen en weer, lopend. En ik weet dat ik altijd vergezeld was van zes, zeven, acht kinderen. Dan ging je samen terug en samen heen, en ontstaat een band die op een gewone school niet ontstaat natuurlijk. En ook de lotsgemeenschap. Iedere dag kon er een kind niet zijn. En het werk ging gewoon door, er werd niet gehuild en niet geteemd en niet gezeurd. Dat is de enige manier waarop het kan. Dat is niet voor te stellen voor iemand die dat niet heeft meegemaakt. Ikzelf begrijp het nauwelijks. Je ging naar school en dan was er een kind opgepakt. Vandaag zou je er kapot van zijn. Wij waren er waarschijnlijk toch wel kapot van, maar niet zo kapot als je zou denken. Want het werk ging door. [...] We hebben weinig gehuild, weinig. Ik wil niet zeggen veel plezier gehad: maar we hebben wel veel positief geleefd.'²⁰²

Yinnon maakt zelf ook een vergelijking met het Joods Lyceum. Op zijn school was er een sterkere joodse band dan op het Joods Lyceum, vindt hij:

'De joodse hbs was meer een joodse gemeenschap dan het Joods Lyceum. De scholen stonden tegenover elkaar maar we hadden geen contact met elkaar. Ook geen haat. Dat waren andere werelden. Gewoon andere werelden. Een *gojse* school was het, daar tegenover. Ik herinner me nooit iets van controverse of zoiets. Maar ook nooit iets van samen doen. Het waren twee scholen die toevallig tegenover elkaar zaten. Maar bij de joodse hbs was natuurlijk een sterke band. Er waren er veel in de zionistische jeugdbeweging, en ik zag ze ook op sabbat wel, en ze kwamen wel eens thuis. [...] Het was ook duidelijk dat het Joods Lyceum direct na Hitler opgeheven zou worden. Het is ook opgeheven. De joodse hbs niet. Zij dachten toch niet aan een voortzetting van het jodendom? Die joden waren *contre coeur*.'²⁰³

Hiertegenover staan enkele leerlingen die zich expliciet hebben geërgerd aan wat zij 'de promotie van het zionisme op het Joods Lyceum' noemen.

Ado Wafelman, leerlinge in klas 2A in 1942-1943, benadrukt in haar eigen beschrijving van de school uit 1946 het isolement waarin elke afleiding welkom was, maar zij is erg negatief over de sfeer. De leerlingen waren afhankelijk van de voorwaarden die de leerkrachten hen stelden. En zij beschrijft een sfeer van dwang:

'Alles was er op uit om zionisten van ons te maken. Er waren bijeenkomsten in de gymnastiekzaal, die waren niet verplicht hoor, maar als je er niet naar toe ging mocht je ook niet naar de concerten die er gegeven werden. Wat een rotmanier, terwijl we nooit wat hadden, dus natuurlijk dolgraag naar die concerten toe wilden. Resultaat: we gingen ook naar het andere, maar vonden het vreselijk.'²⁰⁴

De ergernis over zionistische leraren komt bij enkele leerlingen boven. Oud-leerling Ied Wiener:

‘Wat ik me ook heel levendig kan herinneren was de verplichte viering van een joodse feestdag. We waren met een heel stel erg opstandig tegen deze dwang van zionistische kant. Om ons ook iets positiefs mee te geven van ons joods zijn, maar wij zagen dat niet zo – voor ons was ’t misbruik maken van de situatie waar we tegen onze zin in vastzaten! We deelden in de tram op weg naar school “Dick Bos-boekjes” [stripverhalen] uit om openlijk te lezen tijdens de viering!’²⁰⁵

Salvador Bloemgarten heeft de school op zichzelf erg positief ervaren, maar ook hij herinnert zich zijn ergernis over zionistische leraren.

‘Dat ik in schoolverband een lezing moest aanhoren van prof. David Cohen, voorzitter van de Joodse Raad, waarin hij in welgekozen bewoordingen en met bevallige gebaren de bijzondere deugden van het joodse volk opsomde, beviel mij minder. Volgens mij had Cohen niet het recht om ongevraagd zionistische propaganda te maken voor leerlingen die niet uit vrije wil een joodse school bezochten.’²⁰⁶

Negatieve herinneringen: dwang, chaos, angst, lafheid

Sommige leerlingen zijn expliciet negatief, bij voorbeeld over de confrontatie met hun joods-zijn, die ze in het eerste schooljaar gedwongen meemaakten. Jack Sann zag het joods-zijn als een handicap:

‘Voor mij was het helemaal geen voordeel om joods te zijn. Ik was geen zionist, ik was ook niet kerkelijk, dus voor mij had het alleen maar nadelen. [...] Zeker toen we ook nog de ster moesten dragen. Ja, het maakte je tot een doelwit. Bij een eventuele razzia of zo.. [...] De school was verder normaal. Het eindexamen was normaal, alles was eigenlijk normaal, behalve het idee dat je in zekere zin gevangen zat in geval van een razzia. [...] Je maakte er maar het beste van wat je ervan kon maken. Maar we zagen het echte gevaar nog niet zo in: dat begon net na het einde van dat eerste schooljaar.’²⁰⁷

Ook Sonja van Es, die in klas 3L zat, relativeert het positieve beeld van de school en van de leraren. Zij vindt het onderwijs niet zo geweldig. Haar klas is rommelig, er zijn verschillende clubjes van leerlingen die elkaar van eerdere scholen kennen, wat verschillen binnen de klas in stand houdt:

‘De stadstimmertschool was een vergaarbak van middelbare scholieren. Een moeilijke taak voor de docenten om het lesniveau te bepalen. [...] De meesten van ons waren nog kinderen – niet meer zo onbezorgd. De gezichten van onze ouders waren gespannen. Leerlingen van dezelfde school bleven in elkaars nabijheid. De lessen waren onrustig – veel gebabbel, veel gespiek. Niet al te moeilijk. Presser was een inspirerende leraar, die indruk maakte, en ook nogal wat stokpaardjes had. De term “een heerlijk schilderij” rolde geregeld over zijn lippen. Wij giechelden.’²⁰⁸

Er zijn enkele leerlingen met uitgesproken negatieve gevoelens over het Joods Lyceum. Herman Kater uit klas 2L veroordeelt de leraren scherp. Hij vindt de school achteraf vooral te volgzzaam en onkritisch, wat hij geen goed voorbeeld voor de leerlingen vindt:

'Een verdomd slechte school, behalve de vakgroep geschiedenis. [...] Voor de rest deden ze niets anders dan de kinderen in te prenten om zich zo gezagsgetrouw mogelijk op te stellen. Ik zat tegen de zomer van 1942 op het Lyceum (zoals we de school noemden) toen de ster werd ingevoerd. Een zekere Polak, die Duits gaf, moest de ster bij ons in de klas introduceren. Er hebben mij geen berichten bereikt, dat die introductie in de andere klassen minder lafhartig is geschied. Er werd op het Lyceum bepaald geen sfeer van terughoudendheid, laat staan van verzet geïntroduceerd. De docenten waren bepaald te bang hun Sperr te verliezen, Elte voorop.'²⁰⁹

Streng, gedwongen, ellendig, eenzaam en vol onbegrip: een jaar op het Joods Lyceum

Het verslag van Ado Wafelman over haar herinneringen aan de school is een zeldzaam document, waarin ze bepaald negatief is over de algehele sfeer zoals zij die heeft beleefd:

'Na de grote vacantie, die erg vervelend was omdat we nergens naar toe konden, ben ik naar het Lyceum in de Stadstimmertuinen gegaan. De eerste dag merkte ik al, dat ik een stuk achter was met wiskunde en Duits, maar dat daar helemaal geen rekening mee gehouden werd. Het peil van de school moest hoog zijn, wat wij (Haarlemmers) gehad hadden kwam er niet op aan. De sfeer was er ellendig. De leraar was zoiets als een godheid voor de leerlingen en toen we de wiskundeleraar een van de eerste dagen zeiden, dat we die proef nog niet mee konden maken, werden we naar ons plaats gestuurd met de boodschap dat

we, als we niet gauw gingen zitten, allemaal een 1 zouden krijgen.'

De nieuwe leraren bevalen Ado niet, behalve een jonge leraar natuurkunde, en Presser, waarover ze schrijft dat hij 'altijd z'n best deed om iets leuks voor ons te bedenken. Hij was onze troost!' Na een half jaar duikt haar vriendin en huisgenoot Ted (Ida) Fischbein, onder, zonder dat Ado weet wat er aan de hand is, wat een schokkende ervaring is. Over een leraar Engels zegt ze dat hij 'van het Meisjeslyceum afgetrapt was, omdat hij zich niet behoorlijk kon gedragen. Gelukkig wisten we dat en konden we voor hem oppassen. Bah, wat een griezelige vent.' Van huis uit was Ado niet religieus, maar in het eerste schooljaar, dat ze op het Joods Lyceum in Haarlem zit, geeft opperrabbijn Frank de leerlingen 'Bijbelse geschiedenis en facultatief Hebreeuwse les' Dat vond ze heel boeiend. 'Hij was een schat en wist iedereen voor zich te winnen. Niet dat hij ons allemaal tot het joodse geloof wilde bekeren, integendeel: dat heeft hij nooit geprobeerd.' In tegenstelling tot deze ervaring in Haarlem vond zij, zoals hierboven vermeld, dat er op het Joods Lyceum wel druk op hen als leerlingen werd uitgeoefend, niet om religieus te worden, maar wel zionistisch.

Rector Elte vond ze een 'vreselijk mannetje waar we nooit iets van mochten', conciërge Cohensius 'was tegen ons razend onaardig en had een afschuwelijke air, alsof de hele school van hem was'. Daar kwam bij dat ze het op straat in de buurt van de school eng vond, bij voorbeeld als ze naar de dependance in de Lepelstraat moesten lopen:

'Ik vond dat altijd doodgriezelig, met het oog op razzia's, maar gelukkig is er nooit wat gebeurd.'

Ze voelt zich op de school ook nogal eenzaam, schrijft ze:

'Toen Ted weg was, was ik helemaal vreselijk alleen op school. Nadien kwam het steeds meer voor dat we niet naar school konden vanwege razzia's of dat er als we op school kwamen geen leraren waren.

Het werd steeds rommeliger en na de Paasvacantie ben ik niet meer teruggeweest. Deze school was ellendig. Er werd nergens rekening mee gehouden. Je kreeg stapels huiswerk, die je natuurlijk niet afkreeg. Je zat op school van half 9 tot half 4, moest twee keer per dag een uur lopen, om er te komen en terug te gaan, en had het daarbij thuis allemaal druk. Want niemand had hulp en iedereen woonde met verschillende families in een huis. Het regende onvoldoendes en standjes, wat me na een tijdje niets meer kon schelen. Er waren belangrijkere dingen dan cijfers.'

Zowel Ted als Ado overleefden, los van elkaar, de oorlog in onderduik. Na de bevrijding – schrijft ze in 1946 – heeft ze nauwelijks meer contact met andere leerlingen, en weet nog steeds niet wie er nog zijn en wie niet meer:

'Van deze school is ook heel weinig overgebleven. Er was echter helemaal geen band onderling, zodat ik helemaal niet weet wat er met allemaal gebeurd is. De enige waar ik van weet dat ze terug zijn, zijn Elte, ik meen Rodenburg maar dat weet ik niet zeker, Presser en Pos. Verder weet ik het niet. Dat is een school geweest, waar ik – in tegenstelling tot de school uit Haarlem – nooit naar terugverlangd heb. Integendeel, alles is goed, maar zo'n school nooit meer!'

Ook voor Peter Spier is de herinnering aan het Joods Lyceum, waar hij in klas 2L zat, bepaald niet positief. Zijn vader zat in een Duitse gevangenis, waar het gezin totaal van ondersteboven was: 'Alles stond in het teken van een vader van wie we niet wisten of hij nog leefde.'²¹⁰ Hij woonde in Broek in Waterland, ten noorden van het IJ, en de reis naar en van school was een hele onderneming. Het naar school gaan heeft hij ervaren als

'een groot onrecht. Het hele leven van die jaren stond in het teken van ellende, angst en onrecht.'

Peter is 1943 naar Theresienstadt gebracht, 'in een transport van 349 mensen. In mei 1945 waren er van de 349 nog 47 in leven', schrijft hij. Voor zijn zus Celine en hem was op het Joods Lyceum het vervelendste dat zij gewantrouwd werden door andere leerlingen. Dat komt omdat regelmatig iemand in een Duits uniform hen van school kwam afhalen – Langenberg, die bevriend was met hun familie. Ze hadden Langenberg, die boksleraar bij de Amsterdamse politie was, in 1938 leren kennen, toen hij Peter eenmaal per week boksles gaf. Hij was beroepsbokser geweest, schrijft Spier, en

'bovendien een alleraardigste man, met een even aardige Amsterdamse vrouw. Na de bezetting was het uit met de bokslessen, maar Langenberg kwam nog heel geregeld bij ons thuis om ons te troosten. Op een goeie dag stond hij weer voor de deur in een Duits uniform, en vertelde in tranen dat zijn ouders die zich in het begin van de eeuw vanuit Duitsland in Nederland hadden gevestigd, zich nooit hadden laten nationaliseren. En dat hij daarom, hoewel in Nederland geboren, Duitser bleek te zijn, en dat ze hem tegen zijn zin in de Wehrmacht hadden gestopt.'²¹¹

Deze goede bekende blijft de kinderen Spier vaak opzoeken, en brengt hen en hun vader allerlei lekkers dat niet meer te krijgen is. Maar hij komt hen ook opzoeken op het Joods Lyceum:

'Een paar keer in de week stond de trouwe Langenberg in zijn uniform voor het Joods Lyceum als we 's middags naar huis gingen. Iedereen liep vol schrik ver om hem heen, maar mijn zuster en ik werden hartelijk gegrepen, Celine die 12 was, werd hartelijk

gekust en ik werd even hartelijk omarmd. We wisten niet waar we kijken moesten. Langenberg sleurde ons mee naar een zaak waarop VOOR JODEN VERBODEN stond, en kocht meer ijsjes dan we op konden, die we op straat opaten. [...] Langenberg was kennelijk geen laffe man. Na de oorlog heeft mijn vader geprobeerd hem te vinden, maar hij was spoorloos verdwenen. Ik denk geregeld aan hem. Maar dat ophalen was wel gênant.²¹²

Op school wordt zijn tekentalent opgemerkt, volgens een andere leerling, Nora Roos, die zegt dat hij 'iedere keer een negen of een tien voor tekenen kreeg', en ook soms 'een voldoende voor een geschiedenisproefwerk, ofschoon het heel slecht door hem gemaakt was, vertelde Jaap Meijer me dan, maar omdat ie zo ontzettend leuke tekeningetjes in de marge had gemaakt!'²¹³

Spier is een beroemd tekenaar, schrijver en uitgever van kinderboeken geworden, en vestigde zich in de Verenigde Staten.

Anne Frank over haar klas, en hoe haar tekst veranderd werd

Vanaf oktober 1941 komt Anne Frank in klas 1L2, en haar drie jaar oudere zus Margot in 4B. Zij blijven op de school tot de zomervakantie van 1942 – op 6 juli is de familie ondergedoken. Als leerling van het Joods Lyceum beschrijft Anne Frank op 15 en 16 juni 1942 haar klas heel nauwkeurig, van leerling tot leerling, waarbij zij bepaald geen blad voor de mond neemt, en zich uitleeft in haar oordeel over al die klasgenoten. De twaalf meisjes in de klas beschrijft ze onder meer zo:

'een beetje armelijk, zeer zenuwachtig, heel goedmoedig, kletst ontzettend, zit altijd met haar vingers in je haar of aan je knoopjes, niet erg

sympathiek, vrolijk en leuk, erg kinderachtig, spreekt erg hard, opschepperig, fluisterig, akelig, grootmensachtig, achterbaks, huichelachtig, huilt bij het kleinste beetje, erg kleinzerig, ontzettend aanstellerig, moet altijd gelijk hebben, erg rijk met een kast vol snoezige jurken die veel te ouwelijk staan, vrolijk maar brutaal, verbeeldt zich dat ze erg mooi is maar is dat juist niet, erg precies, kan uren lang doorzeuren, erg knap maar lui, beetje eigenaardig, grappig klein, wijs kind, helemaal een dame, doet net alsof ik een baby ben, erg hulpvaardig, het mooiste meisje uit de klas, maar tamelijk stom.'

En de jongens in haar klas moeten het volgende incasseren: Anne Frank noemt ze onder meer

'een van mijn vele aanbidders, een nogal vervelend joch, een vreselijk schunnig joch, het praatje gaat over hem rond dat hij gepaard heeft, toch een enig joch, erg grappig, nogal saai, verliefd op mij, huichelachtig, leugenachtig, huilerig, gek, vervelend jongetje, een boerenjongen uit Medemblik, maar wel geschikt, ook erg schunnig, een erge flirt en meisjesgek, ook door schunnigheid aangestoken, erg knap, niet zo knap, klein gek jongetje, doet alles wat niet mag, met hen lachen wij ons ziek, de behoorlijkste jongen uit de klas, wel aardig, maar door de tijden te stil en lijkt daardoor saai, een schoffie uit de achterbuurt, een rotjoch maar wel een aanbidder, nogal orthodox maar ook een snertjoch.'²¹⁴

Deze hele passage, in totaal ruim twee bladzijden, is aanvankelijk door Otto Frank uit het dagboek weggelaten. Pas nadat in 1986 het RIOD de complete dagboeken van Anne Frank publiceerde, is in

1991 een nieuwe uitgebreidere publieksuitgave van het dagboek gemaakt waarin ook deze passages zijn opgenomen. Door het zo lang ontbreken van deze passages heeft Otto Frank het beeld van Anne Frank als leerling van het Joods Lyceum sterk beperkt. Alleen haar beste vriendinnen vinden we nog terug in de geredigeerde versie, en nagenoeg niets over de school, de leerkrachten, de lessen en haar klasgenoten.

Anne Frank heeft zoals bekend haar dagboek, toen ze nog was ondergedoken, in 1944 eenmaal helemaal overgeschreven en daarbij een eigen redactie doorgevoerd. Sommige stukken herschreef ze, maar dit gedeelte liet ze daarbij ongemoeid. We hebben geen aanwijzingen dat zij vond dat deze stukken wegge- laten zouden moeten worden. Toch zijn deze passages ook nu nog steeds niet conform de originele tekst gepubliceerd. Zelfs in de meest recente complete uitgave van de dagboeken in 2001, die de laatste nog door Otto Frank achtergehouden bladzijden bevat, worden de echte namen van haar klasgenoten nog altijd niet vermeld, maar vervangen door willekeurige initialen, 'op verzoek van een aantal betrokkenen', zoals de redacteurs van de complete dagboeken van het NIOD erbij hebben gezet.

Vier verhalen over het Joods Lyceum

Naast de passages in haar dagboek schreef Anne Frank nog een aantal korte verhalen. Daarvan gaan er vier helemaal over het Joods Lyceum. Deze verhalen heeft ze in het Achterhuis geschreven, in augustus 1943, toen ze daar al ruim een jaar was ondergedoken. Ze zijn tot nu toe alleen in 1960 en in 1982 gepubliceerd, en ook hierin zijn namen van klasgenoten veranderd. Midden in de zomer haalt ze haar eigen herinneringen aan de school op. Het eerste stuk heet: 'Weet je nog? Herinneringen aan m'n schooltijd in het Joods-Lyceum'. Het ademt het gemis van de school, de vriendinnen, de vrienden, als ze schrijft:

*Wet je nog?
Herinneringen aan m'n schooltijd in het Joods-Lyceum.*

Weet je nog? Dat zijn fijne uren, als ik kan vertellen over school, leraren, avonturen en jongens. Toen wenig in het gewone leven stond, was alles geweldig. Dat ene jaar Lyceum was voor mij iets heerlijks. De leraren, het vele dat ik geleerd heb, de grapjes, het aanzien, de verliefdheden en de aanbidders.

Het tweede stuk heet 'Mijn eerste Lyceum-dag', is geschreven op 11 augustus 1943, en hierin beschrijft ze uitgebreid hoe ze, bijna twee jaar eerder, vanaf het Merwedeplein door de stromende regen naar de Stadstimmertuinen fietste samen met Margot, in oktober 1941:

'Weer regende het vreselijk, maar ik wilde toch met de fiets gaan. Moeder pakte een trainingsbroek voor me in, dat ik in 's hemels naam maar niet nat zou worden en daar ging het. Nu fietst Margot in het algemeen erg vlug en nog geen twee minuten later was ik zo buiten adem, dat ik haar moest verzoeken toch alsjeblieft wat langzamer te rijden. Weer twee minuten later kwam er zo'n lading regen naar beneden, dat ik moeders warme trainingsbroek bedenkend, afstapte en met veel omhaal dit kledingstuk, zonder het in de plassen te laten slierten, moest aandoen.'²¹⁶

Anne wordt in klas 1L2 geplaatst, en mist daar Hanneli Goslar. Ze krijgt het op de eerste schooldag al voor elkaar dat haar vriendin wordt overgeplaatst naar haar klas, zodat ze weer bij elkaar zijn. De andere twee stukken heten 'Een biologie-les' van juffrouw Biegel, en 'Een wiskunde-les' van dhr. Keesing. Allerlei spanningen binnen de klas over afkijken, elkaar als klasgenoten verraden, en gehate proefwerken komen hierin aan de orde.²¹⁷

Het dagboek van Anne Frank is gepubliceerd dank zij de

inspanningen van haar vader Otto Frank, en in het bijzonder door een positief artikel dat de historicus Jan Romein, een goede vriend van Jacques Presser – bij wie Presser na de bevrijding ook in huis woonde – over het manuscript schrijft in *Het Parool* op 3 april 1946, met als titel 'Kinderstem'.²¹⁸

Annie Romein-Verschoor had het manuscript ter inzage gekregen, en dank zij haar kan Jan Romein het gebruiken. Door het enthousiaste artikel van Romein wordt uitgeverij Contact over de streep getrokken. Annie Romein-Verschoor schrijft de inleiding bij de eerste druk. Hier zien we dat de beste niet-joodse vrienden van leraar Presser, het echtpaar Romein, de ruimte hebben gemaakt voor een uitgave van het dagboek van de leerling Anne Frank.

Zo is inderdaad een kinderstem, de stem van een leerling van het Joods Lyceum, gepubliceerd. Maar die kinderstem, of, in Annie Romein-Verschoors woorden, die 'dappere geranium achter glas', zoals ze Anne Frank in haar voorwoord bij de eerste Nederlandse uitgave typeert, mag toch niet zomaar ongeredigeerd gehoord of gelezen worden. Haar vader, de vrienden van een leraar van haar school, en uiteindelijk ook haar klasgenoten veranderden de tekst ingrijpend, en wel zo, dat hij voor hen verteerbaar en acceptabel werd.

Anne Frank is als leerling van het Joods Lyceum lang niet al haar medeleerlingen bijgebleven. Albert de Vries bij voorbeeld, die zijn eigen memoires heeft geschreven, zat in een parallelklas, 1G, en merkt op:

'De klas was zo groot dat ik me haar niet kan herinneren.'²¹⁹

Miep Gompes-Lobatto herinnert zich Anne wel goed, omdat zij naast haar zat in klas 1L2. Ze kenden elkaar voor die tijd niet. Miep kwam van een andere lagere school, uit een ander deel van Amsterdam-Zuid, en woont met haar moeder (vader was overleden), oma en broer samen. Ze weet niet waarom Anne en zij naast elkaar komen te zitten:

'Het was een grote klas, en het zou me niet verwonderen als het werd aangegeven, waar je moest zitten. Ik weet het niet meer, maar het ging allemaal toch schools. [...] Ik herinner me dat ze bruine stipjes in haar ogen had, dat vond ik zo bijzonder. Het was een soort grijs met bruine stipjes. Daarbij had ze een beugel. Ik vond haar gewoon grappig. Je kon echt met haar lachen, en voor de rest hadden we niks gemeen, tenminste, we hadden geen contact. We vonden elkaar best aardig, denk ik, maar hoewel we naast elkaar zaten waren we twee eigen werelden. [...] Ik denk dat ik gewoon hele andere omstandigheden had. Ik bedoel, mijn moeder had een veel moeilijker leven dan haar ouders. Dat werd voor mij wel zo min mogelijk voelbaar gemaakt, maar achteraf weet ik dat wel.'²²⁰

In haar dagboek beschrijft Anne Frank dat ze tot drie keer toe strafwerk krijgt van wiskundeleraar Keesing, waarop ze een grappig opstel schrijft dat Keesing lachend in de klas voorleest. Dat herinnert Miep zich nog wel:

'Dat viel even buiten het normale lesgeven: er werd iets doorbroken. En dat was natuurlijk toch het hele punt: dat zij op die leeftijd, in die tijd, zichzelf op die manier kon presenteren: dat ze iets kón doorbreken, dat vond ik dus zelf erg leuk als kind. Dat zij gewoon niet zoiets had van: die leraar heeft gelijk, of, die leraar, daar moet ik rekening mee houden. Er gebeurde iets waardoor het niet aldoor mogen praten in die klas niet zo dramatisch werd, maar eigenlijk een beetje humoristisch.'²²¹

Jaap Meijer begon een passage over Anne Frank zo:

‘Tot mijn leerlingen behoorde Anne Frank, met wie ik ook buiten de school vriendschappelijk contact onderhield. In het gezin Frank kwamen mijn vrouw en ik meermalen op bezoek. Met vader Otto spraken wij over dat alles na, toen hij ons kort na de oorlog bezocht in Amsterdam-West, waar wij toen woonden, in het Staatsliedenkwartier.’²²²

Uitgebreider schrijft Meijer over het Joods Lyceum en over Anne Frank in zijn bundel *Waar wij ballingen zijn*. Hij citeert de eerste druk, ‘mij door haar vader spoedig na het verschijnen geschonken’, waarin Anne Frank schrijft:

‘Ik kan het met al mijn leraren en leraressen nogal goed vinden, het zijn er negen in getal, waarvan zeven mannelijke en twee vrouwelijke.’

En Meijer vult aan:

‘Tot die 7 mannelijke leraren van 1B behoorde ook ik, die – als zovelen – door het oprichten der joodse scholen de kans kreeg als leraar te worden aangesteld. Duidelijk zie ik die eerste klas, in het laatste lokaal rechts van de benedengang, voor me. Anne Frank op de tweede bank in het midden. Haar vriendschap met de dochter der Goslars – mijn leerling uit dezelfde klas – versterkte mijn aandacht voor haar. Samen brachten beide meisjes mij meermalen naar huis, aan de Amsteldijk, waar we nog wat met elkander praatten. Anne had een ietwat langzaam klinkend, doordringend stemgeluid en opvallend warme, overgevoelige ogen. Haar enigszins Duits accent hoor ik nog duidelijk. Haar gezicht, gestalte en houding zie ik

helder voor me. Het duurde niet lang of we kwamen ook een enkele keer met haar ouders bij de familie Klee/Goslar samen.’

Dan volgt in zijn tekst een abrupte overgang, alsof hij zich herneemt:

‘En dat is alles. Ik voel er niet de minste behoefte aan zogeheten historische gegevens toe te voegen aan de biografie van Anne Frank. Welk soort gegevens zou dat trouwens moeten zijn? Temidden van ons heeft – onopvallend, onopgemerkt – een joods meisje geleefd, dat er recht op heeft symbool te zijn en te blijven. Ook Jezus is eenmaal jong geweest.’

En om zijn dubbelzinnige gevoelens over de beroemdste leerling van het Joods Lyceum te onderstrepen, voegt Meijer er dit gedicht aan toe:

op het joods lyceum
waar anne frank
leerling is geweest
heeft niemand
iets bijzonders
aan haar gezien

dat vertelde mij
te jeruzalem
in het jaar 70
een oude slet
die in haar jeugd
met jesus
had gespeeld
te nazareth²²³

De reacties van oud-leerlingen en -leerkrachten op Anne Frank zijn in de loop der naoorlogse jaren negatiever geworden. De oud-leerlingen en oud-leerkrachten hebben gemengde gevoelens over de enorme beroemdheid van Anne Frank, en benadrukken dat Anne Frank helemaal niet zo bijzonder was, niets meer of minder dan al die andere leerlingen van de school. Miep Gompes-Lobatto zegt het zo:

'Ik ben zo bang dat het straks alleen over Anne gaat. Natuurlijk zat Anne op school, ze zat zelfs bij mij in de klas. Maar laten we het niet over haar hebben. Al die andere kinderen zijn net zo belangrijk. Er zijn zelfs kinderen waar niemand meer iets over weet. Als we niet oppassen, vallen wij straks ook weer onder die deken van adoratie voor dat dagboek.'²²⁴

Aanvankelijk was er meer waardering voor het dagboek. Toen was er hooguit wat verbazing over de onbekende leerling waarvan na haar dood een boek verscheen. Otto Frank stuurde rector Elte een exemplaar van *Het Achterhuis*, toen dat in juni 1947 uitkwam. Hij schrijft aan de rector van zijn dochters:

OTTO H. FRANK
AMSTERDAM
KANTOOR: PRINSENGRACHT 263
TEL. 37059.

Juni 1947

Den Heer W. Elte
Willemsparkweg 61
Amsterdam

Geachte Mr. Heer Elte,

Toen ik U in Maastricht sprak wist ik nog niets over het lot van mijn kinderen. Nu stuur ik U bijgaand boekje ter herinnering aan Margot en Anne, die beiden zo graag het Joodsche Lyceum bezochten. Ook over U wordt met brief van 24.VI.42 gesproken.

Ofschoon door een kind geschreven heb ik de indruk, dat wij allen uit dit boekje nog iets kunnen leren. Het is buitengewoon zeldzaam, dat wij iets van het zieleleven van een kind op deze leeftijd leren kennen en ik weet, dat U voor alles wat Anne schrijft bijzonder geïnteresseerd zult zijn.

Met vriendelijke groeten

W. Frank

Op 30 juni 1947 schrijft Elte een bedankbriefje aan Otto Frank. Hij is er enthousiast over, maar herinnert zich zelf Margot veel duidelijker dan Anne:²²⁵

30 juni '47

Geachte Heer Frank,

Ik heb het buitengewoon op prijs gesteld van u het dagboek van Anna te ontvangen en ik dank ik u hartelijk voor het. Ik heb het met veel plezier gelezen. We allen wat wij in kampen van mensen zijn hebben, is het een welstand in een omgeving van mensen met zo iets poezie en deuren - het "Achterhuis" is een kostbaar klein voor ons allen.

Ik heb mij Margot en Anne nog heel goed herinneren; Anne behoorde tot de grote massa van de laagste klasse op school, Margot viel in de hogere op de klas. Overeen is niet veel in een omgeving twee. Het is een prachtig uitsicht, een gevoel van houding en stijl.

We zouden het prettig vinden als u ons een keer zou komen opzoeken. Ons tel. nr. is 6657. Hieldt het u misschien a.s. vrijdagavond?

Het meestelijke poezie, ook nu wij
Vrouw,

W. I. H. 466

Inmiddels hebben verschillende vriendinnen van Anne Frank, Hannah Pick-Goslar, Jacqueline Sanders-van Maarsen, en Eva Schloss-Geiringer, hun eigen boeken geschreven. Over Anne Frank zelf is in de loop der jaren een bibliotheek vol verschenen. Terwijl Otto Frank veel moeite heeft moeten doen een uitgever te vinden voor het dagboek, is de enorme beroemdheid ervan vanaf halverwege de jaren vijftig, via de Verenigde Staten, en met name via de bewerking tot toneelstuk en film, teruggekeerd naar Nederland.

Typerend voor de Nederlandse reacties op elk boek over Anne Frank is tegenwoordig een gelijktijdige grote, directe belangstelling, en een sceptische toon over diezelfde belangstelling. Anne Frank is nu eenmaal het beroemdste slachtoffer van de jodenvervolgung geworden, haar dagboek een van de meest verkochte en vertaalde boeken ter wereld. Op het Joods Lyceum echter sprong ze er als leerling beslist niet uit.

Het tweede schooljaar. Juli 1942 - april 1943

Het eerste schooljaar stond in het teken van isolement van de joden door de anti-joodse maatregelen. De school werd beheerd door de gemeente Amsterdam, en de leerlingen en de schoolleiding konden nog blijven geloven in de voortgang van het onderwijs, in de hoop dat het binnenkort afgelopen zou zijn met de oorlog. Dat verandert radicaal na de zomer van 1942. Dan komt de hele niet-joodse omgeving op veel grotere afstand te staan. De joodse families, ouders en kinderen, leerlingen en leerkrachten, staan er alleen voor. Het onderwijs aan joodse leerlingen wordt helemaal onder het beheer van de Joodse Raad gesteld.

Dat levert direct allerlei praktische problemen op. Daar komt de directe dreiging van deportatie bij, en de grote onzekerheid over wat nog wel, en wat niet langer meer mag. Naar school gaan en lesgeven wordt snel veel minder vanzelfsprekend. De kloof die ontstaat tussen het eerste en het tweede schooljaar dat het Joods Lyceum bestaat, is het duidelijkst zichtbaar in de lijsten van de leerlingen per klas. We kunnen de lijsten van de klassen uit 1941-42 naast die van 1942-43 plaatsen, en zien dan onmiddellijk hoe dramatisch veel minder leerlingen er het tweede schooljaar nog waren. In de zomer van 1942 zijn al 200 van de 355 leerlingen van het Joods Lyceum verdwenen. De meeste van hen zijn toen ondergedoken, enkele tientallen zijn gedeporteerd.

Wel komen er na de zomervakantie ook nog veel nieuwe leerlingen op de school: negentig nieuwe eersteklassers, en naar schatting zeventien nieuwe leerlingen in de hogere klassen, bij voorbeeld afkomstig uit Hilversum en omgeving.

Er waren in het eerste jaar al spanningen geweest tussen sommige leraren van het Joods Lyceum en de Joodse Raad. In januari 1942 ontstaat scherpe kritiek op de Joodse Raad in de verzetsbladen *Vrij Nederland* en *Het Parool*. Zij stellen dat de Joodse Raad beter opgeheven kon worden. David Cohen voelt zich aangevallen en

belegt eind januari een bespreking met tien joodse intellectuelen. Hij zoekt steun voor zijn beleid. Bij deze bijeenkomst zijn onder meer rector Elte en Jacques Presser aanwezig. De Jong heeft een reconstructie van deze bijeenkomst gemaakt. Cohen stelt dat het 'werkelijke streven van de Joodsche Raad sabotage en uitstel was'. Volgens De Jong lieten de meeste aanwezigen zich door Cohen overtuigen, maar de jurist Levenbach en historicus Presser niet. In correspondentie met De Jong in 1965 schrijft Elte, die dan in Haifa woont, dat hij zich herinnert dat Cohen bij deze gelegenheid zei:

'Ik ken veel meer feiten dan U, maar kan daar niet over spreken. Bovendien overzie ik als historicus de toestand veel beter dan U.'

Dit leidde volgens Elte tot een heftige uitval van Presser, die zei dat Cohen 'na Mauthausen het contact met deze moordenaars en fielten had dienen te verbreken!' 'Moeten wij dan allemaal naar Polen?' schreeuwde een van de andere aanwezigen.²²⁶ Impliciet blijkt hieruit dat Elte wel door Cohen was overtuigd. Dit wijst op spanningen tussen de leerkrachten van het Joods Lyceum onderling, en tussen de school en de Joodse Raad.

Elte heeft regelmatig contact met Cohen. Hij heeft zijn aanstelling als rector – een aanzienlijke promotie vanuit zijn baan als leraar wiskunde in Zaandam – aan Cohen te danken. Dat kan wellicht een gevoel van verplichting hebben gegeven. Maar hij kan natuurlijk ook overtuigd zijn geweest van Cohens goede bedoelingen bij zijn werk. Op hun beurt zijn de leerkrachten soms door hun directe band met David Cohen, soms door Elte aangenomen. Hierbij spelen vergelijkbare verplichtende verhoudingen. Men kan het wel eens met elkaar oneens zijn en elkaar toeschreeuwen, maar de dreiging van buitenaf beheerst de verhoudingen. Die dreiging was van meet af aan sterk, werd nog steeds sterker, en zo worden de docenten steeds afhankelijker van de schoolleiding, en de schoolleiding van de Joodse Raad.

Tijdens het proces tegen de voorzitters van de Joodse Raad na de oorlog heeft Cohen het werk dat hij voor het onderwijs aan joodse kinderen had gedaan, aangevoerd ter verdediging van het in stand houden van de Joodse Raad. Uit correspondentie van Elte in 1965 met de RIOD-historici Presser en De Jong blijkt dat Elte Cohen is blijven verdedigen. Elte was en bleef overtuigd van Cohens inzet en goede bedoelingen. We weten niet in hoeverre Elte werkelijk op de hoogte was van de dagelijkse ontwikkelingen in het bestuur van de Joodse Raad. Zo schrijft Elte in 1965 dat Cohen hem al begin juli 1942, toen hij verhinderd was om de promotiebijeenkomst van het Joods Lyceum bij te wonen, zei:

'Ik kan niet. Maak jij de speech maar. Ik confereer met mijn medewerkers. Het gaat om het leven van duizenden. Maar zeg er vooral niemand iets van.'

Presser en De Jong zijn dan zeer sceptisch ten aanzien van Cohen, en De Jong wil nogmaals van Elte weten of Cohen dit echt zo gezegd had, want, schrijft De Jong, 'Prof. Cohen heeft tegenover instanties van de Bijzondere Rechtspleging ook steeds ontkend dat hij er zich van bewust was dat het verlies van mensenlevens de consequentie zou zijn van zijn beleid.' Elte houdt vol, maar staat twijfel toe: 'Volgens mijn geheugen heeft prof. Cohen woordelijk gezegd wat ik in mijn brief aan prof. Presser heb geschreven. Evenwel, is mijn geheugen voldoende betrouwbaar?'²²⁷

Het gehele tweede schooljaar staat in het teken van de deportaties. De school staat vanaf 16 november 1942 onder beheer van de Joodse Raad, en nog directer onder Cohen dan daarvoor. Op 21 oktober is de onderwijscommissie van de Joodse Raad opgeheven, en de hele structuur komt dan onder het 'Bestuur van het Joodse Onderwijs in Nederland', met als voorzitter D. Cohen, en als secretaris I. van der Velde.²²⁸ De medewerkers van de Joodse Raad proberen het lesgeven aan joodse kinderen in heel Nederland voortgang te laten vinden.

Zomervakantie 1942. Begin van de deportaties

De zomervakantie van 1942 is een bijzondere vakantie, waarin de school open blijft. Het heet een 'Zomervacantieschool'. Dit is voor veel leerlingen een belangrijk alternatief voor thuis bij hun ouders zitten. Op vakantie gaan kan niemand meer. Er wordt bij voorbeeld een gedichtenvoordracht-wedstrijd gehouden.²²⁹ Tineke Fransman-van Santen herinnert zich deze wedstrijd.

'Willy Pos had die georganiseerd, met een andere leraar Nederlands. Mijn moeder kon zo mooi voordragen, en daarom mocht ik in de jury zitten. Er zijn een heleboel gedichten voorgedragen. Volgens mij heeft Dabby de Levita *Dies Irae* van Adama van Scheltema voorgedragen, en heeft hij de eerste prijs gewonnen. Maar hij zegt nu dat hij de tweede prijs had met een ander gedicht! [...] Die zomer hebben we ook veel gepingpongd. Ze speelden allemaal zo slecht dat ik won. Je móest ook dingen binnen doen, je kon natuurlijk niet naar buiten.'

In de zomervakantie van 1942 wil Elte iets speciaals doen. Er worden tafeltennistafels de school binnengebracht en activiteiten georganiseerd voor de leerlingen. Het zijn allemaal activiteiten binnen, in het schoolgebouw. De leerlingen kunnen er volleyballen, schaken, dammen en bridgen. Het schoolgebouw blijft de hele zomervakantie open. Elly Blanes was die zomervakantie vaak op de school, vertelt ze:

'Ik zorgde er voor iets te drinken. Ik ging op de autoped bij moeders van leerlingen vragen om suiker, en met citroenpoeder en water maakte ik daar limonade van, die ik voor 5 cent verkocht. En ontbijtkoek. Zo had ik een soort kantine. Ik was daar die zomervakantie eigenlijk iedere dag. Ik weet nog dat ik er tafeltennis speelde.'²³⁰

De eerste oproepen: Duits-joodse kinderen

De jongere Duitse joden krijgen als eerste een oproep. Hierdoor wordt ook de verhouding tussen Duitse en Nederlandse leerlingen op de proef gesteld. Op het Joods Lyceum zitten tientallen leerlingen die in Duitsland waren geboren. De oproepen leiden direct tot grote paniek onder de leerlingen. Ellen Schwarzschild noteert op 6 juli 1942:

'Ik ben toch zo bang. Sinds gisteren worden per dag 800 joden opgeroepen om in Duitsland te werken. Van 16-40 jaar, jongens en meisjes. Het is afschuwelijk. Ik geloof, dat mij nog nooit iets zo heeft aangegrepen. Gisteren en vanmorgen kon ik mij in bedwang houden en mijn gedachten beheersen. Nu gaat het niet. Ik moet er de hele tijd aan denken en ofschoon ik net 15 ben, heb ik onbeschrijfelijke angst voor morgenochtend. Het is net een nachtmerrie: ik denk morgenochtend ben ik aan de beurt.'

Er is geen automatische solidariteit tussen de Nederlandse en Duitse joodse leerlingen.

Jetteke Frijda herinnert zich een negatieve sfeer ten opzichte van de Duitse kinderen, al op de lagere school die ze bezocht:

'Op mijn lagere school, de Openluchtschool, werden de Duits-joodse kinderen ook door de leraren gepest. O god als ik daar nog aan denk. Maar ik kan me op het Joods Lyceum niet voor de geest halen of we Duits-joodse kinderen in de klas hadden. Margot [Frank, haar vriendin, dh]? Dat was volgens mij geen Duits-joods kind, zo Nederlands als ik. Duits-joodse kinderen waren echt kinderen die er recentelijk waren en nog een Duits accent hadden. Nou, dat had Margot

absoluut niet. [...] Walgelijk! Ik zie het nog voor me. We hadden een jongetje, het was ook een vreselijk eng jongetje want hij stonk uren in de wind. Die werd zo gepest... walgelijk gewoon! Dat herinner ik me nog ontzettend goed, dat heeft me waanzinnig boos gemaakt toen, als je klein kind bent en bijna niks terug kan doen. Omdat ie Duits was, ja natuurlijk, en hij had natuurlijk een ander gedragspatroon dan wij, de Nederlandse kinderen. Daar werd ie ontzettend mee gepest, door de juf. Volgens mij was dat antisemitisme maar ik kan het niet bewijzen.'

De oproepen roepen paniek en discussies op in de gezinnen van de leerlingen en leerkrachten. Heinz Geiringer uit klas 4G is ook bij de eerste groep. Zijn jongere zus Eva en zijn moeder overleven de kampen, en hebben hun herinneringen aan de oorlog opgeschreven. Ze waren als joodse vluchtelingen uit Oostenrijk naar Amsterdam gekomen. Heinz wordt op 6 juli 1942 opgeroepen voor 'tewerkstelling in Duitsland'. Heinz wilde zich eigenlijk wel melden, herinnert Eva zich:

' "Ik ga, Mutti", zei hij dapper. "Tenslotte zullen mijn vrienden er ook zijn. Henk, Marcel en Margot hebben hun oproep ook al gekregen, dus zijn we allemaal bij elkaar. Als ik hard werk zullen ze me niks doen." '231

Maar zijn ouders besluiten dat het verstandiger is om onder te duiken: Heinz en zijn vader samen, en Eva en haar moeder ook samen. Zoals uit de leerlingenlijsten blijkt is dit een beslissing die op dat moment ook de ouders van tientallen andere leerlingen nemen.

Ook op de joodse hbs krijgen veel Duits-joodse leerlingen een oproep. Awraham Yinnon, leraar Hebreuws op de joodse hbs, herinnert zich dat hij bij ouders op bezoek ging om te praten over onderduiken, maar zonder succes:

'Bij het eerste transport in juli 1942 waren veel kinderen van de joodse hbs, veel kinderen van Duits-joodse afkomst. Ik herinner me nog Netty Tesler, die was er ook bij. Een heel lief kind. Daar ging ik afscheid van nemen. Dat klinkt waanzinnig natuurlijk. Die woonde in Zuid. Het was een mooie zonnige dag. [...] We [Seligman, andere leraar, en hij, dh] hebben toen nog geprobeerd om te proberen dat meisje, ze was zeventien, zestien jaar, te laten onderduiken. Het was een knap meisje. Ik weet nog heel goed, die vader was een Duitse jood ook. Wij zeiden: "U bent toch niet gek? U weet toch wel wat er met zo'n meisje gebeurt?" Het was een vrome jood en een goede vader. Het heeft heel veel indruk op me gemaakt. Hij zei: "Nee, want als zij niet gaat, pakken ze mij op." Jij denkt nu, dat dat geen goeie vader was. Dat is niet waar! [...] Het klinkt natuurlijk heel mooi om te zeggen, ik offer me voor mijn kinderen of voor mijn moeder op. [...] Dit heeft op mij een hele grote indruk gemaakt, en mijn kijk op de mensen veranderd. Die man blijft nog altijd een goede vader, ondanks dat hij dat gezegd heeft. Het zegt niets over een goede of een niet-goede vader zijn. Het zegt iets van de levensdrang. Dat kan door elkaar lopen. Die mensen zijn natuurlijk allemaal omgekomen later.'232

Ontsnapt aan een razzia

Op 14 juli vindt in het centrum een grote razzia plaats. De angstige sfeer waarin een joodse familie uit de provincie – die vanaf maart 1942 gedwongen in Amsterdam woont – leeft, wordt voelbaar in het dagboek van Abraham Drukker, vader van leerlinge Marjan uit klas 1G. Hij schrijft hoe zij verschillende keren door toevalligheden aan

deportatie ontsnappen. Op 29 juni 1942 gaan vader en dochter een dagje naar de Oranjesluizen om naar de schepen te kijken. Op de sluizen wordt Drukker echter door een schildwacht met een geweer gemaand mee te komen, terwijl Marjan een eindje verder loopt. Als ze ziet dat haar vader wordt opgepakt, rent zij naar het kantoor van de sluismeester en probeert hem vrij te krijgen, schrijft Drukker:

[Met] haar noodkreet, "Mijnheer ze pakken mijn vader op en U gaf ons verlof hier te lopen! Kom direct mee en haal mijn vader terug!" trok ze die sluismeester op vrij onzachte manier zijn kantoor uit.'

Na veel over en weer gepraat tussen hogere en lagere sluiswachters wordt Drukker vrijgelaten.

'Dat ik intusschen aan een zekere dood ben ontsnapt staat vast en heb ik dat in de eerste plaats te danken aan het kranige optreden van mijn dochttertje, want zonder haar zou ik verdwenen zijn zonder dat iemand dit ooit had gezien.'²³³

Bij de eerste grote razzia in Amsterdam, op 14 juli, weet Marjan Drukker opnieuw ternauwernood te ontsnappen. Als haar vader hoort dat er een razzia komt, gaat hij zo snel mogelijk naar huis om samen met zijn vrouw en dochter te zijn. Waarschijnlijk gaat het hier om een razzia in de Jodenbreestraat. Maar Marjan was niet thuis.

'Mijn dochter was even voor mijn vertrek naar een vriendinnetje gegaan, die vlak bij mij in de buurt woonde en zodoende was die niet thuis. Daarom zou ik haar even waarschuwen en terughalen, doch juist terzelfder tijd arriveerde er een overvalauto vlak voor mijn huis, met de zoo beruchte "groene

politie" zoodat het onmogelijk voor mij was het huis te verlaten, wilde ik niet precies in de opgezette val lopen. Slechts even daarna begon men reeds met het willekeurig wegvoeren van ieder die men maar te grazen kon krijgen en al die personen werden in de overvalauto gestopt of onder bewaking in een lange rij geplaatst, en geschiedde dit alles vlak voor ons gezicht terwijl mijn dochter vlak bij in de buurt was. Gelukkig kwam ons juist een vriend opzoeken aan wie we een en ander vertelden, en die toog er direct op uit om onze dochter te waarschuwen, en indien mogelijk, thuis te brengen. Slechts enkele minuten daarna kwamen beiden arm in arm terug, mijn dochter zonder ster op, en alsof het hen niet aanging liepen zij langs de inmiddels al volgeladen overvalwagens en kwamen ongehinderd thuis. Hoe ontzettend hoognodig het was om bij haar vriendin vandaan te gaan, moge U blijken uit het feit dat zij was op huisnummer 27 terwijl men op no. 23 reeds de woning was binnengedrongen om daar de mensen weg te halen.'

Zo ontsnapt deze eerste klasser aan deportatie bij een van de eerste razzia's, waarbij niet minder dan 1400 mensen zijn opgepakt.²³⁴

Dreiging

Vanaf juli 1942 leeft iedereen op het Joods Lyceum onder zware dreiging. De eerste leerlingen zijn gedeporteerd, en meer en meer gaan onderduiken. De belangrijkste vraag wordt, of en hoe de leerlingen en leraren zichzelf kunnen redden. De herinneringen aan deze dreiging zijn uiteenlopend. Sommigen herinneren zich dat ze er openlijk over spraken, anderen juist helemaal niet. Voor de leerlingen kan hun onderlinge vriendschap in die jaren zo

belangrijk zijn, dat ze daar alles voor over hebben – ook naar ‘het kamp’ gaan. Dabby de Levita uit 4G krijgt op 15 juli 1942 een oproep. Dank zij zijn buurman, Freddy Bolle, die bij de Joodse Raad werkte, kan hij daar ook een baantje krijgen:

‘Ik werd estafette bij de Joodse Raad, een soort koerier. Loopjongen. Ik liep tussen de Nieuwe Keizersgracht en de Expositur, de bagage-afdeling aan de Oudeschans. Later kreeg mijn moeder, omdat ze diamantbewerkster was, een Sperr, een belangrijk stempel, waardoor wij op de zogenaamde 60.000-lijst stonden. Dat betekende dat we uitstel van deportatie hadden, en ik kon toen weer naar school.’

Verder wordt er door leerlingen nooit met elkaar gesproken over wat men ging doen, zegt De Levita. Je wist het wel van je beste vrienden, maar uitgebreid had je het er niet over, hoogstens over de kleinere aspecten van een en ander. Hij beschouwt dit achteraf als een vorm van ontkenning van de situatie:

‘Ik herinner me dat ik met Simon Vega sprak over wat er misschien zou gebeuren, en dat wij het roerend eens waren dat we het ergste vonden, het idee dat we met een zware rugzak eindigen moesten lopen! Wij waren er ook samen van overtuigd dat we dat ding beter weg konden laten. Dit soort krankzinnige discussies had je: een volslagen loochening van wat zich eigenlijk afspeelde.’²³⁵

Xandra van Gelder vroeg De Levita, hoe er op werd gereageerd als er kinderen uit de klas verdwenen:

‘Niet. Het was een soort net als frontsoldaten: je kijkt niet om, je kijkt niet wie er valt, je moet gewoon door. In die laatste fase, ten slotte, waren

wij met vier of vijf over in die klas.[...] Dat is misschien toch het meest wonderbaarlijke van die tijd: de enorme, door iedereen gedeelde loochening van de situatie. Een sfeer van “er het beste van maken”’²³⁶

Niet iedereen kon onderduiken, benadrukt hij. Dat maakte het ook niet zomaar een gespreksonderwerp. Het was een kwestie van contacten, en ook van geld.

‘Er waren grote maatschappelijke tegenstellingen. Een zaak als onderduiken was in belangrijke mate een sociale kwestie. Als je geen geld had en geen relaties had, dan kon je het wel vergeten.[...] Over het nut of het belang van onderduiken was geen verschil van mening. Iedereen wist dat dat het enige was waarmee je nog een kans van overleven had, in die late tijd. Maar niet iedereen kon het zich veroorloven. Daar kreeg je dus pijnlijkheden door. Ik denk dat dat erg de discussies heeft beïnvloed. Dat je niet graag als je het had, tegen een ander die het niet had, daar iets van liet merken. En omgekeerd. Ja, het was een vrij beladen zaak.’²³⁷

De vader van Ruth Klemens Wiener, Alfred Wiener, is bekend geworden doordat hij in 1933 in Amsterdam het initiatief nam voor het Jewish Central Information Office, een documentatiecentrum over het nazisme. Hij werd directeur van de organisatie, die zich vestigde in een hotelkamer aan de Sarphatistraat, en David Cohen werd voorzitter. Het Comité voor Joodse Vluchtelingen financierde de werkzaamheden.²³⁸ In 1939 werd het kantoor overgebracht naar Londen. Het lukt Wiener echter niet om op tijd een vestigingsvergunning voor Engeland voor zijn vrouw en kinderen te regelen: Ruth en haar familie blijven dan zonder hun vader achter in Amsterdam. Ze konden zich het gevaar eigenlijk niet goed voorstellen, vertelt ze.

'Je wist eigenlijk niet wat er allemaal zou gaan gebeuren, wat het betekende. Iedereen dacht, "ach, het gaat wel weer over". We hadden zo veel spirit, hè, de wil om dingen te doen. We zijn een keer bij [klasgenoot] Els Kalker thuis geweest, echt een zondagje doorgebracht, en met de hele klas samen meestal, we waren erg close. Vooral het eerste jaar, toen kon je je nog bewegen. Maar in '42 begonnen ze met de oproepen. En toen begon het: iemand was niet meer op school, en je wist niet waarom. Dat was moeilijk, dat laatste jaar.'

Jetteke Frijda bewondert de vaardigheid van de docenten de leerlingen op hun gemak te stellen achteraf bijzonder.

'Ik denk dat het ontzettend knap is wat ze gedaan hebben. Om een sfeer en een school te creëren waar je je, ondanks alles wat er om je heen gebeurde toch thuis voelde. Het gevoel had dat je erbij hoorde. Alles wat er buiten gebeurde - je wist het wel maar het beïnvloedde niet de dagelijkse gang van zaken. Althans in de periode dat ik er geweest ben. Ik denk dat dat ongelooflijk knap is geweest. Zowel van de rector als van de leraren. Die zaten natuurlijk ook in angsten en als volwassene weet je daar natuurlijk veel meer van en heb je er ook veel meer zorg over dan als kinderen, denk ik. Nou dat vind ik achteraf een fantastisch staaltje.'

Sem Dresden benadrukt net als Presser de bewuste houding van de docenten om de school zo veel mogelijk te laten doorgaan alsof het normaal was:

'Die school heeft zo gewoon gedaan als maar kon. [...] Die hele toestand van lycea en van die school heeft z'n nut gehad, als er één kind een geldig

eindexamen gehaald heeft. [...] Er waren drie, vier lerarenvergaderingen per jaar. Elte was natuurlijk een goed rector, die deed dat goed. Waarschijnlijk een beetje autocratisch, maar dat was in de stijl van de tijd. Die wist natuurlijk ook veel en veel meer dan wij wisten: wat waren wij? Jongetjes, beginnelingen helemaal. Ik begon nog maar. [...] Je ging door omdat die school nou eenmaal het uitgangspunt was. Dat was ook de opvatting van Elte, en terecht naar mijn idee. Ik blijf dat juist vinden. Het klinkt natuurlijk al idioot dat je in een dergelijke situatie er nog scholen op nahoudt. Dat was natuurlijk in diepste wezen volstrekt abnormaal. Alleen deed je net alsof het normaal was. [...] Zo kwam je op school. Ondanks alles gaf je les over de onregelmatige werkwoorden in het Frans of iets dergelijks.'²³⁹

Contact met de Joodse Raad

Door hun baan op het Joods Lyceum, dat nu onder het gezag van de Joodse Raad was gebracht, hebben de leerkrachten zelf uitstel van deportatie. Dit is uiteraard een belangrijke reden om op de school te blijven werken, en om het onderwijs in stand te houden. De leraren hebben het uitstel van deportatie behouden tot eind mei 1943, maar zij wisten natuurlijk niet of en hoe lang het uitstel stand zou houden. Dat niet alleen voor leerlingen, maar ook voor leraren de dreiging van deportatie al vroeg begint, in de zomer van 1942, blijkt uit het dagboek van leraar Frans Premsele. Hij noteert vanaf 29 juni dat er spanningen zijn:

'(29 juni) Moeilijke dag. Op school vernomen dat ernstige maatregelen te verwachten zijn. (2 juli) Aan tafel kwam de oproeping voor het arbeidskamp. Druk telefoneren met den Rector leidde tot een

bevredigende oplossing. (3 juli) 's Morgens naar de J. Raad geweest en daar de oproeping afgegeven. Vergadering eindexamen Lyceum. 's Middags in Holl. Schouwburg de overgangsplichtigheid bijgevoond. (4 juli) 's Avonds wat gelegen. Stemming ver onder nul. (5 juli) Drukkende hitte, erge depressie onder de mensen.²⁴⁰

Halverwege juli 1942 komt Premisela erachter dat het feit dat zijn vrouw niet-joods is, van enorme betekenis is voor zijn kansen op overleven. Uit het dagboek wordt duidelijk hoe deze gegevens bekend worden:

'(17 juli) Een dag vol afschuwelijke gebeurtenissen. 's Morgens een gerucht: Berkovich belt op dat hij niet komt omdat hij niet op straat durft. Ik informeer bij den J. raad: er is niets aan de hand. Hans [zijn vrouw] gaat naar de Burg. Stand om papieren inzake haar vol-Arische afstamming, waardoor ik eenige waarborgen kan krijgen, veilig te zijn. Er komt bericht dat de telefoon op 25 deze wordt afgesneden. [...] 's Middags was Hans bij Norden waar een rampzalige stemming was: de heer des huizes voor Drente opgeroepen, de neef voor Duitschland, dr. Luza en een andere broer voor Drente, de dochter, Mirjam Luza heeft een ongeluk gehad en ligt met een gebroken dijbeen. [...] Telefoongesprek met den heer Veffen (J. Raad): hij deelde mee dat ik bij een oproep niet zal behoeven gekeurd te worden (gemengd huwelijk). Om dezelfde reden zal de telefoon behouden kunnen blijven. (18 juli) De rector ontmoet die mij de tip gaf, de kinderen te laten deelen in mijn voorrechten van leeraar en aan den J. Raad werkzame.²⁴¹

De positie van de gemengd-gehuwde joden is tot het laatst onzeker gebleven. Achteraf wordt soms gemakkelijk gezegd dat zij zich nergens zorgen over hoefden te maken, maar niemand wist op dat moment zeker of en hoe lang zijn stempel, zijn uitstel, zijn uitzondering nog werkzaam zou blijven. Zo blijven de leraren met handen en voeten gebonden aan de Joodse Raad.

Louis Tas is zich bewust van de latere kritiek op de Joodse Raad, maar hij benadrukt dat hij destijds, toen hij als leraar op een joodse ulo werkte, geen negatief beeld had:

'Je had toen helemaal niet het gevoel, dat zijn verraders of collaborateurs: ik zeker niet. Ze maken er het beste van, was toen toch wel het gevoel.'

Het grote verschil tussen de leerkrachten en de leerlingen van de openbare joodse scholen in het tweede schooljaar is dat de docenten door hun werk wel, maar de leerlingen door hun schoolgang geen enkele bescherming tegen deportatie hebben. Konden docenten wel eens iets doen voor leerlingen? Er zijn enkele berichten dat docenten af en toe wel iets extra's proberen. Ze zijn niet erg concreet, niet gedateerd, en er is tot nu toe niets van op papier teruggevonden. Als ze het idee hebben dat er een kans tot succes is, gaan leraren soms pleiten bij de Joodse Raad voor uitstel van deportatie voor bepaalde leerlingen, vertelt Sem Dresden in het interview dat hij gaf aan Willy Lindwer:

'Ik ging wel met leraren naar de Joodsche Raad op de Nieuwe Keizersgracht, om te pleiten voor vrijstelling. Wij deden dat, schandelijk genoeg, voor heel intelligente leerlingen. We meenden dat die eerder gered moesten worden dan anderen die minder intelligent waren. Je moet iets doen. Dat is nou een fataal dilemma. Je kunt kiezen of niet. [Je kunt zeggen:] Ik doe dat helemaal niet, voor mij is iedereen gelijk aan iedereen. Je kunt ook zeggen, aangezien er toch maar twee gered kunnen worden,

probeer ik dan de twee eruit te krijgen die ik het verstandigst vind. Dat kun je allemaal proberen. Er is ons nooit iets gelukt. Geen sterveling op de Joodsche Raad gaf daar iets om.²⁴²

Hierover nader bevraagd, herinnert hij zich geen concrete voorbeelden van dergelijke tochten, maar schetst wel uitgebreid op welke manier zo'n poging tot stand kon komen. Het was vooral een kwestie van contacten bij de Joodse Raad van de betreffende leerling of diens familie, en er werd alleen actie ondernomen wanneer er hoop was op succes:

'Het was hoe de situatie zich voordeed en wie je toevallig kende. Daar begon alles mee, met mensen kennen. Dat is altijd zo gebleven, en ook altijd zo geweest. Mensen kennen, en vlugger doordringen tot iemand. Ja gunst, als zo'n kind een oom of tante bij de Joodse Raad had, dan probeerden we die te benaderen. Als wij die dan ook nog kenden, dan was 't heel gelukkig. En als we die niet kenden, nou ja, dan ging het ook, of het ging niet. Je moet eigenlijk toegeven achteraf dat het allemaal meer een soort manifestatie van jezelf was dan dat het iets geholpen heeft. Ik geloof niet dat het erg veel geholpen heeft. Tenminste, achteraf. Maar je deed het, eenvoudig omdat je meende dat het zo belangrijk was. Dat speelde dan tussen een gymnasiumleerling of een hbs-leerling, en jou en de Joodse Raad. [...] Wij gingen bijna uitsluitend voor leerlingen die voor hun examen stonden en weggehaald dreigden te worden, dat soort gevallen. Maar ik verzin dit geval nu meer hier, dan dat ik het.. ik zou geen concreet geval meer kunnen noemen. Geen enkel. Ik geloof ook niet dat het iets geholpen heeft. [denkt na] We woonden in de Kraaipanstraat, op de eerste verdieping. Boven ons woonde Bergenthal, een

Duitse bankier, met kinderen op het Joods Lyceum. Misschien hebben we dat wel 's geprobeerd. Hoewel hij natuurlijk in z'n eentje meer kon dan wij met ons drieën waarschijnlijk. [...] Iedereen probeerde iedereen te redden, maar vooral zichzelf en de zijnen toch als eerste. Ik probeerde bij de Joodse Raad meestal binnen te dringen, aangezien ik iemand zo goed kende, dat die me wel zou ontvangen, hoopte ik. De lastigste mensen waren altijd de portiers. Die kende ik allemaal niet, en daar moest je langs. [...] Ik kende Kisch die erin zat, dat was niet zo lang. En ik kende natuurlijk Cohen vrij goed, maar daar had ik geen enkele toegang toe. En Asscher kende ik een beetje, maar daar had ik ook geen enkele toegang toe. [...] Cohen kende ik vanwege het Amsterdams Lyceum. Die was daar president curator. Maar U moet zich die relatie goed voorstellen: Hij was bekend hoogleraar in Amsterdam, een hele bekende zionist, en ik was een beginnend jongetje. Dus dat ik hem wel kende en hij mij niet ligt in de lijn van hoe het was. [...] Je moest meetellen.'²⁴³

In een interview door Philo Bregstein in de winter van 1969-70 vertelt ook Presser over een bezoek aan de Joodse Raad – kennelijk als iets dat hij tot dan toe voor zich heeft gehouden en nu toch wil vertellen, vlak voor zijn dood in het voorjaar van 1970:

'Het mag nu worden verteld – ik heb het misschien in mijn boek *Ondergang* ook gezegd – we zijn met een groepje leraren van het Joods Lyceum naar Cohen gegaan. We hebben Asscher en Cohen te spreken gevraagd. Asscher was er maar heel even en moest onmiddellijk weg en Cohen stond ons, zoals altijd, met groot geduld en behoorlijkheid te woord. We hebben hem dat voorgelegd: "Wat

moeten wij nu dóen? Is het niet noodzakelijk voor ons om te pogen die kinderen en onszelf met alle kracht in veiligheid te brengen? Het zal wel heel moeilijk kunnen." Maar Cohen zei: "Mijn gedachte is, en dat pas ik ook toe op alle mensen met wie ik hier samenwerk, dat wij op onze post moeten blijven." Wij gingen naar huis en daar zaten we. We waren een stuk of vijf, zes mensen van de meest uiteenlopende geaardheid. Er was een collega bij die zeer fanatiek was en ontzettend gebeten op Cohen. Een ander was zeer, zeer plooibaar en was eigenlijk maar blij – de arme man is dood, is opgepakt – dat hij een alibi had om niets te doen. Als je een willekeurig groepje joden uit die tijd bij elkaar had zou je ongeveer dezelfde nuances zijn tegengekomen.¹²⁴⁴

Dresden zegt expliciet, Presser impliciet, dat pleiten bij de Joodse Raad, hoe nauw hun banden daar ook mee waren, tot niets heeft geleid – zij kwamen er kennelijk niet door.

De leraren die zijn geïnterviewd vertellen spontaan dat ze leerlingen wel hebben aangeraden onder te duiken. Onderduiken is in feite de enige vluchtmogelijkheid – emigratie is vanaf september 1941 voor nagenoeg iedereen onmogelijk. Wel is er nog de mogelijkheid via verklaringen aan te tonen dat men niet helemaal joods is volgens de Duitse definitie, door een gemengd huwelijk, door verklaringen van doop, of door bewijzen van inschrijving als lidmaat van katholieke en protestantse kerkgenootschappen en door stamboomonderzoek. Arnon vertelt dat er veel over onderduiken is gesproken, althans met de oudere leerlingen:

'Met de oudere [leerlingen] hadden wij ook wel andere contacten. Ik heb thuis leerlingen uitgenodigd om te praten over algemene problemen maar we probeerden ook in de gesprekken thuis de joodse partijpolitiek niet teveel te benadrukken. De grote

vraag was: wat gaan we doen na de oorlog? Niemand wist welke slachting er bezig was in Duitsland. We wisten wel dat je moest proberen daar niet te komen. We waren eigenlijk allemaal actief in het proberen onder te duiken. Wij gaven mensen ook de raad om onder te duiken. Ook leerlingen. Wij hebben in zekere zin ook wel geprobeerd te helpen. Adressen te geven. Te zeggen: ga daar kijken. Voor zover we het niet zelf deden. Wij hadden ook contacten met actieve verzetsmensen. [...] En eh we zijn ook eigenlijk bijna allemaal ondergedoken. Jo Melkman niet. Willy Pos is ondergedoken, Sal Breemer, Doortje Polenaar [...] Er was eigenlijk nooit iemand die meende dat je níet moest onderduiken. Op die school waren er geen mensen die vonden dat je moest doen wat de autoriteiten zeggen, of dat soort onzinnigheid. [...] Ik herinner me dat ik gesproken heb over onderduiken met Paul en Leo Schwarz, met meisje Blanes.¹²⁴⁵

Angst

Door de concrete dreiging, de zeer geringe perspectieven om onderduikplekken te vinden en de grote onzekerheid ten aanzien van uitstel of het voorkomen van deportatie, ontstaat grote druk in het dagelijks leven. Leraar klassieke talen Salomon Breemer was in een seculier joods gezin opgegroeid. Zijn grootouders waren nog wel ingeschreven bij een joodse gemeente. Zijn herinneringen aan de school zijn veel minder positief dan die van andere leerkrachten. Voor hem overheerste onzekerheid, angst en wanhoop. De kwaliteit van de school was goed:

'Ik had wel het gevoel (over de school) dat er veel vonkte, ja, veel talent aanwezig was; maar er waren ook gewoon domme kinderen bij – maar ook veel

talent; opvallend veel begaafde kinderen waren er. Ik vond het daarom een bijzondere zaak, dat je in de jaren '40 tot '45 al het gevoel had dat je unieke dingen beleefde. [...] Je leefde veel intenser.'²⁴⁶

Bij Breemer klinkt geen romantische toon door in zijn verdere herinneringen aan de school. Voor hem is het absurde van het lesgeven onder die omstandigheden uiteindelijk een negatieve herinnering:

'Het enige wat ik me herinner is dat je wist dat je eigenlijk hartstikke gek was: het enigszins schizofrene karakter, daar komt het eigenlijk op neer. Dat je, al dan niet belijdend, wist, dat je deze kinderen opleidde voor de ondergang. Voor de vernietiging.'

Hij ziet het lesgeven achteraf niet als een soort moedig standhouden:

'Op school, dat is het meest kenmerkende van het geheel, waren we braaf, een braaf gezelschap eigenlijk, brave kindertjes en docenten ook: echt een doorsnee van Nederland, of van de Amsterdamse bevolking: die was ook over 't algemeen braaf.'

Als leraar kon je weinig doen, benadrukt hij. Natuurlijk werd er gesproken over de mogelijkheden om onder te duiken, maar die waren in de praktijk beperkt:

'Ik kreeg over 't algemeen als er over gesproken werd, een gevoel van machteloosheid.'

Absurditeit, machteloosheid, en vooral angst zijn de kernwoorden voor zijn herinnering aan deze periode, en daarmee ook aan de school:

'Wat ik ervan overgehouden heb, en nog steeds, dat is de angst. De angst van het bestaan. Angst is sindsdien de grondtoon in mijn leven gebleven. Dat gaat ook nooit meer weg. [...] Je werd hoe langer hoe meer in het nauw gedreven.'²⁴⁷

Ook Martin Premssela beschrijft in zijn dagboek een sfeer van angst in het najaar van 1942. De school is dan al niet elke dag meer open:

'(2 okt) Panische geruchten liepen door de stad. De Joodsche Raad werd om 4 uur, het Lyceum om 2 uur gesloten. [...] Later bleek dat 5 tot 6000 mensen, de gezinnen van bij de werkkampen werkzaam gestelden, naar Duitschland werden getransporteerd.'

Op 19 november 1942 wordt juffrouw Krijn gearresteerd, noteert Premssela. Dat lijkt dan iedereen zomaar te kunnen overkomen. De dreiging dwingt tot een sterkere band, vertelt Arnon, leraar boekhouden:

'Zeker in '42, '43 was het een lotsgemeenschap. Dat je hoorde "die is er niet, die is er niet, die is er niet". Iedereen wist dat het morgen hemzelf zou gebeuren. Er waren ook wilde discussies over stempels: die stempel is beter, of die stempel is beter. De werkelijkheid is dat ze allemaal het gevoel hadden dat het morgen henzelf kan gebeuren. En dat maakte de band tussen hen enorm sterk. [...] Dat [tweede jaar] was voor de school verschrikkelijk. Je kwam de school binnen en je vroeg – of, je vroeg niet, maar je dacht: wie is er weg? Niet: wie is er nog? Maar, wie is er weg? Je wist nooit van de mensen die weg waren, of ze gepakt waren of ondergedoken. Ze waren weg. Dat is voor een school een verschrikkelijke zaak.'

Louis Tas, leraar op een joodse ulo in Maastricht, is achteraf sceptisch en droevig over de sterke en collectief uitgevoerde pogingen om 'normaal' onderwijs te blijven geven:

'Er was een massale gevoelsverdringing toen. [...] Het is verdrietig, het zijn toch allemaal lieve kinderen. Ik vind dat ik me er toen te weinig van aangetrokken heb en mij er nu ook te weinig van aantrek. [...] Je was, achteraf bekeken, toch bezig een heleboel angst te verdringen. Want niemand was zo bang als achteraf blijkt adequaat te zijn geweest. Dat heeft die oorlog überhaupt heel sterk: dat je je nu niet meer kan voorstellen dat je toen niet bang was.'²⁴⁸

Minder naar school, meer thuis

Snel nadat de Joodse Raad het beheer over de joodse openbare scholen heeft overgenomen, worden de verschillende joodse scholen voor voortgezet onderwijs organisatorisch en ook praktisch samengevoegd. Op 3 december 1942 noteert Premisela dat de Joodse hbs-A van directeur Belinfante, die op de Mauritskade was gevestigd, 'haar intrek in ons Joodsch Lyceum' heeft genomen. Op 14 december wordt de leraren bij een docentenvergadering meegedeeld dat de naam van het Joods Lyceum is veranderd in 'Inrichting voor voortgezet onderwijs'. Direct nadat het Joods Lyceum onder de Joodse Raad valt, ontstaan er financiële problemen op de school. Premisela noteert in zijn dagboek:

'(11 nov. '42) Op school: er wordt geen salaris meer uitbetaald, wel wachtgeld. Maar wanneer, hoe veel en hoe lang nog? (13 nov.) Nog steeds geen salaris over oktober gekregen. (25 nov.) Naar den Gemeente-ontvanger geweest en het Nov.-wachtgeld gehaald. Over oktober is er nog niets;

komt later. [...] Van het wachtgeld kan ik er niet komen.'²⁴⁹

Deze praktische problemen en de concrete dreiging leiden tot minder stabiliteit in de dagelijkse gang van zaken op de school. In de winter van 1942-43 beginnen docenten minder naar school te gaan, en ook leerlingen komen vaker niet opdagen. Sem Dresden vertelt hoe zijn leven in de loop van het werken op het Joods Lyceum veranderde. Hij was niet de hele tijd met lesgeven bezig, maar probeerde daarnaast ook een eigen intellectueel leven te behouden, ondanks de oorlogsomstandigheden. Hij was gedwongen verhuisd naar de Transvaalbuurt:

'Ik was met eigen dingen bezig, toen ik in de Kraaipanstraat woonde. Ik ontmoette daar Mendels, een van de *founding fathers* van de SDAP als ik me goed herinner, en die kende geweldig veel Frans, dat ik niet gelezen had. [...] De hele Zola, en goed ook. En die heeft me daartoe gezet. Zo had ik met Mendels eigenlijk meer contact dan met leraren op school. [...] Je had genoeg zorgen of je zelf veilig thuiskwam.'

Uit Premisela's dagboek blijkt dat hij vanaf begin 1943 veel vaker thuisblijft. Niet duidelijk wordt of hij zich dan ziek meldt, of dat de school dicht blijft. Het kan ook uit angst geweest zijn, want de razzia's vinden soms plaats in de zeer directe omgeving van het schoolgebouw, zoals hij schrijft:

'(1 februari 1943) Er moeten nogal wat arrestaties hebben plaatsgevonden; men spreekt van 100 gijzelaars in de stad. Van de docentenkamer zag men achteruit Duitse politie gewapend op 't afdak van het fietsenrek. Een ontzettende stemming.'

Ook is er die maanden steeds luchtalarm, waardoor de school telkens voor uren gesloten wordt. Het lijkt erop dat meer leraren hun rust thuis beginnen te zoeken, terwijl voor leerlingen de school in dit jaar nog andere functies heeft. Hier kunnen ze onder elkaar zijn, op afstand van de voor velen zeer gespannen situatie bij hun families thuis.

Onderduik en deportatie van leerlingen

De herinnering aan het Joods Lyceum is voor Miep Gompes-Lobatto uit klas 1L₂ en 2B om veel verschillende redenen bijzonder. In augustus 1943 kan zij onderduiken, dank zij Bob van Amerongen, een neef van de leraar Nederlands Willy Pos. Miep:

‘Willy Pos woonde in de Lomanstraat, en ik in de Johannes Verhulststraat. Ik kwam daar thuis en we hebben gepingpong, dat heb ik altijd erg leuk gevonden. Op school konden we ook pingpongen. Willy Pos heeft mij ook nog bijles gegeven. Verder was ik een vriendinnetje van Olly Kok, zijn stiefzusje. Ik geloof dat ik nooit echt gewerkt heb, als ik erop terugkijk. Ik vond dat leren helemaal niet interessant, ik dacht, daar gaat het leven niet over. Mijn broer Jaap was heel knap, die leerde met drukte om zich heen, maar ik had een verzet tegen leren. Ik vond andere dingen leuk: ik hield van dansen. Ik ging altijd kijken in de Obrechtstraat, daar was een balletschool, dát wilde ik graag.’²⁵⁰

Zoals veel ondergedoken kinderen verblijft Miep niet lang op één adres, maar moet ze telkens verhuizen. Bij de bevrijding is ze in Breda, maar daar was een lange tocht van adressen aan voorafgegaan. Op die manier heeft ze heel veel verschillende niet-joden leren kennen.

‘Tijdens de onderduik kwam ik bij gereformeerden, bij hervormden, bij communisten, bij katholieken, eigenlijk bij allerlei soorten gezinnen. Doordat ik dat meemaakte ben ik gaan nadenken over “waar sta ik?”’²⁵¹

Vanaf dat moment gaat ze ervan uit dat over alles verschillende meningen mogelijk zijn. De onderduik is een cruciale periode in haar ontwikkeling, waarover ze zegt:

‘Je hoort eigenlijk nergens echt bij, dat is het nadeel. Je merkt dat je niet samenvalt met een groep. [...] De angst die is toegeslagen tijdens de oorlog, heeft ook z’n uitwerking gehad na de oorlog. Je behoorde tot een groep die zomaar vernietigd kon worden. Hoe moet je dat verwerken? Hoe moet je dan als mens in het leven staan, en wat wil je doorgeven? Die ervaring is onuitwisbaar.’²⁵²

De laatste onderduikmaanden zijn de zwaarste.

‘Ik was in Breda met drie veel oudere mensen ondergedoken. Ik heb me daar het meest geïsoleerd gevoeld. Alle contacten waren in Noord-Nederland. Ik kon met niemand corresponderen. Het gaf een gevoel van verlatenheid. [...] Van die hele bevrijding kan ik me ook niets herinneren. Alleen dat je weer naar buiten kon.’²⁵³

Ze ziet hoe allerlei mensen wel een bepaald gevoel van vanzelfsprekende geborgenheid hebben, en hun bestaan nauwelijks overdenken. Dat mist ze wel eens, maar ze is te ‘los’ geworden om zich nog bij een dergelijke groep aan te kunnen sluiten, legt ze uit:

‘Er komt bij mij altijd een beeld naar boven van bij

voorbeeld Friesland: al die dorpen met een kerk in het midden, een plein eromheen en al die huizen. Daar zie je dat mensen daar geboren zijn en er van generatie op generatie zijn blijven wonen: nou, dat gevoel van geborgenheid is wat ik mis.'

Voor Miep Gompes-Lobatto is die geborgenheid het dichtstbij gekomen in het eerste jaar dat ze op het Joods Lyceum zat:

'Ik denk dat daarom dat eerste jaar zo veel voor mij betekend heeft. Omdat het precies dat gaf wat ik als, ja, nog niet eens puber, als pré-puber, zocht. Als ik aan mijzelf in die tijd terugdenk, is het net als een soort cocon waar je nog in zit. Die rups die nog een vlinder moet worden. Maar die combinatie van ruimte en warmte voelde ik daar heel sterk. En ik denk dat een persoon als Willy Pos daar zeker toe heeft bijgedragen.'²⁵⁴

Tineke Fransman-van Santen komt haar leraar natuurkunde, Goudekiet, nog een keer tegen als ze gaat onderduiken. Dat was een rare gewaarwording, want nog maar kort geleden had hij haar streng aangepakt op het Joods Lyceum.

'Die was nooit aardig tegen mij. Ik was heel goed in natuurkunde, toen heb ik mijn werk eens aan iemand achter mij gegeven en die heeft dat overgeschreven. Maar hij zag altijd alles, en toen heb ik daar een 1 voor gekregen. [...] Toen ik naar het vierde onderduikadres ging in juni of juli 1943 werd ik weggebracht door Mies Boissevain-van Lennep, van de CS6-groep [Corellistraat 6], met de trein, eerste klas naar Diepenveen. Wij komen daar binnen, en wie zit daar aan de overkant: Goudekiet, die ook ging onderduiken! Dat is natuurlijk ontzettend raar, want je bent vijftien jaar en je weet

dat je een vals persoonsbewijs hebt en niets mag zeggen. Dan zit je tegenover een docent!'

De familie Drukker, met dochter Marjan uit klas 1G, weet onder te duiken in de Amsterdamse binnenstad, in de Czaar Peterstraat op een klein kamertje van 3,5 bij 1,5 meter. Vader Drukker schrijft hierover in zijn dagboek. Met zijn nette gezin uit de provincie komt hij terecht in woningen van een 'ongekende vuiligheid en slordigheid', met vlooiën, waar liegen en bedriegen schering en inslag is, de noodzakelijke voorzichtigheid beslist niet in acht wordt genomen, en de ondergedoken joden als bron van inkomsten worden gezien. Van een kennis, die door Marjan Opa werd genoemd, is ook nog een stuk bewaard gebleven. Hij zoekt de familie op op hun onderduikadres in Amsterdam:

'Met zijn vieren zaten wij dan in dat kamertje op drie stoelen, Marjan op de grond of als een kindje op mijn schoot. [...] Marjan ging 's avonds wel eens weg met de meisjes van 1 hoog, waar een dochter woonde van de oude mensen, en welke vrij goed voor hun waren en hoop leed verzachten.'

Uiteindelijk werden ze in Amsterdam gek van angst en spanning, en gaan dan opnieuw Noord-Holland in, naar Warmenhuizen. Drukker had gezegd:

'Als ik hier nog langer blijf word ik gek. Ga nog liever naar Polen als dat ik hier blijf.'

Daar is de familie verraden en alsnog gedeporteerd en in Polen vermoord. Er is nog een laatste brief uit Westerbork bewaard gebleven van de vader en de moeder van Marjan, Abraham en Juul Drukker-Cohen, van 1 september 1944. In Westerbork bevalt het hen na de maanden van onzekerheid relatief goed, schrijft hij:

'Marjan werkt weer als een paard en ziet er prachtig

uit dankzij zon en buitenlucht. Zelf ben ik ook best, doch ga nogal wat in gewicht achteruit.'

En moeder Drukker-Cohen vult aan:

'Deze keer wil ik jullie ook eens laten zien dat ik er nog ben. Hartelijk dank voor alles wat jullie voor ons doen. Willen jullie ook mijn ochtendjapon in de rugzak doen?'²⁵⁵

Minder dan twee maanden later zijn Marjan Drukker en haar ouders omgekomen in Auschwitz.

Ook Nathan Wijnperle duikt onder in de Amsterdamse binnenstad. In de loop van 1942 schuilt hij met zijn ouders op een bovenhuis aan het Rokin. Hij houdt het soms niet uit. Als hij op een dag naar V&D loopt om daar een kleurplaat te gaan kopen, wordt hij aangehouden door Abraham Puls, die hem herkent. Puls kende zijn vader, Manus, als leverancier van autobanden voor zijn verhuishagens, en draagt Nathan over aan de politie. Hij wordt gescheiden van zijn familie en als strafgevangene op transport naar Vught gestuurd. Daar vindt hij zijn moeder weer. Als ze op transport naar Duitsland worden gestuurd, lukt het hem om de deur van hun treinstel niet op slot te laten doen door een 'goede' beambte. Tijdens een tussenstop zijn moeder en zoon uit de rijdende trein gesprongen. Zij wisten terug te komen naar Amsterdam en hebben als gezin met vier kinderen de oorlog in onderduik overleefd. Na de oorlog is Wijnperle een belangrijke getuige geweest bij het proces tegen Puls.²⁵⁶

Heinz Geiringer uit klas 4G en zijn familie duiken twee jaar onder op veel verschillende adressen. Daarna zijn ze verraden en gearresteerd, waarbij zowel Heinz als Eva apart ondervraagd en zo in elkaar geslagen worden, dat ze elkaars schreeuwen door de muur kunnen horen. Via Westerbork worden zij in mei 1944 doorgestuurd naar Auschwitz-Birkenau. Ze overleven verschillende selecties, en zien hun vader en man nog enkele keren in

verschillende delen van het kamp. De vader probeert zijn dochter en zijn vrouw moed in te spreken door telkens te benadrukken dat het met Heinz – die ze niet meer zagen – goed gaat:

' "Hij maakt het goed," zei Vati. "Hij werkt in de groentetuin en verbouwt tomaten. De frisse lucht en de beweging doen hem goed." Ik wist zeker dat hij loog.'

Heinz en zijn vader komen in april 1945 om van uitputting, na de beruchte dodenmarsen vanuit Auschwitz tot in Mauthausen te hebben volgehouden.

We kunnen hier slechts enkele leerlingen die naar de kampen zijn gevoerd wat uitgebreider bespreken. Albert Fieyra zat in 1942-43 in klas 4B, en is in 1943 gedeporteerd naar Auschwitz, waar hij is omgekomen. Hij had vlak daarvoor het gevoel dat de bevrijding niet meer lang op zich kon laten wachten, en heeft in die stemming een gedicht geschreven, dat zijn zus heeft kunnen bewaren.

11 februari 1943

Het einde is nabij!

Eindeloos lijkt de nacht die ons beklemmt,
die ons verstikt en onze blijheid stremt

Maar reeds begint in het Oosten het licht te dagen
dat de bange duisternis hier weg zal vagen
reeds zien wij de vrijheid tegemoet. [...]

Nog steeds vervult ons de hoop dit alles mee te maken
en, al zal nog menig onzer de doodscreet moeten slaken
Houd moed, mijn lotgenoten; het einde is nabij
Het duurt niet lang meer; en dan zijn wij vrij!²⁵⁷

In november 1943 is Albert Fieyra onderweg tijdens zijn deportatie naar Auschwitz omgekomen.

Contact houden. Correspondentie in 1943 en 1944

Het was een hele overgang om van een regulier en vrij streng schoolleven plotseling stil te zitten op een onderduikadres. Verschillende leerlingen proberen elkaar hoe dan ook te bereiken. Ook als hun vrienden zijn ondergedoken, zoeken ze die op, en nemen hierbij grote risico's. Anderen proberen in elk geval te blijven schrijven.

Leraar Sal Breemer stond op goede voet met verschillende leerlingen. Nadat hij in maart 1943 naar kamp Barneveld gegaan is, mist hij de school. Een brief van Breemer aan leerlinge Trudi Lansberg is bewaard gebleven, die hij verstuurde in 1943 vanuit Kamp Barneveld. Het Joods Lyceum bestaat dan nog, en Trudi heeft nog les. Breemer betreurt het dat zij hun gesprekken van de laatste dagen in Amsterdam nu niet meer kunnen voortzetten. Hij betwijfelt of zijn keuze voor Barneveld juist is geweest, en voelt zich onzeker

'omdat we hier in het luchtledige verkeren. De ongerustheid over jullie allen vergalt me de betrekkelijke rust, die we hier genieten.'

Hij spoort haar aan door te gaan met haar schoolwerk.

'Werken, hoe dan ook, is het parool. En nu zou het zelfs kunnen, dat die schoolvakken een tijdlang minder goed blijven gaan, maar dat zal veranderen. Blijven lezen, is de hoofdzaak. Goede lectuur. Dat zal je ook moeten afleiden van de beroerdigheid om je heen. Beste Trudi, je weet niet, hoezeer ik 't vervloek, dat ik mijn taak, overal, in de steek heb moeten laten. Ik beschouw 't als een soort desertie. Laat me alsjeblieft zien, dat dat tegenover jou niet zo was. Of m'n keuze van het verblijf hier goed was, zal pas achteraf blijken. Soms ben ik er erg bang voor, dat het toch niet de goede was. Voorlopig gaat

het ons goed. Naar school schrijf ik maar niet in 't algemeen. [...] Groet de anderen en laten ze me op de hoogte blijven houden. [...] Misschien kan je me gauw in m'n gevangenschap komen opzoeken, als je jood-af bent. Alle liefs van je S. Breemer.'²⁵⁸

Dabby de Levita duikt na de grote razzia van 26 mei 1943 met een broer en een vriend onder in zijn eigen huis. Hij slaagt erin een vals persoonsbewijs te krijgen en de drie trekken met een inderhaast gekochte zeilboot op de bonnefooi naar Friesland, waar zij in een kampeerboerderij terechtkomen en het grootste deel van de zomer verblijven. Maar gaandeweg trekken alle kampeerders terug naar huis, en de drie jongens moeten wel teruggaan naar Amsterdam. Daar zijn zijn broer en zijn vriend op straat door de SD opgepakt. Ze namen in die tijd behoorlijke risico's, vertelt hij, onder meer door avondvergunningen na te maken. Daar is zijn vriend mee over straat gegaan.

'Zo was dat onder pubers, een enorme solidariteit. Het heeft hem zijn leven gekost. Hij is later gepakt. We hebben nog een paar weken samen in dat huis gezeten. We zorgden voor onszelf, zo goed en zo kwaad als dat ging. We werden ook veel uitgenodigd.'²⁵⁹

Later gaat De Levita naar Friesland. Zijn beste vriend David de Jong zit dan nog op school, en schrijft hem in de zomer van 1943 een brief over het Joods Lyceum, wie er nog is, en over wie hij iets heeft gehoord:

'Jaap Meijer is dezer dagen met verlof hier. Hij werkt bij een boer in W., en hij ziet eruit alsof hij iedere dag de maaltijden van een heel weeshuis verslindt. Jo Melkman maakt het goed: hij is leraar. Samuel is er gelukkig nog, is vast *gesperrt*, werkt ook bij een boer; helaas zijn zijn moeder en zusjes

doorgestuurd. Met S. Vega en Trudi alles in orde. Ik ben op het ogenblik in zo'n stemming, dat ik niets anders doe, dan afwachten, tot het afgelopen is. [...] Je hoeft je in 't geheel geen verwijten te maken, dat je je vriend verlaten hebt. We hebben over die kwestie wel eens gesproken en je bent nog eens voor hetzelfde dilemma geplaatst geweest. Je zou hem er niet mee geholpen hebben.²⁶⁰

Later is David de Jong gedeporteerd, en omgekomen op 30 april 1945 in Tröbitz, waar na de bevrijding van Bergen-Belsen nog honderden van uitputting en ziekten zijn overleden.

Correspondentie vanuit de kampen

Als de deportaties beginnen, proberen sommige klasgenoten en vriendinnen en vrienden nog contact te onderhouden. Brieven en kaartjes komen soms nog aan, en enkele oud-leerlingen hebben die kunnen bewaren. Marleen Godschalk en Yffie Kray zaten naast elkaar in klas 3L. Ze waren hartsvriendinnen. Toen Marleen was gedeporteerd, zegt Yffie, kwam Ilse Jacobsohn naast me zitten. Van Marleen heeft zij brieven en kaartjes uit Westerbork gekregen, die ze bewaard heeft. Ze schrijft over klasgenoten en over herinneringen aan het afgelopen jaar op het Joods Lyceum. Ze hadden allerlei bijnamen voor hun klasgenoten bedacht. Verschillende van hen zijn dan al 'doorgestuurd': naar Polen gedeporteerd. Marleen en haar moeder krijgen nog een paar weken uitstel. Op 15 juli 1943 schrijft Marleen uit Westerbork:

'Dat had je niet gedacht hè, snuiter, dat er nog een brief van mij persoonlijk zou komen, maar we zijn een week opgehouden, door mam's werk. Elke week uitstel is er een. Je weet misschien al dat oma's aanvraag ook afgewezen is, of anders schrijft zij dat morgen wel. Enfin, als we dan toch moeten gaan,

hoop ik maar dat we samen gaan. Er is nu eenmaal niets aan te doen, gelukkig is mam bewonderenswaardig flink en ik van de weeromstuit ook. Vanmorgen kreeg ik je pakje. Wat ben je toch een lekkere, lieve schattebout, om ondanks je ellende toch nog aan ons te denken! Ik kreeg gewoon tranen in mijn ogen van ontroering. Jij bent op één na het liefste wat ik op de wereld bezit. No. 1 is mam, no. 2 ben jij, no. 3 is de vleugel. Ook al je brieven heb ik gekregen. Tegelijk met je voorlaatste brief kreeg ik een formidabele liefdesbrief van... Ralph! Krankzinnig gewoon! Ik schaamde me dood, zulke idiote dingen als er in stonden. Het ving zo aan: 'liefste Marleen, tjonge, wat is onze laatste ontmoeting alweer lang achter de rug!' Dat van die ontmoeting doet denken aan zoiets van maneschijn op het hoekje van een grachie. Ik vind jouw brieven altijd echt gezellig. Helaas kan ik je niet zo veel antwoorden als ik wel zou willen. Laatst bracht iemand mij een klein briefje, geschreven door Tineke. Het deed mij reusachtig plezier iets van haar te horen. Jetje of Albert kunnen je niet meer schrijven; zij zijn doorgestuurd. [...] Ik denk zo vaak: 'Wie had nou gedacht dat alles zo zou gaan?' Ik ben maar blij dat we het niet geweten hebben. Anders hadden we vast niet zo rustig keet gemaakt. [...] Ik zou je aanraden je kop maar in de zon te houden. Tenslotte word je van de zon lekker warm, en sterk. [...] Gek, maar het lijkt me nu op zichzelf al een feest om weer eens een uurtje met jou samen te zijn. En weet je waarom? Omdat we elkaar zo volkomen snaptten. In alles! We hebben ons ook nooit een minuut verveeld als we samen waren. Weet je nog van het penschrift? Houd je nog je stuipenschrift bij? Nu eindig ik, maar neem lekker geen afscheid van je; daar houd ik helemaal

niet van. Aan Miskey en Bea veel groetjes ook van Mme maman, en jij 10 x 10 kg. zoen van Marianne Helena (Godschalk).'

Later komt er nog een briefkaart van Marleen ('Mariannetje') Godschalk, Barak 71, Westerbork, aan Yffie Kray:

'Lieve kleine Kraai, Hartelijk bedankt voor alles. Ben helemaal opgeknapt, en zie er zelfs veel beter uit dan ooit in A. Maak je dus vooral niet ongerust, hoor kraai. [...] Heb niet Renate, maar Erica Nerz gezien. Mam werkt in ziekenhuis. Misschien kom ik daar ook. School begint gauw. Moest me eergisteren opgeven en juist bij tante P. Ze was erg dierbaar (gottegot), maar ik had direct lachstuipen. Hoor veel over Amandel via klasgenoten van hem. Vind hem steeds aardiger. Zou je graag spreken. Wanneer hoor ik weer wat? Doe de groeten aan alle bekenden. Deze kaart is voor jou alleen bedoeld. Dag, dikke zoen van Mariannetje.'

Daarna kan Marleen niet meer schrijven, maar stuurt Albert Couzijn Yffie nog een laatste kaartje uit Westerbork.

'Lieve Yffie,

Vandaag schrijf ik uit naam van Marleentje. Zij zal je zelf wel niet meer kunnen schrijven, daar zij naar alle waarschijnlijkheid a.s. week op transport gaat. Juultje en nog vele andere kennissen zijn dinsdag vertrokken. Dit heeft Marleentje 10 x zo erg getroffen als nu zij zelf moet gaan. Ze is erg flink, en haar moeder ook, en kijkt veel naar de zonnigste kant. Ze houdt nu ook haar kop in de zon. Misschien ontmoet zij Amandeltje wel. [...] 10 augustus kwam onze oproep, terwijl de vacatieschool toen nog in volle gang was. Je moet de

hartelijke groeten hebben van Suusje, die gestempeld is op de Palestinalijst. Als Marleentje weggaat zal ze zien jouw fotootje mee te nemen, maar je mooiste foto staat in haar hart. Dag lieve lieveling, je moeder en Bregje heel hartelijk omhelsd van mam en mij, en jij een kilozen en het aller- allerbeste, en tot spoedig ziens bij jou van Albert Couzijn, Barak 60, Westerbork Hooghalen, 7/8/43.'

Marleen Godschalk en haar vriendin en klasgenoot Juultje Ketellapper kwamen beiden om in Sobibor.

14 Januari 1942
Moed.
O zon, jij komt mij weer genezen!
O geurenvolle zomerwind.
Ik wil in u gelukkig zijn -
Van diep-gelukkig menselijkheid!
Ik wandel in uw licht naar boven,
Ik sliep weer uit uw schaduwen,
Ik wil weer in myself geloven,
Dat ik gezond - gegesond ben!
Ik heb mijn hofje weer opgehuut,
Ik wil een deegje brood zijn
Ik wil weer vechten met hie leven
In lachen in de koninkrijk.
Ik heb den moet om niet te ligen,
Om ierre meest en idre pijn
Glimlachend door mijn hart te dragen!
Ik moet om een blij mens te zijn.
Ik moet om zelf mijn lot te leuen,
Tot het mij doet van d. veldem veld -
O zon! Ik wil gelukkig wien -
Van diep-gelukkig menselijkheid!
(S. Alena van Schalkens)
Omdat Yffie toch wel weet hoe goed ik
het heb had mam, en omdat ik geen
veel gel goede vreden, en een positieve
acht schrijven, schrijf ik er een geschiedt in, dat
die more veld, en dat Yffie veld
voor veld.
Marleentje Godschalk

Van de familie van Jo Mossel, leraar wiskunde aan het Joods Lyceum, is een briefwisseling uit het kamp Bergen-Belsen bewaard gebleven. Vader, moeder en drie kinderen, waaronder ook één leerling van het Joods Lyceum, Ben, bevinden zich dan in verschillende delen van het kamp en weten elkaar met briefjes te bereiken. Net als de leraren op het Joods Lyceum hebben gedaan, proberen ook deze vader en moeder hun kinderen moed in te spreken, hen op afstand sterker te maken, zodat ze meer kans hebben om te overleven. Jo Mossel schrijft aan zijn dochter:

'Ben houdt zich ook goed. Ik ben trots op mijn kinderen, al heb ik ook wel eens critiek op ze. Nu, schat, houd je goed, we moeten nog eventjes volhouden, eens zal het einde komen.'

En de moeder, Else Mossel-Buchenbacher, schrijft in haar laatste briefje:

'Ik hoop heus, dat het nu gauw met de oorlog gaat. Houd jij je maar goed, en vervel je niet zo. Kun je niet wat naaien? Met mij gaat het wel. Jammer dat we elkaar niet kunnen zien. Heb je van Esje [Esther] iets gehoord? Schrijf gauw terug. Veel zoenen, Mammie.'²⁶¹

Van de familie Mossel overleven de drie kinderen, terwijl hun ouders beide zijn omgekomen.

Ruth Klemens Wiener komt in juni 1943, na de grote razzia's, in Westerbork.

'Ik ben op school gebleven tot juni '43, de grote razzia. Je dacht altijd: het zal allemaal wel weer eindigen. Ik geloof dat je dat in het begin, en ook zelfs in de kampen dacht eigenlijk.'²⁶²

Dit zijn enkele aantekeningen die ze maakt in Westerbork, in een klein opschrijfboekje dat ze mee heeft kunnen nemen:

'(6 juli 1943): Transport weggegaan. Juultje [Ketellapper] op transport. (14 augustus 1943): Transport Nederlands Israelietisch Ziekenhuis met Dineke Rozevelt komt aan. (16 augustus 1943) Ontmoeting Dineke Rozevelt. (24 augustus 1943) Dineke weg. (31 augustus 1943) Janny [Koord] gaat weg - transport.'²⁶³

Terwijl haar klasgenoten in Westerbork aankomen en gedeporteerd worden, kan zij nog iets langer blijven. Ze heeft een baantje, en dat biedt bescherming:

'In Westerbork moest ik zelfs mensen helpen op de trein. Want als je zestien jaar of ouder was, dan had je, soms was dat je job, dat je naar de trein moest op dinsdag en de mensen helpen die naar Auschwitz gingen. Je wist het wel, maar je probeerde er gewoon niet aan te denken.'²⁶⁴

In januari 1944 wordt zij ook doorgestuurd, naar Bergen-Belsen.

'Daar was het natuurlijk veel erger, alles was erger. Daar ging ik verder met hele kleine notities met een potlood, maar ik kon dat nooit slijpen, dus dat werd erger en erger. En daar heb ik dan in geschreven dat ik Anne en Margot Frank zag in Bergen-Belsen. Niet in ons kamp, maar in een ander deel van het kamp. Dat heb ik opgeschreven, dat ik ze gezien heb. Het boekje heb ik nog.'²⁶⁵

Op 20 december 1944 noteert ze: 'Margot en Anne Frank in ander kamp.'²⁶⁶ Ze had Margot en Anne leren kennen in de synagoge in de Tolstraat, en ook in de Lekstraat. In Westerbork en Bergen-

Belsen heeft ze ook nog contact met andere leerlingen van het Joods Lyceum, en vooral ook met Jaap Meijer. Na de uitwisseling met gevangenen in Bergen-Belsen waardoor zij was bevrijd komt zij terecht in Amerika en later in Londen. Ook haar leraar geschiedenis Jaap Meijer ontmoet ze weer in Westerbork en Bergen-Belsen:

‘Ik vond het zo jammer dat ik niet meer verder leren kon. En hij had natuurlijk een heleboel joodse kennis, *knowledge*. Toen heeft hij mij – hij had nog een paar boeken bij zich, Nederlands en Hebreeuws – en daar hebben we gezeten. Ze zaten in dezelfde barak als wij. Hij heeft een beetje met mij gewerkt. Dat ene boek heb ik nog, dat is gedurende de hele tijd in de kampen altijd met me meegegaan, en er staat nog een inscriptie in van hem ter herinnering aan het Joods Lyceum.’²⁶⁷

Ten slotte weten we dank zij het bewaarde opschrijfboekje van Ruth Klemens Wiener ook op welke dag rector Elte in Westerbork aankomt: tegelijk met de voorzitters van de Joodse Raad. Ze schrijft:

‘Woensdag, 29 september, 1943. Er komen drie transporten uit Amsterdam en Den Haag. ABC-trein (Asscher, Bluth, Cohen - zogenoemd) en ook Elte en Dresden.’²⁶⁸

Het Joods Lyceum als toevluchtsoord en afleiding

Al deze ervaringen en belevenissen vinden ongeveer tegelijkertijd plaats, in de zomer van 1942 tot de zomer van 1943, op verschillende plaatsen en in voor alle betrokkenen uiterst gespannen omstandigheden. Intussen gaat de school door. De leerlingen richten zich meer op elkaar, zeggen Dabby de Levita en Mia Lezer, beide

leerlingen uit klas 4G. Zij maken enkele boeiende observaties over de psychologische ontwikkeling van de leerlingen. Tieners richten zich normaliter in deze leeftijd al sterk op hun leeftijdgenoten, maar onder deze omstandigheden werd dat nog sterker. En de eigen ouders konden nog maar zo weinig voor hun kinderen doen in het proces van ontrecting en door alle maatregelen. De Levita, die hoogleraar kinderpsychiatrie is geworden:

‘Ik denk en geloof dat de kinderen een zeer grote onttroning van hun ouders hebben moeten meemaken, en dat dat heel belangrijk is in de ontwikkeling. Ik weet uit mijn eigen werk dat dat aan veel problemen ten grondslag ligt: dat veel kinderen te abrupt en op een verkeerd moment de onttroning van hun ouders hebben moeten verwerken. Dat is ook een reden geweest waardoor die kinderen elkaar zo vasthielden.’²⁶⁹

Mia Lezer heeft op de school, in haar klas en vriendengroep geborgenheid ervaren, waar ze achteraf nuchter maar positief over oordeelt:

‘Het was toch in zekere zin een toevluchtsoord. We moesten wel erheen, en dat was natuurlijk verschrikkelijk, maar het was een soort toevluchtsoord. Je was toch even uit de ellende want je werd beziggehouden, je deed dingen met je hersenen. En dan kwam je thuis ’s avonds, en dan, tegen achten, nou, dan begon het weer. Als je die nacht overleefd had, en geen razzia onderweg. Ik heb er meer positieve herinneringen aan dan aan het Barlaeus eigenlijk. Ik heb er ook beter les gehad. En dat was toch een aangename afleiding, want je had natuurlijk niet veel afleiding.’

De laatste maanden van het Joods Lyceum: april - september 1943

De herinnering aan het volhouden, het naar school blijven gaan en het aan kleine klassen les blijven geven, is sterk gebleven. Maar in 1943 komt er iets bij dat veel moeilijker was, en waaraan ook de herinnering moeizamer is: de individuele kansen van leerlingen en leerkrachten op het overleven van de vervolging. Wel of niet kunnen onderduiken, wel of niet langer op bescherming door de Joodse Raad kunnen rekenen, moet enorme spanningen tussen de leerkrachten en tussen de leerlingen onderling hebben gegeven. Hierover is niets geschreven, en de nog levende leerlingen en leerkrachten zijn er niet spraakzaam over. Desondanks is uit de schaarse opmerkingen een reconstructie van de laatste moeilijke maanden te maken. Terwijl de deportaties in volle gang zijn, wordt op het Joods Lyceum nog doorgewerkt. In het voorjaar van 1943 worden de paasrapporten voorbereid.

De laatste lerarenvergadering, april 1943

Een van de meest indrukwekkende documenten die bewaard zijn gebleven, zijn de notulen van de lerarenvergadering van 7 april 1943. Doordat de notulen vrij letterlijk zijn weergegeven, krijgt de lezer een sterke, directe indruk van de stemming op dat moment.²⁷⁰ Het is alsof we bij de docenten aan tafel zitten, en horen hoe ze de vorderingen van de dan nog aanwezige leerlingen bespreken. Rector Elte spreekt zijn steeds kleiner wordend team toe:

'Mijn gedachten gaan allereerst uit naar den heer Neter en mej. Krijn. Deze mensen zijn doorgestuurd en wij mogen de wensch uitspreken, dat deze reizigers zullen terugkeeren van het land waar zij heengegaan zijn. Bovendien zijn Mej. Szper

en de heeren Breemer, Mok en Sternfeld naar Barneveld vertrokken. Wij hopen dat het hen goed gaat. [...] Als ik de rapportlijst in mijn hand neem, denk ik in de allereerste plaats aan alle kinderen die de vorige keer nog op deze lijst stonden. Er is bijna niemand in deze vergadering, die in zijn allernaaste omgeving niet getroffen is. Ik spreek de wensch uit dat wij de kracht zullen behouden de kinderen die nog aanwezig zijn, door deze tijd zooveel mogelijk heen te slepen. [...] Volhouden is het eenige. Het is geen tijd voor lange redevoeringen. Laat ik eindigen met de hoop uit te spreken, dat de tijd moge komen, dat wij over deze tijd kunnen spreken. [...] Terwijl ik elke keer de nadruk erop heb moeten leggen, dat de omstandigheden waaronder de kinderen werken, zeer moeilijk zijn, is dit de eerste keer, dat ik werkelijk tevreden ben, omdat de wijze waarop de kinderen behandeld zijn, afgestemd is op de tijd. Ik vind niet dat wij de vergadering anders moeten houden dan de vorige keeren. De geest is wel een heel andere, maar laten wij toch zooveel mogelijk het normale benaderen.'

Dan volgt de bespreking van alle klassen, waarin telkens door-
klinkt:

'Is weg.' 'Doorgestuurd.' 'Komt niet meer terug.'
'Blijft steeds weg.' 'Die moet ook weg.' 'Zit nog in
de Schouwburg.'

Maar tegelijkertijd worden de nog aanwezige leerlingen serieus besproken, en Elte – die de notulen waarschijnlijk heeft geredigeerd – spoort de docenten aan om de kinderen met begrip te behandelen. Hij geeft ook een typering van de sfeer in de verschillende klassen.

Van de nieuwe eerste klassen, 1A, 1B en 1C wordt alleen over 1C

gezegd dat het 'ook wel een aardige opgewekte klas' is. Bij klas 2A merkt Elte op: 'Ik had graag dat men mij inlichtte als er iets met de kinderen is. Als de ouders komen, wil ik iets te zeggen hebben.' Kennelijk komen er dan wel eens ouders op de school met de rector praten. Over klas 2B zegt Elte: 'Dit is de meest gehavende van alle klassen. Deze klas is met 24 kinderen begonnen.' Er worden van die klas nog slechts 7 kinderen besproken. Klas 2G is 'een aardige klas'. Over 3B, een hbs-klas, zegt Elte: 'Laat deze klas vooral niet alleen. De kinderen zijn een beetje jonge honden, die kattenkwaad uitvoeren. Ze gaan door het kolenhok en de borden gooien zij om. Ik wou graag, dat men 3B niet alleen liet.'

Uit de bespreking van de leerlingen blijkt ook dat er in april 1943 nogal wat leerlingen vaak absent zijn, zonder dat ze 'vertrokken' zijn, of 'doorgestuurd'. Er is kennelijk ook andere absentie. De kinderen blijven vaker thuis. Ook zijn er die 'een baan' hebben. Zo lopen de klassen dus om verschillende redenen nog verder leeg. Over een leerling uit klas 4B zegt Elte: 'Ik doe alle mogelijke moeite uit te vinden waarom hij er niet is. Ik zeg altijd, denk aan je toekomst.' En Presser valt hem bij: 'Ik heb in de klas gezegd, dat er zooveel kinderen weggaan. Hij zei: ik blijf.' Klas 5B is de hbs-examenklas. Er zijn nog maar enkele kandidaten. Er is ook veel bezorgdheid over het niveau van de leerlingen, en dat van de examens. Daarop zegt Elte:

'Ik heb gedacht, de kinderen die weg waren te verzoeken of zij terugkomen. Ik wil geen verantwoordelijkheid nemen. Dat moeten de ouders zelf beslissen. Ik kan die dingen niet beoordelen. Ik heb de ouders van Groenman en Sweyd bij mij gehad. Ik heb lang met ze zitten praten.'

De leraren – Goudekot, Elte, Keesing, Pos en Mossel – besluiten dat ze alles op alles moeten zetten om deze leerlingen te steunen. Mossel: 'Met mondeling kun je wonderen doen.' Elte: 'Wij zullen dus deze wonderen af moeten wachten.' Klas 5G is een bron van zorg. De leerlingen komen steeds minder naar school. Sommigen

hebben baantjes. Anderen komen af en toe, als het hen uitkomt. Van Amerongen zegt: 'Het wordt de stijl van college lopen. Ik vind het niet zoo erg.' Elte zegt daarop: 'Ik ben er voor, om het de kinderen zoo gemakkelijk mogelijk te maken, maar een andere kwestie is, of je geen precedent schept.' De eindexamenklas gymnasium ten slotte, 6G, heeft nog vier leerlingen. De vergadering is bezorgd over de omstandigheden en hun niveau. Melkman zegt: 'Als de kinderen wat van het eindexamen willen maken moeten zij beziggehouden worden.'

Het ligt niet in de verwachting dat er voor de zomervakantie van 1943 nog een volgende lerarenvergadering zal zijn. De docenten zullen beschikbaar zijn voor repetities. Er zijn eigenlijk nog zes weken school, van half mei tot en met juni. Dan is er ook nog een paasvakantie, en ook nog vrij tijdens de joodse paasdagen. 'In de Paaschvakantie is er geen gelegenheid voor een vacatieschool, zooals in de Kerstvakantie'. De school was dan geopend voor de leerlingen die er spelletjes konden doen. Dat gaat niet langer: 'Er zal heel weinig zijn.' Ten slotte deelt Elte aan Presser mee, dat er voor een herhaling van de cursus romantiek tot dan toe 'alleen maar belangstelling is geweest van de zijde van een paar leraren'. Zo loopt de laatste lerarenvergadering van het Joods Lyceum af. Niemand heeft iets voor de rondvraag, en de vergadering wordt gesloten om kwart over drie. In totaal zijn er nog ongeveer 145 leerlingen op school.²⁷¹

Blijven leren tot de laatste dag. Laatste eindexamens

Er zijn eindexamens gehouden op het Joods Lyceum op 29 en 30 juni en 1, 2 en 3 juli 1942. Daarbij zijn als externe deskundigen aanwezig prof.dr. D. van Dantzig uit Den Haag, prof.ir. D. Dresden uit Utrecht, en mr.dr. J. van Praag uit Amsterdam. De examens zijn uitgeschreven door het departement van Onderwijs (toen Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming). De gecommiteerden worden benaderd door David Cohen, voorzitter van de Joodse Raad.²⁷²

In 1943 zijn er ook examens afgenomen, wat vervroegd. De vervroegde mondelinge examens van het hbs-A en B en het vervroegde extranei-examen B vinden plaats op maandag 17 en dinsdag 18 mei 1943. Als deskundigen zijn aanwezig prof.mr. G. van den Bergh, prof.dr. D. van Dantzig, prof.dr. E. Laqueur, prof.mr. M. Levenbach, en mr.drs. A. Robles. Ongeveer 25 leerlingen hebben in mei 1943 examen gedaan. Er worden bij de examens kandidaten van de toen nog bestaande drie scholen voor voortgezet onderwijs samengevoegd: van de joodse hbs aan de Mauritskade, die aan de Stadstimmertuin en van het Joods Lyceum.²⁷³ Uit interviews is duidelijk geworden dat er nog meer kandidaten geweest zijn.

Judith van Witsen heeft in de maanden daarvoor nog lessen ter voorbereiding op het eindexamen gevolgd in een pand aan de Nicolaas Witsenkade. Haar mondelinge examens zijn op maandag 24 mei. Jaap Meijer heeft haar en haar familie gewaarschuwd voor de op handen zijnde massale arrestaties:

‘Jaap Meijer, bij wie ik klaargestoomd werd voor het vak geschiedenis, was ons de vrijdagavond ervoor – voor acht uur natuurlijk – komen waarschuwen, dat we maatregelen konden treffen om onder te duiken. [...] Hoewel wij, mijn ouders, broer en zusje dinsdagochtend in alle vroegte het huis zouden verlaten voor onze voorlopige onderduikadressen in Amsterdam, heb ik me wel braaf onderworpen aan het mondelinge gedeelte van het examen. [...] Hoe dan ook, ik ben geslaagd. [...] Wel herinner ik me de opmerking van een jongen Cohen uit klas 5G, dat hij blij was in de trein naar Polen te kunnen zitten, geslaagd voor zijn eindexamen gymnasium.’²⁷⁴

Als organisatie zijn deze scholen dan al samengevoegd tot de Instellingen voor Voortgezet Onderwijs onder de Joodse Raad. De laatste examens zijn met goed gevolg afgelegd. Bloeme Evers-

Emden die op de Joodse hbs-A aan de Mauritskade had gezeten, is van haar school de enige overgebleven kandidaat.

‘Ik deed dus mondeling eindexamen als enig overgebleven leerling. De gecommiteerden waren er allemaal, heel dwaas, voor dat ene kleine meisje, van nog geen zeventien jaar. De mondelinge examens vonden plaats op maandag en dinsdag, ’s morgens vier en ’s middags twee examens. Je deed in twaalf vakken mondeling eindexamen.’²⁷⁵

Op de eerste dag van haar examen krijgt zij te horen dat ze die dag van huis gehaald zal worden.

‘Na afloop van de ochtendzitting kwam mijn vriendje me van school halen en zei: “Ze zijn vanmorgen bij je thuis geweest, je wordt vanavond gehaald.” Op dat moment ging het luchtalarm en moesten we dekking zoeken. Ik ging de school binnen met mijn vriendje en door dit toeval waarschijnlijk geholpen bedacht ik dat het wellicht mogelijk zou zijn om die dag alle examenvakken te doen. Ik ging naar de directeur, legde dit voor en het lukte hem om de gecommiteerden en de leraren die de examens moesten afnemen allemaal op te trommelen. Ik heb dat eindexamen gedaan. De lerarenvergadering was zeer kort. Ik werd binnengeroepen om mijn examenbul in ontvangst te nemen. Het was een verschrikkelijke scène. Ik ging naar huis met mijn einddiploma, en het was zeer onwaarschijnlijk dat ik er ooit wat aan zou hebben, dat begreep ik heel goed. Die avond ben ik inderdaad gehaald en naar de Hollandse Schouwburg getransporteerd, waar ik een aantal dagen heb gezeten. Mijn moeder had me een paar dingen op het hart gedrukt: “Probeer niet

geregistreerd te worden, en sluit je aan bij een familie die over je vaderen en moederen kan." En beide heb ik gedaan. Ik had een rugzak en nog een tas bij me, en ik slaagde erin door de tas hier te zetten en de rugzak op te nemen, die daar te zetten, en dan de tas hier te halen en weer daar te zeggen, om ongeregistreerd langs de registratietafels te komen. En ik sloot me inderdaad bij een betrekkelijk jong gezin aan, dat mij tijdelijk als hun dochter wilde opnemen.²⁷⁶

Ze slaagt erin uit de Hollandse Schouwburg te ontsnappen, loopt 's ochtends heel vroeg de hele stad door en het lukt haar onder te duiken. Ze verblijft op tien adressen in de eerste drie maanden, en daarna nog een jaar op allerlei andere plaatsen tot ze in augustus 1944 is gedeporteerd naar Westerbork en Polen, waar ze de kampen overleeft. Onderduiken was heel traumatisch, benadrukt ze:

'Daar heeft men later weinig aandacht aan geschonken. Maar het betekende verlies van identiteit, van bezigheid, van eigen context, van je gezin, van het vanzelfsprekende van je eigen plek, van de sociale netwerken, van boeken, bezittingen. Alles viel weg. Je moest je in bijna alle gevallen ondergeschikt maken aan goede en minder goede onderduikmensen. [...] Dat van de ene dag op de andere, en gedekt door het feit dat alles beter was dan het lot dat de Duitsers voor je in petto hadden. Al met al een geweldig trauma, dat jarenlang kon duren, waar dan wel weer aanpassing aan plaatsvond, maar het blijft een feit dat de betekenis ervan veel te gering is ingeschat.'²⁷⁷

Laatste schooldagen

Simon Vega blijft tot de laatste dagen, in mei-juni 1943, naar school gaan. Hij beschouwt dat niet als vervelende verplichting, en heeft daarnaast een hobby: boeken. Daar heeft hij alles voor over, en hoewel niet afkomstig uit een gegoed milieu, heeft hij door zijn passie voor boeken al een mooie bibliotheek opgebouwd op de middelbare school. Hij neemt er ook risico's voor, vertelt hij:

'Ik had in '43 geld gespaard voor een bepaalde Tenach-uitgave, een Bijbeluitgave van Petrus Canisius, een vertaling. Dat trok me toen ontzettend aan, en ik wist dat ie in de Rijnstraat te koop was. Maar op de dag dat ik hem zou gaan kopen, brak de Zuid-razzia uit: op 20 mei denk ik. En wij waren toen ook al overgeslagen. Toen wij om één uur van ons huis uit zagen dat al die politie wegtrok, en dat de treinen uit het Amstelstation wegreden, ben ik, zeer tegen de zin uiteraard van mijn ouders, de straat op gegaan om die Petrus Canisius te kopen. [...] Dat was voor mij zo belangrijk. En ik heb dat boek nu nog, en ik gebruik hem ook nog wel.'²⁷⁸

Wanneer ze al bijna alleen in de klas over zijn en hun klasgenoten allemaal zijn ondergedoken of gedeporteerd, maken Simon Vega en Trudi Lansberg op 17 september 1943²⁷⁹ nog een bijzondere schooldag mee. Er was die dag verder niemand in het gebouw:

'Trudi Lansberg en ik zaten samen op school, en ik weet niet waarom, want de school was leeg, of min of meer leeg. Het was de dag dat de Joodsche Invalide werd leeggehaald, dat was 100 meter daarvandaan. We hebben de hele dag, ik denk dat we boterhammen bij ons hadden, in die klas gezeten. Het was mooi weer, en we zaten in de

raamlijsten, in het raamkozijn. Dat was nogal gevaarlijk ook, want je werd gezien door de Duitsers. Ik denk nooit dat dat mocht, maar we hebben daar de hele dag gezeten. Ja, waar had je het dan over? De problematiek van de tijd en de problematiek van de jeugd, denk ik. De hele dag. Daar is een heel diep contact door ontstaan, voor het leven. Elke keer als we elkaar ontmoeten [hebben we het daar nog over]. De school was verder leeg. Misschien waren we nog zó vroeg dat we nog binnengelaten waren, en dat we later niet weg mochten, dat het te gevaarlijk was om ons over straat te sturen, dat denk ik. Maar zeker tot na de middag zijn we daar geweest.'

Trudi Lansberg gaat daarna onderduiken, en Simon Vega was met zijn ouders nog thuis, maar kon het huis niet meer uit zonder gevaar – in feite ook ondergedoken. Hij schrijft haar veel brieven, die zij heeft bewaard. De brieven die zij hem schreef zijn helaas niet bewaard gebleven. Trudi heeft behoorlijke risico's genomen, en komt uit haar onderduikplaats zelfs een keer naar Simon Vega's huis in Amsterdam, om daar seideravond te vieren. Simon Vega zegt hierover:

'Hoe is 't mogelijk dat we dat deden. Volledig onverantwoordelijk!'

Simon was alleen met zijn ouders, en mist zijn vrienden en vriendinnen. In zijn brieven beschrijft hij hoe geïsoleerd hij zich voelt, en ook de depressieve gedachten die hij daardoor krijgt. Maar hij weet daar telkens ook weer uit te komen. De brieven zijn heel belangrijk voor hem. Hij schrijft onder meer:

'Correspondentie is nog het enige, dat ons isolement onvolkomen maakt: alleen zó kan ik mijn vrienden en bekenden nog bereiken. (9/12/43) Jij en

piekeren! Neem me niet kwalijk, maar dat is heus aanstellerij; zet je er overheen, trek je van al die stof- en andere rommel geen klap aan, probeer alles leuk te vinden – ik sta ook al te lachen, als ik vaten afwas of pap kook! – en maak je vooral niet druk over dat examen; dat komt allemaal op zijn pootjes terecht, als je opgeknapt bent. (9/12/43)'

Ze sturen elkaar stukken Homerus op, ook via andere klasgenoten.

'Ik zou willen voorstellen om schriftelijk samen verder te werken. Laten we als minimum-aantal regels per brief vaststellen 100 regels. Natuurlijk doe ik niet alleen Vergilius, ook wel Horatius en Plato. [...] Als ik Griekse woorden niet weet, kun jij ze dan voor me opzoeken?'

Hoe deprimerend het isolement is, schrijft Vega:

'Wat de morele depressie betreft: ik heb dat ook nog nooit zo sterk gevoeld als nu, hoe vijftien weken lang dezelfde omgeving – en dan een oude of conservatieve – je op het laatst tergt en irriteert. Toch zet ik me hier nogal licht overheen: er zijn belangrijker zorgen.' (20/1/44) [...] Eerst mijn buien. Je zou denken, dat ik een reuze huilebalk ben, maar dat ben ik heus niet altijd: zo zing ik vandaag al de hele dag (ik ben gek) van "onze harmonie die heeft de eerste prijs" en "Angelina, Angelina", en verdere composities van de moderne componisten zoals Jacky Bulterman. Ik moest eigenlijk leren dansen, maar dat stel ik nog even uit. Als voorbereidende oefening doe ik wel wat kamergymnastiek, waarbij ik vanmorgen een stenen heetwaterkruik op een kopje en twee bordjes heb laten vallen. [...] Nu de huishouding: ik schiet wel

op. Ik kan aardappelpuree helemaal alleen maken, verder een uitje fruiten en bakken, boterloze koekjes en cake maken en nog verschillende andere dingen, zoals bijv. stroopballetjes maken. Doen jullie dat ook wel 'ns? Stroop met suiker langzaam smelten en dan die klierzooi uittrekken tot je er misselijk van bent. Dan is 't goed en dan kuip je 't maar tot balletjes.[...] Dat zijn zo mijn belevenissen. (25/1/44)'

Hij haalt herinneringen op aan de Stadstimmertuin:

'Weet je, dat het al weer meer dan een jaar geleden is, dat ik voor 't laatst naar het "theater" ben geweest? Dus ook al weer een jaar, dat we op de vensterbank van 5B met uitzicht op de "Jardin des charpentiers" hebben gekeuveld, gerookt, en dat ik jouw versmadede boterhammen heb opgegeten. (18/2/44) Ik heb gisteren, 's avonds, in vol tenue, je weet wel, slip-over, lumberjack, riem, colbert, op het balcon wel vijf minuten uitgewaaid en me, zo dat heet, geconfronteerd met de natuur en de duizenden vonkelende lichten aan het firmament, maar ik heb alleen lijn 25 tegen lijn 5 zien botsen en ergens licht zien uitstralen. Toch was 't wel lekker.'

Over het ontvangen van de zeldzame bezoekers samen met zijn ouders in hun kleine kamer, en zijn irritatie daarover:

'Met visite te verdwijnen naar mijn kamertje, vind ik onder deze verhoudingen principieel fout. Dat wil niet zeggen, dat we elkaar niet even rustig zouden kunnen spreken, want daar verlang ik ook hevig naar, maar omdat ik beseft, dat mijn ouders zich evenzeer als ik verlustigen in die weinige bezoekers die er komen, wil ik ze dit genoeg

onder geen beding afnemen, ook al zou ik 't zelf prettiger vinden.(26/2/44)'

Nadat Trudi hem is komen opzoeken, is hij des te wanhopiger. Hoe lang gaat dit alles nog duren?

'Ik verkeer allang in de gedeprimeerde toestand, dat ik er steeds maar over pieker, alle zelfstandigheid kwijt te zijn, bij iedere stap – in huis – onder curatele te staan en het leven nutteloos door te gaan. Jouw bezoek heeft me weer eens doen voelen, hoe ik helemaal afhankelijk ben van de mogelijkheid, dat allen, die ik zo dolgraag zou ontmoeten, bij mij komen. Dat is soms niet uit te houden en v.a. zaterdagnacht heb ik alleen daardoor geen oog dichtgedaan. En raad nu eens, wie mij zondag voorgoed hiervan heeft genezen: niemand meer of minder, dan onze geschiedenisleraar [Presser]. Ik kreeg nl. zondag een boek te leen met opstellen over het probleem, waarbij ook een historische studie van hem. [...] In zijn hele betoog leert hij, hoe je boven die rotzooi kunt staan en "beter je vijanden begrijpen, dan zij zichzelf begrijpen". Dit heeft me geholpen. Zondagnacht heb ik prima geslapen! [zonder datum: vermoedelijk maart 1944, dh. Dit gaat over Presser, over de bundel van Pos et al, over antisemitisme, 1939]'

Hoewel hij leeft voor zijn boeken en voor het leren, is nog maar de vraag of er in dat opzicht een toekomst voor hem is, beseft hij:

'We zijn echt "huiszittende armen" en leven van steun. De leegte in de servieskasten etc. is niet alleen uit voorzorg, maar gedeeltelijk uit nood. En laten nu maar alle mensen zeggen: "dat is het

minste", het grijpt je toch aan en het vergroot je minderwaardigheidscomplex. Daarbij komt nog, dat, wanneer we weer moeten gaan opbouwen, dan zal ik netjes gaan tegenwerken en afbreken door mijn expansieve studie. Moet ik dus studeren? Mijn verstand zegt ja, maar mijn gevoel nee. [idem, geen datum, vermoedelijk maart 1944]²⁸⁰

Simon Vega en Trudi Verstegen-Lansberg overleven beiden. Hij emigreert naar Israel, zij blijft in Nederland, en ze zijn tot op heden bevriend gebleven.

Onderduik en deportatie van leerkrachten

Net als voor alle leerlingen wordt de situatie ook voor alle leerkrachten en hun families steeds nijpender en onzekerder. Het uitstel dat zij van deportatie hebben door hun aanstelling op het Joods Lyceum is tijdelijk, en hoe tijdelijk is uiteraard onzeker. In het voorjaar van 1943 beginnen de leraren te verdwijnen. In de notulen van de lerarenvergadering van 7 april 1943 zegt Elte dat de heer Neter, die Frans gaf, en mejuffrouw Krijn, die Nederlands gaf, onlangs zijn gedeporteerd.²⁸¹ Sophie A. Krijn is omgekomen in een van de Poolse kampen. Uit een gedenkboek van het Amsterdams Lyceum, waar zij van 1917-1940 had lesgegeven, blijkt dat zij door verraad was gearresteerd na 'een valse beschuldiging, van de zijde van iemand die slechts reden had haar dankbaar te zijn'. In Westerbork heeft zij ook nog lesgegeven.²⁸²

Naar Barneveld zijn vertrokken mejuffrouw Szper en de heren Breemer en Sternfeld. Verder zijn er acht leerkrachten afwezig 'door omstandigheden', daarvan is niet duidelijk of het gewone afwezigheid was of dat zij waren ondergedoken. Het gaat om mej. Bolle, en de heren Carvalho, Premsela, Roodenburg, Rozenberg, Stork, en D. de Vries en M. de Vries. De leerkrachten die in deze vergadering aan het woord komen zijn Elte, Dresden, Keesing, mevr. Komkommer-Wolf, mejuffrouw Biegel, Michelson, Presser,

Goudekiet, Polak, Mossel, Melkman, Pos, mejuffrouw Van der stempel, Hoek, mevrouw Hertzberger, Kleerekoper en Van Amerongen.

Bij de eindexamens in mei 1943 zijn veel leerkrachten nog aanwezig. Bij de examenstukken vinden we nog de namen van Elte, Jacobs, Pos, Dresden, De Vries, Polak, Carvalho, Konijn, Van der Heyden, Meijer, Eitje, Mossel, Rozenberg, Keesing, Colthof, Goudekiet, Parijs, Stork, Biegel, Pinkhof, Van Amerongen, Vreedenburg, De Swarte, Hovenman, De Jong, Hen, Van Praag, Kleerekoper en Premsela.²⁸³

Premsula beschrijft in zijn dagboek de examendagen:

(21 mei '43) Geëxamineerd met prof. Levenbach. Luchtalarm van 10.50 tot half 12. Vergaderd. Erg drukke dagen. (24 mei) Morgen moeten, naar verluidt, 8000 J. gezinnen door de J. Raad gestempeld, weggaan. (25 mei) Vernomen dat enige collega's opgeroepen zijn om vandaag te vertrekken, o.a. Pos en Presser.²⁸⁴

De grote razzia's

De nazi's hadden voor de maanden mei en juni 1943 een streefgetal van 23.000 te deporteren joden. Een aanzienlijk deel daarvan, 7000, moet door de Joodse Raad worden aangeleverd, door de vrijstelling van medewerkers ongedaan te maken. Daaronder was ook het personeel van het Joods Lyceum. Dit levert uiteraard paniek op. De stempels blijken geen bescherming meer te bieden. De Joodse Raad stelt inderdaad een lijst op, en de oproepen voor deportatie worden met een begeleidende brief van voorzitter Cohen thuisbezorgd. Bij de beoordeling van de Joodse Raad is met name deze beslissing, om deze laatste lijst op te stellen, de voorzitters zwaar aangerekend. Presser schildert een dramatisch beeld van de nacht waarin deze lijst is opgesteld. De volgzaamheid van de 7000

mensen die op de lijst zijn gezet blijkt echter zeer gering: op 25 mei melden zich niet meer dan 500 van hen op de verzamelplaats aan de Polderweg in Amsterdam-Oost. Daarop gaan de Duitsers direct over tot grootscheepse razzia's. Deze vinden plaats op 26 mei in het centrum, en enkele weken later, op 20 juni in Amsterdam-Zuid en de Transvaalbuurt. Bij deze razzia's zijn vele duizenden joden opgepakt, verzameld aan de Polderweg, per trein vanaf het daarbij gelegen Muiderpoortstation naar Westerbork, en daarvandaan heel snel naar Sobibor en Auschwitz gedeporteerd. Een groep medewerkers van de Joodse Raad die na 25 mei nieuwe stempels heeft gekregen wordt op 23 juli opgepakt. Bij deze razzia's en latere massale arrestaties zijn ook de laatste leerlingen en leerkrachten van het Joods Lyceum opgepakt. Daardoor kan er in de eerste maand van het nieuwe schooljaar, september 1943, nauwelijks meer lesgegeven worden. Op 29 mei duikt Premisla onder, Presser doet dat op 22 mei. Alleen gemengd gehuwde leerkrachten, waaronder Roodenburg, kunnen nog doorgaan. In september 1943 zijn de lessen opgehouden.²⁸⁵

Zo komt er een einde aan elk openlijk joods leven in Amsterdam. Ten slotte zijn op 29 september nog 2000 allerlaatsten opgepakt, waaronder de voorzitters van de Joodse Raad. Van het Joods Lyceum zijn rector Elte en leraar Dresden met hetzelfde transport naar Westerbork gevoerd.²⁸⁶

Joseph Mossel, leraar wiskunde, wordt op 26 mei 1943 uit zijn huis aan de Plantage Middenlaan gehaald. Een vroegere leerling en buurman uit Alkmaar hadden hen nog wel aangeboden te helpen met onderduiken, maar dit hebben de Mossels afgewezen omdat zij 'eenvoudig niemand tot last wilden zijn en nog minder in gevaar wilden brengen'.²⁸⁷ Zijn dochter Esther heeft haar herinneringen aan de arrestatie opgeschreven. Haar vader doet zelf open als er heel lang wordt gebeld. Een Nederlander in burger en twee Nederlandse politieagenten komen binnen en gaan aan tafel zitten terwijl de familie hun laatste spullen bij elkaar zoekt. De bagage hadden ze al gepakt. Vanuit Westerbork zijn ze doorgestuurd naar Bergen-Belsen in januari 1944. Van Jo Mossel is een laatste briefje

bewaard gebleven dat hij in Bergen-Belsen aan zijn dochter schrijft, die dan in een ander deel van het kamp is. Hij probeert zijn dochter moed in te spreken en spoort haar aan te eten wat ze te pakken kan krijgen. Blijven eten is blijven leven, wil hij haar duidelijk maken:

'Lieve Jet,

[...] Ik hoop dat je gauw een teken van leven geeft. Ik wil vooral graag weten hoe het met je gezondheid gaat, of je nog steeds op mag en hoe je dat bevalt. Met mij gaat het goed, zolang ik maar kan liggen. Ik heb het hier goed, al krijgen we bijna geen extra eten, een heel enkele keer een kwart beker melk en één keer zure melk met suiker en een paar klontjes suiker met Chanoeka. Eet je goed, dat je nu steeds je portie opeet? Als je antwoordt, neem dan dit briefje erbij om de vragen alle te beantwoorden en niets te vergeten. Nu, het eten zal direct komen en dan wil ik dit briefje aan Emile Frenkel meegeven. Zet de datum op je antwoord. Heel veel kusjes van Pappie.²⁸⁸

Mossel is op 29 maart 1945 in Bergen-Belsen gestorven, en zijn vrouw sterft na de bevrijding van het kamp. Esther, haar zus Jet en haar broer Ben, die leerling was op het Joods Lyceum, overleven en trekken zonder hun ouders terug naar Amsterdam. Zij vestigen zich alle drie in Israel.

Rector Elte wordt eind september opgepakt, en via Westerbork naar Bergen-Belsen gedeporteerd. Hij overleeft en keert uit Bergen-Belsen terug via Maastricht in de zomer van 1945. Uit enkele naoorlogse stukken in zijn archief kunnen we de laatste maanden van het Joods Lyceum reconstrueren. Die stukken gaan over de geldigheid van diploma's van het Joods Lyceum. Er zijn natuurlijk veel leerlingen die hun opleiding niet hebben kunnen afmaken, doordat ze meerdere jaren ondergedoken hebben gezeten of de kampen hebben overleefd. In een door de vader van leerling

Jacob Bram de Levie uit hbs-4 – in samenspraak met Elte opgesteld – memorandum aan de minister van Onderwijs, zijn de meest gedetailleerde gegevens over de laatste maanden van het Joods Lyceum te vinden.²⁸⁹ Om uit te leggen hoe gevaarlijk de situatie na de grote razzia's van mei en juni 1943 was, schrijft De Levie in zijn verklaring:

'Na de razzia's was van regelmatig onderwijs geen sprake meer: volkomen onmogelijk geworden. Zelfs geen onafhankelijk eindrapport kon worden opgemaakt: de cijfers van het voor-laatste moesten worden herhaald. Hoezeer de zaak was verlopen, geven de volgende cijfers aan. In september '43 meldden zich van 900 leerlingen van joodse mulo-scholen géén 30 meer aan; van de 2000 leerlingen van mulo, hbs (B en A samen) en gymnasium samen... nog geen 100. Het waren zij, die 'bijzondere bescherming' dachten te hebben. Hoe veel die waard was, en dat het in werkelijkheid levensgevaarlijk was, om nog in september '43 op school plaats te nemen, wordt wel daardoor bewezen, dat de overgebleven, zo "bijzonder beschermde" leraren, waaronder de rector van het Joodsch Lyceum zelf, einde september plotseling met duizenden anderen werden getransporteerd naar Westerbork en vandaar naar het treurige Oosten. Van de 100 bovengenoemde kinderen waren er toen nog 5 over; van het gehele personeel alleen drie, zogenaamd gemengd-gehuwde leraren.'²⁹⁰

Hieruit kunnen we concluderen dat eind september 1943 niet meer dan 5 leerlingen en 3 leraren op de school over zijn – daarna is de school op een dag niet meer open gegaan. Trudi Verstegen-Lansberg herinnert zich dat zij in oktober 1943 nog als enige leerling les heeft gehad van onder andere juffrouw Van der Stempel

van Latijn. Mogelijk zijn in die laatste dagen nog enkele gemengd gehuwde of vrijgestelde leerkrachten met lessen doorgegaan in het gebouw van de joodse hbs aan de overkant, Voormalige Stadstimmertuin 2.

Hoe was dat op de andere joodse scholen in en buiten Amsterdam? Presser meldt dat er op 17 september 1943 in totaal nog 405 leerlingen op 5 scholen, waarvan 3 lagere scholen, les krijgen in Amsterdam. In Rotterdam zijn er dan nog 3 leerlingen die lager onderwijs ontvangen, in Den Haag gaan nog 23 kinderen, in Utrecht is dan nog een school met 8 leerlingen. Ook daaraan komt twee weken later, eind september 1943, een einde.²⁹¹

Overleven door contacten met de Joodse Raad

Uiteindelijk staat iedereen er in de loop van 1943 alleen voor. Het heeft bijzonder pijnlijke situaties opgeleverd. Presser beschrijft de sfeer van paniek in dramatische, maar algemene termen, zonder specifiek te worden over wie meer, en wie minder kansen blijkt te hebben, en de daardoor veranderende machtsverhoudingen.²⁹² In zijn verhaal blijven uiteindelijk alleen de voorzitters Asscher en Cohen over, die hij veroordeelt. Maar in de enorme organisatie die de Joodse Raad op dat moment was geworden, bestaan allerlei lagen van meer en minder invloed en aanzien, die juist in deze cruciale dagen allemaal onder enorme druk worden gezet door mensen die proberen toch nog van de deportatielijsten af te komen.

Jozeph Michman herinnert zich in het bijzonder de wijze waarop hij in mei 1943 niet opgeroepen is om naar Westerbork gedeporteerd te worden. Een leerlinge van hem, Doortje van Praag, werkte toen bij de administratie van de Joodse Raad, en die heeft – buiten Michmans weten om – zijn oproepkaart voor deportatie overgeplaatst van de kaartenbak voor deportatie naar de kaartenbak voor diegenen die niet opgeroepen zouden worden. Dat is op dat moment zijn redding. Hij zal nooit vergeten hoe rector Elte reageert als hij de volgende dag, zich van niets bewust, weer naar zijn werk komt:

'Hij zei me: "Jij had hier niet meer moeten zijn! In plaats van jou is nu De Vries doorgestuurd."'²⁹³

De Vries was de conrector van het Joods Lyceum. Hij was inderdaad opgehaald, en is in de kampen omgekomen. Hoe Elte zo gedetailleerd op de hoogte was, weet Michman niet. Hij denkt dat Elte de lijsten had opgesteld.²⁹⁴ Michman vertelt dat hij en zijn vrouw Elte deze reactie eigenlijk nooit hebben kunnen vergeven. Het maakt duidelijk hoezeer iedereen in die dagen afhankelijk is van zijn eigen contacten om het eigen leven te redden. De rector van het Joods Lyceum had nu eenmaal nauwere contacten met de medewerkers van de Joodse Raad.²⁹⁵ Het al dan niet hebben van die banden en contacten, en de kwaliteit daarvan wordt een machtsfactor van betekenis. Michman herinnert zich, dat hij over de voorzitter van de afdeling Onderwijs van de Joodse Raad, Van der Velde, spreekt.

'Op een gegeven moment heb ik me kritisch uitgelaten over het een of ander op de school, over hoe het dat tweede jaar ging. Ik had openlijke kritiek op Van der Velde, die toen kantoor hield in de Tulpstraat. Toen zei hij plotseling tegen me: "Ik kan er ook voor zorgen dat U niet langer leraar blijft." Dat was echt een directe dreiging.'²⁹⁶

In Westerbork en Bergen-Belsen worden dergelijke brute machtsverhoudingen nog directer bepalend voor het overleven of het 'doorsturen' van de gevangenen. Voor wat hoort wat, en een gunst schept een verplichting: dit wordt een belangrijke regel. Opnieuw heeft Michman hierover een sprekende herinnering:

'Ook leerlingen konden leraren redden op dat moment. Ik had de kinderen van de arts Frankenthal in Westerbork Latijn gegeven. Toen werd op een nacht plotseling het ziekenhuis ontruimd, en ik, die net toevallig voor de laatste dag in het ziekenhuis lag, hoorde dat ook ik naar

Auschwitz gedeporteerd zou worden. Toen heb ik een boodschap gestuurd aan mevrouw Frankenthal. Zij heeft mijn bericht doorgegeven aan haar man die toen naar de Commissie van Drie is gegaan, welke het recht had mensen nog in Westerbork te laten, ook als ze op de lijst stonden. Eén lid van die Commissie was Bromet die Frankenthal beloofd had dat Frankenthal zich altijd om hulp tot hem kon wenden omdat hij een vinger van hem goed geopereerd had. Frankenthal vroeg Bromet om mij uit het transport te halen en dat gebeurde.'²⁹⁷

Zowel Michman, Meijer als Dresden hebben in Westerbork en/of Bergen-Belsen nog lesgegeven. Soms helpen ze elkaar daarbij. Sem Dresden zag Jaap Meijer terug in Westerbork. Mede door hun vriendschap is Dresden doorgestaan met het geven van lezingen. Hij vertelt:

'Ik heb werkelijk diepe vriendschap gehad met Jaap Meijer. [...] Ik heb aan hem te danken dat hij zei: jij kunt vast en zeker lezingen houden, dat zul je vast en zeker goed doen, dus dat moet je doen hier in 't kamp in Westerbork. Iedere week stond ik daar voor gek te praten, met mensen die de dinsdag erop weggingen en zo. Dat was allemaal krankzinnig. Maar dat heb ik aan hem te danken.'

Elke overlevende van de kampen heeft meerdere van dergelijke momenten, toevalligheden, selecties, kansen, onmogelijke keuzes gehad die goed bleken uit te pakken – het is bekend en het voert hier te ver er specifieker en nog persoonlijker op in te gaan. Zeker is dat juist ook deze ervaringen tussen individuen die dank zij elkaar, ondanks elkaar, of ten koste van elkaar of anderen hebben overleefd, na de bevrijding tot uiterst moeilijke verhoudingen hebben geleid, waarover de meesten lange tijd niet anders konden dan zwijgen.

Joods of niet? Drie leerlingen die niet-joods werden verklaard

De leerlingen van het Joods Lyceum gingen naar deze school omdat zij volgens de Duitse definitie joden waren. Enkele leerlingen maken eenmaal op school een merkwaardige omkering van die situatie mee, wanneer ze door toedoen van anderen alsnog tot niet-joden worden verklaard. Ze moeten daar op dat moment blij om zijn, want het vergroot direct de kans dat ze de vervolging zullen overleven. Dat dat bepaald niet de enige emotie is die zo'n verandering voor deze kinderen teweegbracht, blijkt uit interviews met drie leerlingen die dit overkwam.

Als zoon van rector Elte had Chaim Elte, tegenwoordig Elata, die in klas 1L1 en 2L zat, het niet makkelijk:

'Ik herinner me dat dat moeilijk was, omdat mijn vader dus de rector was. Sommige leraren, mevrouw Biegel bij voorbeeld, stelden mij altijd voor als de beste leerling, wat ik zeker niet was! [...] Je hebt het gevoel dat je door de leraren wordt beschermd. En verder was ik dyslectisch, dus niet erg goed in talen, maar ik herinner me niets van mijn successen of failures.'²⁹⁸

In 1943 lukt het zijn tante, een zus van zijn overleden moeder, zichzelf en haar twee zussen niet-joods te laten verklaren. Daardoor wordt Chaims moeder postuum plotseling niet-joods, en hij daardoor ook.

'Mijn tante heeft door verklaringen van niet-joodse vrienden bewezen dat ze niet joods was. Getuigen verklaarden dat zij hun joods-zijn hadden gebruikt als argument om uit Rusland te mogen weggaan. Maar, zeiden ze, we zijn eigenlijk geen jood. Die niet-joden getuigden dat dat verhaal waar was. En toen zijn ze naar de Burgerlijke Stand gegaan, en

hebben gezegd, die jongen, dat was ik, dat is een zoon van Rosa, dus die is nu half-joods: de vader is joods en de moeder niet, en half-joden hoefden geen ster te dragen: dus toen kon die ster eraf. Er waren wel discussies over. Met Abel Herzberg bij voorbeeld, die was woedend, dat deed je niet, vond hij, hij vond dat verloochening.'²⁹⁹

Maar het gaat toch door, en Chaims ster gaat eraf. Dan moet hij ook gelijk van school af.

'Zo lang ik jood was, een ster had, zat ik op die school. Zodra die ster eraf ging ben ik ingeschreven als leerling van een andere school. De tweede hbs.'

Zo ontstaat de absurde situatie, dat hij van school moet, terwijl zijn vader nog gewoon rector van het Joods Lyceum blijft: 'M'n vader ging er wel naar toe, ik ging er niet naar toe.' Ze hebben nog wel geprobeerd onder te duiken:

'Mijn tweede moeder is een paar weken ondergedoken, maar toen is ze weer teruggekomen. Mijn vader was op school, je kunt toch niet onderduiken. Dat zei m'n moeder. [...] Een maand later zijn ze gehaald. Mijn ouders. Een maand later. Ik bleef achter, in dat huis, met al die meubelen. Het huis werd ook niet leeggehaald, want ik bleef achter.'³⁰⁰

Terug naar de school die me eerst had verwijderd

Een nicht van Chaim Elata, Els Neumann-Sijes, is ook leerling in klas 4B1. Haar moeder is een zus van de moeder van Chaim, en zij werd op precies dezelfde manier ook tot niet-joodse verklaard. De Rijksinspectie van de bevolkingsregisters in Den Haag heeft op 9 maart 1943 officieel verklaard dat ze niet-joods is. Samen met haar

vader is ze naar het bevolkingsregister in Amsterdam gegaan, om deze uitspraak te verzegelen. Dat lukt, en zij kan met de tram naar huis, haar vader niet. Ze benadrukt dat het hele 'niet-joods'-verhaal een verzinsel was:

'Het is gelukt door een idee van een andere zuster van mijn moeder, Ans Bakker, en met veel hulp van mensen uit het verzet. Een totaal gefingeerd verhaal [...] van overspel enzovoorts, en dat is geaccepteerd. Er was niets van waar, niemand was vromer dan die familie van m'n moeder. Mijn grootvader was zelfs chassied – 't was om te lachen als het niet zo treurig zou zijn geweest. Maar door de verklaringen van de verzetsmensen is het geslikt en zo zijn wij door het oog van de naald gekropen. Maar toen besepte je dat nog niet, eigenlijk. Want wij aarzelden nog. Ik weet dat mijn ouders er uren over spraken, en mij er ook in betrokken, of wij dit wel moesten doen, of het niet riskant was... Wij besloten de aanvraag in te dienen. Maar het ging niet zo vlot omdat de Joodse Gemeente zich uiterst formeel opstelde. Mijn ouders waren namelijk in de synagoge getrouwd en wij moesten aantonen dat dit huwelijk ongeldig was. Hiertoe moest toen een echt proces gevoerd worden met advocaten en al tegen de Joodse Gemeente. Wij smeekten hen voort te maken, want deportaties waren alom. Wij waren intussen gedwongen verhuisd naar Amsterdam-Oost. Uiteindelijk is het toch voor elkaar gekomen, en kon ik bij de burgerlijke stand in Amsterdam een persoonsbewijs zonder "J" in ontvangst nemen. De betreffende ambtenaar feliciteerde me heel hartelijk.'³⁰¹

Haar vader blijft joods, en is dan gemengd gehuwd. Zij moeten verhuizen naar Amsterdam-Oost, en later is haar vader opgeroepen

om naar een kamp voor gemengd gehuwden te komen in Drente [waarschijnlijk Ommen]. Maar, zegt Els,

'mijn moeder was niet zo bang voor de Duitsers en zei tegen mijn vader: "Jij moet daar niet heen gaan, meld je maar ziek." Er kwam een controlerend arts en mijn vader veinsde pijn in de rug te hebben. Die arts, blijkbaar "goed", is nooit meer terug gekomen, maar dat wisten wij toen natuurlijk niet, dus de spanning bleef. Het was een vreselijke tijd, om ons heen werd iedereen weggehaald, om niet te spreken van onze veertig familieleden. Mijn vader is hierdoor erg depressief geworden, na de oorlog werd hij ernstig ziek en is na enkele jaren gestorven.'

Els wordt van het Joods Lyceum gestuurd, en na enige tijd vinden haar ouders dat ze toch maar weer naar school moet. Ze gaat terug naar het Meisjeslyceum, waar Freie nog rectrix is.

'Daar kwam ik in de eindexamenklas. Het was heel vreemd voor mij, ik voelde me zo totaal anders en zeker ouder dan mijn klasgenoten.'³⁰²

Er worden haar niet veel vragen gesteld, zegt ze:

'Ik werd verondersteld niet-joods te zijn, of men sprak er wijselijk niet over. Ik heb er daar op school nooit last mee gehad. De sfeer was trouwens tamelijk openlijk anti-Duits: de wiskundelerares onderbrak regelmatig de les en turfde dan met genoeg de overkomende Engelse vliegtuigen. De als NSB-er bekend staande gymlerares werd door de collega's duidelijk genegeerd. En dat deden wij ook met onze klasgenote, de dochter van de in Amsterdam als NSB-ers bekend staande familie Zwartjes van de schoenenzaak. In dat jaar leefde ik

dus in de betrekkelijke rust en bescherming van mijn ouderlijk huis en bereidde mij voor op het eindexamen, waarvoor ik in 1944 slaagde.³⁰³

Rector Elte heeft tot het laatste moment gedacht dat hij niet gedeporteerd zou worden, vanwege zijn functies in het joodse onderwijs. Chaim:

‘Ja, hij geloofde dat. Dat hij een speciale status had. Omdat hij op lijsten stond.’³⁰⁴

Chaim Elata is verbijsterd over de volgzzaamheid van de Nederlandse joden, vergeleken met die in andere landen. Oostenrijkse joodse vluchtelingen die naar Nederland kwamen bij voorbeeld, waren veel wantrouwiger ten opzichte van de overheid:

‘Mijn vrouw komt uit Wenen, en haar ouders geloofden niets van de Duitsers. Ze hadden rugzakken gekregen, maar die heeft haar moeder uit het raam gegooit: ze zei, [...] we gaan niet weg. Ze hadden valse papieren. [...] ze begrepen wat de consequenties zouden zijn. En hier in Nederland, de hele gemeenschap, de hele joodse gemeente heeft meegedaan, van de Joodse Raad tot mijn vader, tot de mensen overal! Omdat de overheid zei: dit moet je doen. Zo waren ze grootgebracht. Terwijl, ik bedoel, het was toch meer dan een gerucht, over de joden in Duitsland: het waren toch niet alleen maar verhaaltjes!’³⁰⁵

Deze houding van volgzzaamheid verwijt hij zijn vader nog steeds. Hij komt er verschillende keren op terug. Zijn vader was eerst ontslagen als leraar wiskunde in Zaandam. Dat hij rector werd van het Joods Lyceum was een grote verandering:

‘Ja, volkomen, volkomen! Het was een drukte. Hij

was er dag en nacht mee bezig. Ik geloof dat mijn tweede moeder hem erg mee geholpen heeft. [Elte's eerste vrouw was bij een verkeersongeluk omgekomen toen Chaim nog maar een kleuter was] Maar hij was alleen maar op al dat regelen geconcentreerd. Op de school was hij deel van het systeem. [...] Ook toen de ster werd ingevoerd herinner ik me alleen maar dat mijn vader geen enkel protest daar tegen maakte. Geen, “hè, moet dat nou?” Nee, niets. Zo was zijn hele leven.’³⁰⁶

Als zijn ouders in Westerbork zijn, en zelfs ook nog in Bergen-Belsen, heeft hij contact met ze, ze kunnen nog schrijven. ‘Tot de hongerwinter. Toen hield dat op.’ Hij blijft in Amsterdam, bij de familie van Roodenburg, leraar wiskunde, die gehuwd was met een niet-joodse vrouw. Waarschijnlijk omdat hij zich had laten steriliseren, kon hij blijven wonen waar hij was. Het verblijf bij deze familie is voor Chaim Elata een kwelling geweest.

‘Je moet je voorstellen, dat je dat als je 13, 14 jaar bent, net in deze periode moet beleven, dat je helemaal nergens bent. Het heeft veel jaren psychiatrische behandeling gekost om daar mee verder te leven. [...] Ja, hij [Roodenburg] was psychisch wreed. Goed, het kan ook mijn interpretatie zijn.. Hij zag niet dat het niet liep, deed zijn werk.. Geen enkel begrip. Zijn eigen kinderen waren al de deur uit.’³⁰⁷

Ook Dabby de Levita herinnert zich Roodenburg als een vrij harde man. Hij had er, zegt hij, ‘ontzaglijke ruzies’ mee:

‘Dat ik mijn huiswerk niet maakte. Hij was een vrij onbuigzame man. Hij wou niets weten van toegeven aan de omstandigheden, op welke manier dan ook.’³⁰⁸

Chaim heeft in die periode ook zijn hbs-examen gehaald. Dat was vooral zwaar, omdat hij zeer dyslectisch was.

‘Ik herinner me dat ik strafregels krijg. Omdat ik verkeerd gespeld had. De juf had gezegd dat ik verkeerd gespeld had en de derde keer kreeg ik strafregels mee naar huis.’³⁰⁹

Het is voor hem een afschuwelijke periode geweest. Hij is tot de bevrijding in huis gebleven bij deze familie, maar: ‘Ik heb ze nooit meer teruggezien. Nooit. Nooit. Dat kon ik niet.’

Over het plotseling niet-joods zijn, was hij niet speciaal blij. De verandering was voor hem geen opluchting, omdat hij daarvoor ook eigenlijk geen bedreiging had ervaren. Dat verklaart hij uit de sfeer waarin zijn ouders in die jaren leefden, een sfeer die hij typeert als ontkenkend en gezagsgetrouw:

‘Dat is niet wat ik me herinner, dat mijn ouders zich bedreigd voelden. Ten éérste herinner ik me al die lijsten, die beschermden. Ik was daar deel van. Ik was een klein jongetje. Het werd volkomen ontkend, in deze Hollandse atmosfeer. En ik geloof dat mijn ouders wel érg gezagsgetrouw, en horig waren, nog meer dan anderen. Dat heeft ook te maken met de manier waarop mijn vader leefde. Ik bedoel, waarom is ie niet in Israël gebleven, waar hij lang voor de oorlog al was geweest? En waarom kreeg hij later geen andere banen? Ik bedoel, waarom is ie nooit directeur van een school geweest of geworden, prominent in Amsterdam? Hij is gewoon weer teruggegaan naar Zaandam.’³¹⁰

De moeder van een andere leerling, Jacqueline Sanders-van Maarsen, was katholiek en kwam uit Frankrijk. Maar haar moeder werd joods toen ze in Parijs met haar joodse vader trouwde, ‘want dat wilde mijn vader toch wel graag’. Haar ouders waren zeer

ingenomen met hun joodse schoonzoon, maar ze vond het toch beter hen niet te vertellen dat ze jodin geworden was. Ze waren streng katholiek. Toen zij later uit Parijs naar Amsterdam terugkwamen, heeft mijn vader zich veel moeite getroost zijn vrouw ook bij de orthodox-joodse gemeente in Amsterdam te laten inschrijven, een lange en moeizame procedure. Uiteindelijk is het haar vader gelukt, in 1938, wat betekende dat Jacqueline nu ook door het orthodox-joodse kerkgenootschap als jodin werd erkend.³¹¹

‘Mijn vader was een reuze optimist. [...] Maar dát [inschrijven, dh] had hij beter kunnen laten. [...] Daardoor zaten wij in de problemen toen de oorlog begon. Want we zouden helemaal geen ster hebben hoeven dragen als dat niet gebeurd was. Maar omdat wij lid van de Joodse Gemeente waren moest dat wel.’³¹²

Hierdoor mag Jacqueline in 1941 ook niet naar het Meisjeslyceum waarvoor zij is ingeschreven, en komt zij op het Joods Lyceum terecht. Het afscheid van haar vriendinnen vindt ze naar, maar het Joods Lyceum vindt ze al spoedig een fijne school. Als de deportaties beginnen kunnen zij via verklaringen uit Frankrijk bewijzen dat haar moeder niet-joods is volgens de Duitse normen. Een eerste document daarover komt aan in december 1942. Haar moeder hoeft geen ster meer te dragen, en Jacqueline nu ook niet meer. Dan moet zij de school verlaten. Na de kerstvakantie van 1942-43 gaat ze niet meer terug naar het Joods Lyceum.

‘Maar ik ging nog wel om met Lies en Nannie, en ook Jopie de Beer zag ik nog regelmatig. Zijn ouders waren kennissen van mijn ouders. Met hen *seiderden* we dat voorjaar van 1943. Het was de laatste keer dat ik hem zag.’

Jacqueline gaat dan alsnog naar het Meisjeslyceum. Opnieuw een overgang.

'Daar werd over joden helemaal niet gesproken. Dat werd stilgezwegen, en ik zei er ook niks over. Dan vroegen ze: Waar kom jij dan vandaan? En dan zei ik: van het Joods Lyceum. Ik voelde me erg opgelaten en er niet bij horen. Ik vond het ook vervelend om het te vertellen, dat weet ik nog heel goed. De geschiedenisjuffrouw, Greup, merkte dat. Ze riep me eens bij zich en zei: je kunt mij alles vertellen hoor. Die voelde dat aan, dat was wel fijn. Ik had in het begin helemaal geen vriendinnetjes op die school. Dat was wel een overgang na mijn innige vriendschap met Anne op het Joods Lyceum. Ik dacht toen nog dat ze in Zwitserland zat en gauw terug zou komen, dat de oorlog niet lang meer zou duren.'³¹³

Ze moet het schooljaar overdoen en voelt zich daarna wel meer thuis op de nieuwe school. Ze krijgt ook een nieuwe vriendin. Ze mag weer sporten, gaat tennissen en hockeyen.

'Ik had natuurlijk een dubbel gevoel, hè. We waren vrij, daar ben je blij mee. Maar het was tegelijk iets beangstigends. Ik probeerde daar niet al te veel bij stil te staan. Je moet ook bedenken dat ik niet steeds alleen maar bezig was met joods of niet-joods zijn. Ik had een buurjongetje. Wij waren verliefd op elkaar. Dat soort dingen waren ook belangrijk. [...] Maar ik dacht ook aan mijn familie, vooral aan mijn nichtjes. Die miste ik. Een oom van me uit Den Haag miste ik helemaal niet. Ik vond het een nare man. Achteraf denk ik dat hij mij en mijn zuster een beetje vreemd vond met zo'n Franse, niet-joodse moeder. En toen kwam de hongerwinter nog, dat was een moeilijke tijd.'³¹⁴

Bevrijding en terugkeer

Verder leven zonder ouders, familieleden, kinderen of vrienden

De direct naoorlogse omstandigheden zijn bijzonder moeilijk, zowel materieel als emotioneel. Veel leerlingen zijn dan wezen en wonen als pleegkinderen bij bekenden, die relatief minder getroffen zijn door de vervolging, maar er is bijna geen familie die geen leden heeft verloren. In Amsterdam en in Nederland was geen sfeer van hartelijk welkom ten opzichte van de overlevende joden. In de zomer van 1945 leeft het antisemitisme zelfs op, en meer in het algemeen bestaat er onbegrip, desinteresse, een formalistische houding, en vaak ook jaloezie ten opzichte van de overlevenden. Gevoegd bij het grote verlies van familieleden, vrienden en de verwoeste sociale omgeving hebben veel overlevenden de jaren direct na de oorlog als bijzonder traumatisch ervaren.³¹⁵

Yffie Kray maakt in Amsterdam de bevrijding mee.

'Eerst kwamen er vliegtuigen die voedsel gooiden, en toen dacht ik al: het gaat beter, anders had dat niet gemogen. We hebben geloof ik door de verstopte radio gehoord dat de Canadezen kwamen. Ik weet nog dat ik op zo'n tank ben geklommen, met zo'n Canadees, en ik ben helemaal de stad uitgereden, en daarna moest ik terug lopen!'

Verschillende leerlingen hebben bij hun terugkeer in Amsterdam veel aan elkaar gehad. Ze zoeken elkaar op. Yffie Kray:

'Ik ben ook na de oorlog altijd bij de Van Santens geweest. Ik ben daar zó veel geweest, dat Wiesje [van Santen] onlangs toen ik er was, zei: 'n heleboel mensen hebben bij ons gewoond, want wij hadden

ons huis teruggekegen, en de hele familie is teruggekomen, en Yffie heeft bij ons gewoond. Toen zei ik: nee Wiesje, ik was er wel ontzettend veel, maar ik heb niet bij jullie gewoond (lacht). Dat was een leuke familie.³¹⁶

Chaim Elata is ook een van de leerlingen die bij de familie Van Santen verblijft na de bevrijding. Zijn ouders overleven Bergen-Belsen en keren terug via Tröbitz, naar Maastricht. Maar eerst heeft hij gehoord dat ze omgekomen waren:

‘Eerst werd er besloten dat ze er niet meer waren. Toen kwam er een briefje uit Maastricht: “We zijn overgebracht uit Tröbitz, naar een ziekenhuis.” Daar waren ze. Ze waren beiden ziek geweest, mijn moeder was volkomen verzwakt, en het duurde natuurlijk een half jaar voordat ze naar huis konden komen.³¹⁷

Chaim gaat hen dan in Maastricht opzoeken, liftend, de bruggen over. Een hele onderneming, maar hij gaat al snel weer terug naar Amsterdam, omdat hij niet in Maastricht kan blijven. In Amsterdam komt hij in huis bij de familie Van Santen. Joost van Santen was een goede vriend van hem, en hun hele gezin had overleefd. Daar voelt Chaim zich veel meer thuis. Maar hij wil uit Amsterdam en uit Nederland weg, naar Israel. In 1947 lukt dat – hij was een van de eerste Nederlanders die zich na de oorlog in Israel vestigen. In 1963 zijn zijn vader en moeder ook naar Haifa gekomen. Niet gelijk na zijn vaders pensioen, want na zijn 65^e is Elte sr. nog tien jaar met een halve baan aan het Vossius verbonden geweest. Chaim is dan lector aan de Universiteit van Haifa. In Amsterdam spraken zijn ouders heel veel over de oorlog. ‘Maar in Israel was het een taboe geworden om over de oorlog te spreken. Daar hoorde je geen woord meer over.’ In 1983 is oud-rector Elte op 93 jarige leeftijd gestorven.

Jacqueline Sanders-van Maarsen is ook de hele oorlog in Amsterdam gebleven. Na de bevrijding komt ze er in de loop van enkele maanden achter dat zowel de familie van haar vader als haar beste vriendin, Anne Frank, vermoord zijn.

‘Het kwam langzaam, hè. In het begin wist je nog niks. Onze familie kwam niet terug, en de meesten kwamen niet terug. Toen zag je – je had helemaal geen idee wat ze nou eigenlijk hadden meegemaakt, dat wist je niet – die Amerikaanse films van die kampen. Toen realiseerde je je wat er was. [...] Wat in mijn hoofd is blijven zitten is het bezoek van Otto Frank na de oorlog aan ons. Heel erg. Mensen vragen wel eens aan mij, hoe vond je dat, dat je vriendinnetje, Anne Frank, dood was. Wat op dat moment het meeste indruk op me maakte was haar vader die bij mij kwam om te vertellen dat z’n kinderen dood waren. Dat maakte indruk op mij. Ik vond het voor hém zo zielig! Natuurlijk vond ik het vreselijk dat ze dood was, net als anderen ook.³¹⁸

Het duurt vele maanden voordat er verklaringen zijn dat familieleden zijn omgekomen. Het kan vele jaren duren voordat die verklaringen ook werkelijk geloofd worden, en daarna worden ze toch nog betwijfeld.

‘Mijn vader had drie broers, zusters, die zijn allemaal weg, met hun kinderen, en mijn grootouders waren toen al dood. [...] Na de oorlog was ie gebroken. Zijn hele familie weg, hij kreeg een hartkwaal, en is een paar jaar later overleden. En daar kwam nog bij dat mijn zuster en ik zo veel narijheid hadden meegemaakt met dat joods-zijn in de oorlog, dat we geen jodin meer wilden zijn. Wij hadden daar geen zin in. We kozen voor de andere [niet-joodse] kant. Niet dat we nou katholiek

wilden worden, maar we wilden er eigenlijk niks meer mee te maken hebben. Ja, dat móet mijn vader naar gevonden hebben.’³¹⁹

Elly Blanes overleeft als een van de weinige leerlingen van het Joods Lyceum de Poolse kampen. Zij is via Westerbork en Theresienstadt in mei 1944 naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd. Ze komt terecht in Christianstadt, een werkkamp in Silezië, bij Boberach. Dat was een leeg werkkamp, met munitiefabrieken van Siemens. Wanneer de Russische troepen naderen is het kamp ontruimd, en moet zij honderden kilometers lopen, tot aan Eger, aan de Duitse grens. Daarvandaan gaat het per trein verder naar Bergen-Belsen, dat in april 1945 wordt bevrijd door de Engelsen. Bij de bevrijding is zij ernstig ziek. Vanuit Celle is ze per vliegtuig teruggekeerd naar Eindhoven, eind juni 1945. Daar is ze opgevangen in een huishoudschool, die voor dat doel gevorderd was:

‘Ik ben daar enorm goed opgevangen. Er waren joodse artsen. De joodse zieken werden bij elkaar opgevangen. We lagen met ongeveer twaalf mensen op een zaal. Er kwam bezoek van onder andere mevrouw Otten-Philips, iedere zaal kreeg een Philips-radiootje.’³²⁰

In oktober 1945 is ze naar Amsterdam gekomen, en daar is ze met pleuritis in de voormalige Joodse Invalide opgenomen. Daar heeft ze de hele winter van 1945-46 gelegen. Een andere leerling van het Joods Lyceum, Hanneli Goslar, ligt daar ook, soms op dezelfde zaal als Elly. Otto Frank komt bij Hanneli op bezoek, herinnert Elly zich. Een klasgenoot van het Joods Lyceum, Loek de Levie, komt haar daar ook opzoeken. Tijdens haar herstel in Eindhoven krijgt ze een briefkaart van J. Presser, d.d. 5 augustus 1945. Presser woont dan in bij Jan en Annie Romein, en stelt haar op de hoogte van wat hij op dat moment weet over de andere leerkrachten:

‘Van enkelen weet je ’t al (de heren Elte, de Jong, Premisela). Ik heb zelf gesproken de heren Goudekot, Dresden, Meijer, Pos, Carvalho, Roodenburg, Van Amerongen. De heer Stork moet ook gered zijn. Nog geen bericht is er van de heren Polak, De Vries (engels), De Vries (klassieke talen), Kleerekoper. Ook de heren Bremer en Hemelrijk heb ik gesproken, alsmede mej. Monasch. Van den heer Neeter heb ik zelf nog niets vernomen, ik hoor pas van jou dat hij gered is.[...] Ikzelf maak het naar omstandigheden goed. Misschien weet je, dat mijn vrouw indertijd is weggevoerd – dit is al haast 2 1/2 jaar geleden. Van de dag van mijn terugkeer in Amsterdam reeds ben ik weer in functie op het Vossius Gymnasium – dat was maar goed ook! Laat eens wat van je horen. Hart. gr. van je oud-leraar J.Presser.’

Ook Simon Vega is ernstig ziek na de bevrijding. Hij krijgt tbc, en ook bij hem komt Presser op bezoek.

‘Toen de bevrijding kwam ben ik zeer bevriend geweest met Presser. Dat móét er in, in uw verhaal! Na de oorlog toen ik losgelaten werd met tb, moest ik nog een jaar liggen en kwam ik bij mijn oom in Ouderkerk in huis. Ik kreeg daar zo’n draaitentje van het Witte Kruis. Er waren geen medicijnen voor tb, dus je moest rusten en veel frisse lucht hebben, maar geen wind. En daar lag ik, min of meer een jaar. ’s Avonds ging ik wel naar binnen, voor enige tijd. Ik werd ook weer gemobiliseerd, en mocht toen wel zelf naar binnen en naar buiten lopen en zo. Maar één van de eerste weken dat ik daar was kwam Presser bij mij, samen met Lou de Jong. En brachten mij een, wat toen nog een pathfoon heette, een elektrische grammofoon.

Naar de naam, Pathé, de uitvinder ja, met een aantal platen. De vijfde van Prokovjev, de vijfde van Beethoven, de achtste van Beethoven, van Schubert, ik weet niet waar ze dat hadden opgedoken, hoe ze daar aan kwamen maar dat was zo'n goed gevoel, zo goed! Presser stuurde mij toen ook heel geregeld de gedichten die hij toen schreef. Ik heb er nog een paar van in een eenbladsdruk zoals hij mij ze ook nog naar Israel heeft gestuurd. Ik heb die laten inbinden met de achterkant van de envelop waar hij het mee toestuurde.'

De moeder en zus van Heinz Geiringer uit 4G, Eva en Fritzi, weten nog niet dat Heinz en zijn vader zijn omgekomen, wanneer ze de lange terugtocht vanuit Polen maken. Tijdens deze maandenlange tocht komen ze Otto Frank verschillende keren tegen, die Eva kende omdat zij net als Anne en Margot op het Merwedeplein speelde. Zowel Fritzi Geiringer als Otto Frank zijn ouders van leerlingen van het Joods Lyceum, op zoek naar hun kinderen en echtgenoten. Die zoektocht gaat door in de zomer van 1945. In augustus 1945, wanneer ze al weer enkele maanden in Amsterdam zijn, krijgen ze beide de bevestiging dat hun familieleden zijn omgekomen. In de jaren daarna leren ze elkaar beter kennen, schrijft Fritzi:

'Ik vertelde hem over Heinz en dat hij zo'n begaafde jongen was geweest. Op het lyceum en later op het Joods Lyceum had hij zich een briljante leerling getoond. Als iemand hem een muziek-instrument liet zien, kon hij er zo op spelen. In de onderduik had hij geschilderd en gedichten geschreven, en zichzelf Italiaans geleerd om boeken in die taal te kunnen lezen.'

Als ouders die hun kinderen hebben overleefd, hebben zij steun aan elkaar. Nadat Otto Frank het dagboek van zijn dochter publiceert,

komt zijn leven in het teken van de verspreiding daarvan te staan. Fritzi accepteert dat, en steunt hem in zijn werk rond het dagboek. In 1953 zijn zij getrouwd, en zij hebben sindsdien elke dag correspondentie beantwoord van lezers van het dagboek van Anne Frank over de hele wereld. Het is een gelukkig tweede huwelijk voor beiden, al is het voor Fritzi en voor Eva in de loop van de jaren wel eens moeilijk om te leven met de steeds grotere bekendheid van Anne Frank, terwijl over hun zoon en broer Heinz nooit meer iemand sprak. Otto Frank leefde tot 1980, Fritzi Frank-Geiringer is in 1998 overleden.³²¹

Rob Heiden-Heimer uit klas 3G en 4G keert uit Bergen-Belsen terug via Tröbitz naar Maastricht. Hij beschrijft de groep waarmee hij terugkeert als nog vol goede moed:

'Wij wilden de verloren tijd zo spoedig mogelijk ophalen. Een paar weken na onze terugkeer in Amsterdam zijn Daan Kan, Lutz Zwillenberg, Jan Dick Wiener en ik begonnen lessen te nemen om ons op het opname-examen voor de zesde klas van het Barlaeus Gymnasium voor te bereiden – met succes, en zo hebben we onze middelbare studie op onze oude school kunnen beëindigen. [...] Mijn klasgenoten, toen ik weer op school kwam, hadden al het fut voor het leren verloren tijdens de hongerwinter. [...] Onze vrienden hebben ons met open armen ontvangen. De autoriteiten hebben zich zeer bureaucratisch gedragen.'³²²

Verschillende leerlingen hebben na de bevrijding verklaringen nodig om te kunnen aantonen tot in welke klas hun schoolopleiding was gevorderd. Elly Blanes krijgt bij voorbeeld, als ze een opleiding gaat doen voor medisch analiste, een verklaring van leraar scheikunde Stork, die was ondergedoken geweest. Ook van Elte krijgt ze in 1946 een verklaring: dat ze bevorderd was tot de vierde klasse afdeling hbs-B. In Elte's archief zijn verschillende van

dergelijke verklaringen bewaard. Soms hebben ouders van leerlingen die overleefd hadden, gecorrespondeerd met rector Elte, en met de onderwijsinstanties. De correspondentie gaat meestal over het schriftelijk bevestigen van de schoolprestaties van de leerlingen. Sommige leerlingen die in de hoogste klassen hadden gezeten hebben vrijstelling van hun eindexamen gekregen.

De vader van Jacob Bram de Levie, die tot de vierde klas van de hbs was gevorderd, heeft op 10 januari 1946 een uitgebreide schriftelijke verklaring over zijn zoon geschreven, met de bedoeling 'een diploma overeenkomstig het eindexamen 1945 voor hbs of gymnasium te verwerven'. Hij zegt erbij dat zijn informatie hem is verstrekt door oud-rector Elte. Een gewone schoolgang was na mei 1943 niet meer mogelijk, schrijft De Levie:

'Op 1 mei werd deze jongen 16 jaar. Zijn "beschermd-zijn" door mijn ambt (zenuwarts, lid van verschillende colleges van den Joodschen Raad) verviel toen; hij moest een betrekking hebben, die zelfstandig een "Sperr" gaf tegen uitzending. Daarom moest hij Mei '43 de school verlaten. Op 22 mei volgde voor hem de oproep tot deportatie, zodat de noodzaak van onderduiken daarmee onvermijdelijk werd. Wij doken toen allen onder.'

Verder spreekt de vader zeer lovend over de intelligentie van zijn zoon ('de erkend-beste leerling zijner klasse'), zijn goede gedrag en leergierigheid tijdens onderduik en deportatie en zijn leidinggevende capaciteiten. Al deze woorden hebben tot doel om een soepele uitleg te bepleiten van een formele regeling die er dan bestaat voor het verlenen van diploma's aan middelbare scholieren. Vader De Levie weet zich hierin gesteund door oud-rector Elte. Er was een Koninklijk Besluit, dat stelde dat 'leerlingen in september '43 in de vijfde klasse moeten hebben plaats genomen, om voor een eindexamen in aanmerking te komen.' Maar naar school gaan in september 1943 was zo gevaarlijk geworden dat bijna niemand dat meer durfde: 'Indien ze dat gedaan hadden, waren ze gedeporteerd

en in overgrote meerderheid vermoord geworden.'³²³ Inderdaad zijn in Elte's archief verschillende brieven over oud-leerlingen en hun vorderingen terug te vinden. Of het pleidooi van De Levie en Elte in het algemeen succes heeft gehad, heb ik niet kunnen achterhalen. Het lijkt erop dat deze kwestie, die vergelijkbaar is met de naturalisering van statelozen, de betrokkenen soms jaren van wachten op officiële verklaringen heeft gekost, en dat pas rond 1949-50 alles weer echt op orde was.

Joodse identiteit

Hoe joods of niet de overlevende leerlingen en leraren nog wilden zijn na de bevrijding, is een onderwerp op zichzelf, dat hier slechts aangestipt kan worden. Ruth Klemens Wiener overleefde doordat zij in januari 1945 met een uitwisseling van gevangenen met haar twee zusjes en haar moeder uit Bergen-Belsen naar Zwitserland kon gaan. Daar sterft haar moeder echter, en daarna is ze alleen met haar zusjes doorgereisd, via Zuid-Frankrijk, op een Zweeds schip, in februari '45 naar Amerika. Twee jaar later gaan ze naar Londen, en gaan daar weer met hun vader samenwonen. Ruth gaat in Londen ook naar de universiteit, en runt daarbij het huishouden, want daar kon haar vader niet veel van:

'Ik was de oudste en ik was als een kleine moeder voor mijn twee zusjes, ja. Als ik een ketel met water opzette, dan vond hij dat al heel wat: "O, kan jij dat al?" Hij vond dat echt geweldig, want hij was ontzettend onhandig. Hij woonde in hotels en zo, want hij kon niets voor zichzelf doen.'

Ze staat er dan erg alleen voor. Vrij snel daarna is ze met Paul Klemens – die als Oostenrijkse joodse vluchteling was ontkomen naar Australië – getrouwd, en zij hebben zich na een periode in Australië definitief in de Verenigde Staten gevestigd. Daar is ze actief geworden in de joodse gemeenschap waar ze woont. De

jodenvervolging heeft haar niet verwijderd van het jodendom:

'Ik heb me altijd erg sterk joods gevoeld. Ik weet dat sommige mensen het opgegeven hebben, maar ik nooit. Ik ben niet méér religieus geworden of zoiets, maar ik heb het nooit gezien als iets dat opgegeven moest worden. Zelfs in Westerbork en ook in Bergen-Belsen hebben we nog wel eens een dienst gehouden. Het mocht niet; in Westerbork was het oké, maar in Bergen-Belsen was dat verboden. Ik heb ook nooit gedacht, wat sommige mensen wel zeggen, "hoe kon god dit allemaal laten gebeuren" en zo: Dat heb ik nooit zo gevoeld. Ik geloof dat er meer mensen waren die eigenlijk niet erg joods waren. En ineens waren ze daar met al die joden, en dachten, dan, wat doen we hier, en waarom zijn we hier? Ik geloof dat Peter Spier dat gevoel ook had. Maar ik niet. Ik heb altijd, ik weet niet waarom, erg sterke joodse gevoelens gehad, en mijn vader ook. En ook m'n moeder. Ik heb joods onderwijs gehad, ik wilde het leren. En ook privélessen, soms samen met Hanneli Goslar, die orthodox was, van een orthodoxe lerares.'

Aan de andere kant van dit spectrum aan reacties en houdingen staat Mia Lezer, die na de oorlog beslist niet meer als joods geregistreerd wilde zijn, en zich uit alle mogelijke lijsten heeft laten verwijderen:

'Na de oorlog kreeg ik [ongevraagd] zo'n krantje gestuurd, de *Elizabethbode*, een gereformeerd krantje, dat kreeg iedereen die in het Bevolkingsregister als joods geregistreerd stond. Toen ben ik naar het Bevolkingsregister gegaan en heb ik gezegd: ik wil niet meer als joods geregistreerd staan, daar heb ik genoeg van gehad. Nee hoor, dat

begrepen ze best. Maar later woonde ik in Weesp, moest ik 'n paspoort aanvragen, en toen zag ik m'n kaart waar een potloodlijntje stond door "Nederlands Israëlich" heen. Toen ben ik naar de burgemeester gegaan, en zei: luister 's eventjes, ik wil dat het helemaal eruit gaat. Ik ben nooit religieus geweest, en dat [die registratie, dh] heeft ons de kop gekost. Daarom was ik ook zo kwaad over die muur met namen die daar nu staat, bij de Hollandse Schouwburg. Ik zeg: dát is makkelijk, als er weer 'n foute komt hoeft ie alleen maar die namen die daar nu staan, op te zoeken! [...] Met mij is dat niet besproken, en m'n broer, die toch al zo'n last had van de oorlog, die was er zo kapot van dat daar die naam Lezer stond. Ze hoeven niet eens in het Bevolkingsregister te kijken, maar ze kunnen zo zien al die joodse familienamen. Waarom moet dat zo?'³²⁴

Contacten tussen leerkrachten na 1945

De leerkrachten die de oorlog overleefden hebben daarna af en toe contact met elkaar. Voor zover bekend is er nooit een soort reünie van de school georganiseerd. Maar men kwam elkaar wel eens tegen, op straat, of in ander verband. Jaap Meijer gaat in oktober 1945 werken als tijdelijk leraar aan het Barlaeus Gymnasium, en geeft daar Hebreeuws. Ook geeft hij inhaalcursussen mulo en M.O., en werkt hij op het Stedelijk Gymnasium in Gouda.³²⁵ Jaren later schrijft hij over zijn eerste ontmoeting met Presser na de bevrijding:

'Juli 1945 ontmoette ik je op de Ceintuurbaan bij het Sarphatipark. Je was je gevoelens niet meester. Van het aarzelande en gedetacheerde, dat je een tweede natuur scheen geworden, kon ik niets

merken. Aan de schrik in je ogen toetste ik het joodse lot. Er was iets wezenlijks geschied. In en met jou. In en met ons allen. Er was op magische wijze een contact aangeboord, dat, naar het verleden teruggedacht, veel langer scheen te hebben geduurd dan in werkelijkheid het geval was geweest. [...] Nu waren wij samen opgenomen in de grandioze, onvervangbare eeuwigheid van de joodse lotsverbondenheid.³²⁶

De vriendschap tussen Jaap Meijer en Sem Dresden loopt na de oorlog spaak. De familie Meijer trekt bij Dresden in, en daar gaat het mis. Dresden:

‘Mij heeft het altijd gespeten dat dat na de oorlog onmiddellijk spaak gelopen is. Zo diep was die vriendschap dat toen ze terugkwamen in Amsterdam, ik geloof een paar weken na ons, toen hebben ze bij ons gewoond, zes of zeven weken. En daar is toen ernstige ruzie ontstaan. Ik weet niet meer waar het om ging, maar wat ik me herinner was dat het te maken had met pannen – de vrouwen hebben ruzie gekregen over het gebruik van de pannen. Iedereen was een beetje getikt natuurlijk, en hij werd steeds erger. Hij was moeilijk om mee om te gaan, na de oorlog, lastig en ingewikkeld.’

Na de bevrijding is Dresden ook direct weer als leraar aan het Amsterdams Lyceum begonnen. ‘We zijn in mei of juli ’45 teruggekomen, en toen heeft Gunning gezegd dat ik onmiddellijk weer beginnen moest. Dat was psychologisch heel verstandig, en ook heel aardig.’ Maar snel daarna, in begin 1947, is hij in Leiden hoogleraar geworden en daar gaan werken.

Rector Elte gaat na zijn terugkeer in Amsterdam op zoek naar overblijfselen van het Joods Lyceum. Hij krijgt geen wachtgeld van de gemeente Amsterdam, maar moet daarvoor naar Zaandam. Van

de inboedel van de school is vermoedelijk niet veel terug te vinden, schrijft een ambtenaar hem:

‘Alles wat op de Joodse scholen betrekking had, is overgebracht naar het Gemeente Magazijn in de Zandstraat 19. De heer O. meent, dat er voor U niet veel meer bij was, maar U kunt zelf nog eens naar de Zandstraat de zaak in ogenschouw gaan nemen.’

Hij wordt na de bevrijding weer leraar wiskunde in Zaandam, net zoals voordat hij rector van het Joods Lyceum werd. Hij houdt contact met sommige leraren. Jaap Meijer schrijft op 26 maart 1946 aan Elte:

‘Ons gaat het best. Spijtig alleen, dat Mirjam en Ischa ons niet toestaan ’s avonds buiten huis te zijn. [...] Ik vind, dat wij allen, en U zeker, nog recht hebben op een stukje toekomst. Het zal U zeker goed doen te vernemen, dat wij – oud-leeraren van het Lyceum – erg vaak over onze school spreken. Zelfs de niet-zionisten achten het achteraf de beste onderwijs-instelling die zij ooit dienden. Enfin, we doen er het zwijgen maar weer eens toe.’³²⁷

Elte heeft kennelijk geen behoefte om in Amsterdam door te gaan met het onderwijs aan joodse leerlingen. Ook bij de Gemeentelijke Inhaal Cursus voor Opgedoken Leerlingen, GICOL, is hij niet betrokken. Nadat hij zich twee jaar sterk heeft ingespannen voor het Joods Lyceum, keert hij terug naar een ‘gewone’ school, zijn oude school in Zaandam. Helaas heeft Elte zelf nooit zijn herinneringen aan de school op papier gezet, en er zijn evenmin interviews met hem teruggevonden.

Weer naar school na de bevrijding

De leerlingen die de onderduik of de kampen hadden overleefd, en voldoende hersteld waren, konden weer naar school. De keuze was beperkt. Het Joods Lyceum blijft gesloten, en is niet opgevolgd door een vergelijkbare school. Op initiatief van een van de leraren van het Joods Lyceum, Willy Pos, is door de gemeente Amsterdam wel een tijdelijke school ingericht voor 'opgedoken leerlingen', de GICOL: Gemeentelijke Inhaal Cursus voor Opgedoken Leerlingen. De keuze van de naam voor deze school, bedoeld voor leerlingen die door onderduik of deportatie middelbaar onderwijs hadden gemist, is veelzeggend. Terwijl de leerlingen die voor de inhaalcursus in aanmerking kwamen eigenlijk allemaal joods waren, werd dit geen joodse school genoemd. De school is gevestigd in de Tweede Boerhaavestraat, waar tijdens en voor de oorlog ook een joodse school was. Hier zien sommige leerlingen en leraren van het Joods Lyceum elkaar weer terug. Over de herinneringen van de leerlingen aan de GICOL verscheen onlangs een boeiend boek, gebaseerd op interviews.³²⁸

Het duurt tot in de loop van 1946 voor de religieuze joodse scholen in Amsterdam hun deuren weer kunnen openen. De eerste en enige joodse lagere school wordt Rosj Pina, die het onderwijs start eind 1946. De enige joodse middelbare school, de joodse hbs, die tegenover het Joods Lyceum aan de Stadstimmertuin was gevestigd, is volgens Michman niet eerder dan in '48 heropend. Directeur werd H. Jacobs, die ook tijdens de oorlog hoofd van deze school was geweest. Later, in de jaren vijftig, is het de Joodse Scholengemeenschap Maimonides geworden, die nog altijd bestaat, maar inmiddels al vele jaren in Amsterdam-Buitenveldert is gevestigd.³²⁹ Het Joodse bijzonder onderwijs blijft na de oorlog een minderheid van joodse leerlingen aantrekken. De overgrote meerderheid van de Amsterdamse joodse gezinnen kiest na de bevrijding opnieuw voor openbaar onderwijs. Een met het Joods Lyceum vergelijkbare school in vrije omstandigheden, waar zonder dwang overwegend niet-orthodox joodse leerlingen en leerkrachten heen gingen, is er na de bevrijding nooit gekomen.

Het Joods Lyceum Amsterdam, Voormalige Stadstimmertuin 1, in 1973 (1)

Het gebouw van het Joods Lyceum voor 1940, toen nog Amstelschool genoemd (2)

De Weesperstraat / hoek Lepelstraat omstreeks 1920 (3)

De Weesperstraat / hoek Lepelstraat in 1958 (4)

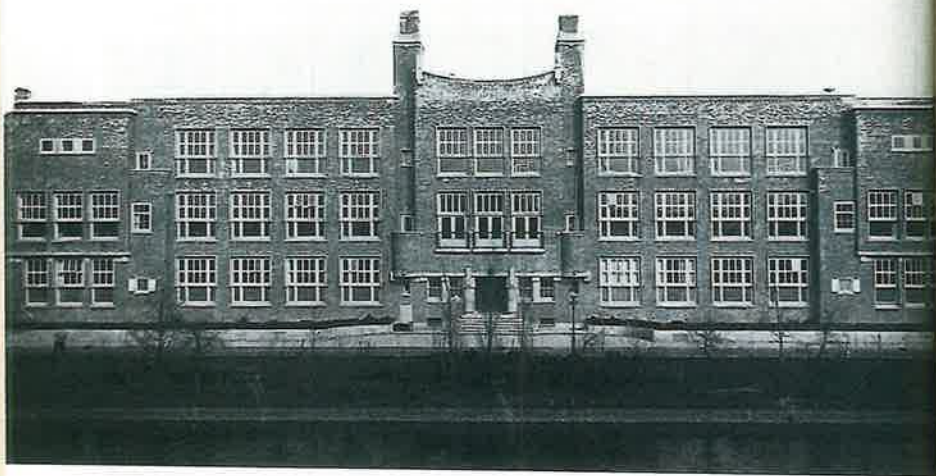
De Weesperstraat in 1936 (5)

De Voormalige Stadstimmeruin voor 1940, tijdens een feest van de speeltuinverenigingen. Links het gebouw van het Joods Lyceum, rechts de Joodse HBS (6)

Het pand van de hulporganisatie voor vluchtelingen, "Steun aan doortrekkenden", aan de Weesperstraat 2 in de jaren dertig (7)

Het Gemeentelijk Lyceum voor Meisjes aan de Reinier Vinkeleskade (8)

Gedenkteken op het gebouw van het Joods Lyceum Amsterdam, gemaakt door beeldend kunstenaar Ralph Prins, en onthuld in oktober 2000 (9)

Leerlingen op de Joodse School voor Gewoon Lager Onderwijs no. 14, Cliffordstraat 36, Amsterdam-West. Hoofd van de school was M. Goubits. Najaar 1942 (10, 11)

Chaim Elte
klas 1L1 en IIA (12)

Esther Souget
klas IIA in 1942/43 (13)

Ruth Loebel
klas 5B (14)

Leopold Hertzberger
klas 4B2 (19)

Hans Neter
klas 4B2 (20)

Franz Baruch
klas 4B2 (21)

Bep (Rebecca) Querido en Els Sijes
klas 4B1 (15)

Hugo van Rijn
klas 4B2 (16)

Ernst Heijmans van Amstel
klas 4B2 (22)

Freddy Tal
klas 4G (23)

Robby Rubens
klas 3L (24)

v.l.n.r. Leni Stern, Albert Jacobs en
Els Sijes, klas 4B1 (17)

Henny Steinberg en Leni Stern
klas 4B1 (18)

Leni Stern en Flip (Philip) Brilleslijper
klas 4B1 (25)

Serah (Sara) Hertzberger
klas 3L (26)

Max Ligtenstein
klas 2L (27)

Lies Rafalowitch
klas 6G (28)

Heinz Geiringer
klas 4G (29)

George Zimmern
klas 4B2 (30)

Philip Hertzberger
klas 2L (31)

Miép Lobatto
klas 1L2 en 2B (32)

Nanny Blitz
klas 1L2 en 2B (33)

Ruth Wiener
klas 2L en 3L (34)

Josephine van Huiden
klas 3L (35)

Ellen Schwarzschild
klas 3L (37)

Sonja van Es
klas 3L (38)

Zes leerlingen van het Joods Lyceum in hun volleybalkleding in 1942.
v.l.n.r. Anneke van Messel (klas 2L), Netty Schwarz (klas 3L), Ruth Wiener,
Juultje Ketellapper, Janny Koord en Els Kalker (alle vier klas 2L) (36)

Ben Mossel
klas 1G en 2G,
met zijn zusje Esther (39)

en hun vader Joseph Mossel
leraar wiskunde (40)

Marjan Drukker
klas 1G (41)

Max Acohen
klas 5G (42)

Albert Fieijra
klas 4B1 (43)

Agnes Beem
klas 3G en 4G (44)

Dineke Rozeveld
klas 3L in 1942/43 (45)

Stella Rubens
klas 2L (46)

Nora Roos
klas 2L en 3L (47)

Op 9 april 1943 wordt onder leiding van leraar Willy Pos een toneelstuk opgevoerd: een avondje bij de familie Stastok, uit de Camera Obscura van Hildebrand. v.l.n.r. boven: Charly Grünfeld uit klas 2G (Hildebrand), Nora Roos uit klas 3L (Koojsje), leraar Nederlands Willy Pos, Hilde Lesegeld uit klas IIIG (Mietje) en Dineke Rozeveld uit klas 3L (tante Stastok). Onder: leerlingen uit klas 3L Yvonne Kray (mevrouw Dorbeen), Tineke van Santen (Amélie), Juultje Ketellapper (Christien), Ruth Wiener (Mevrouw van Naslaan), en uit klas IIIB Ruth Albersheim (Meisje) (48)

Yvonne Kray uit klas 3L en Lou Romijn uit klas IVB (49)

Klas 2L van het Joods Lyceum Amsterdam, voorjaar 1942. Aanleiding voor de klasfoto was het afscheid van leerling Anneke van Messel, die naar Amerika zou vertrekken (50)

Tineke van Santen en Juultje Ketellapper uit klas 3L (51)

Leraren en ander personeel van het Joods Lyceum. v.l.n.r. Philip Cohensius, Abraham Vega, midden voor Willy Pos, overigen onbekend (52)

Willem Salomon Heyman Elte, rector van het Joods Lyceum Amsterdam, tevens leraar wiskunde (53, 54)

Martin Premela
leraar Frans (55)

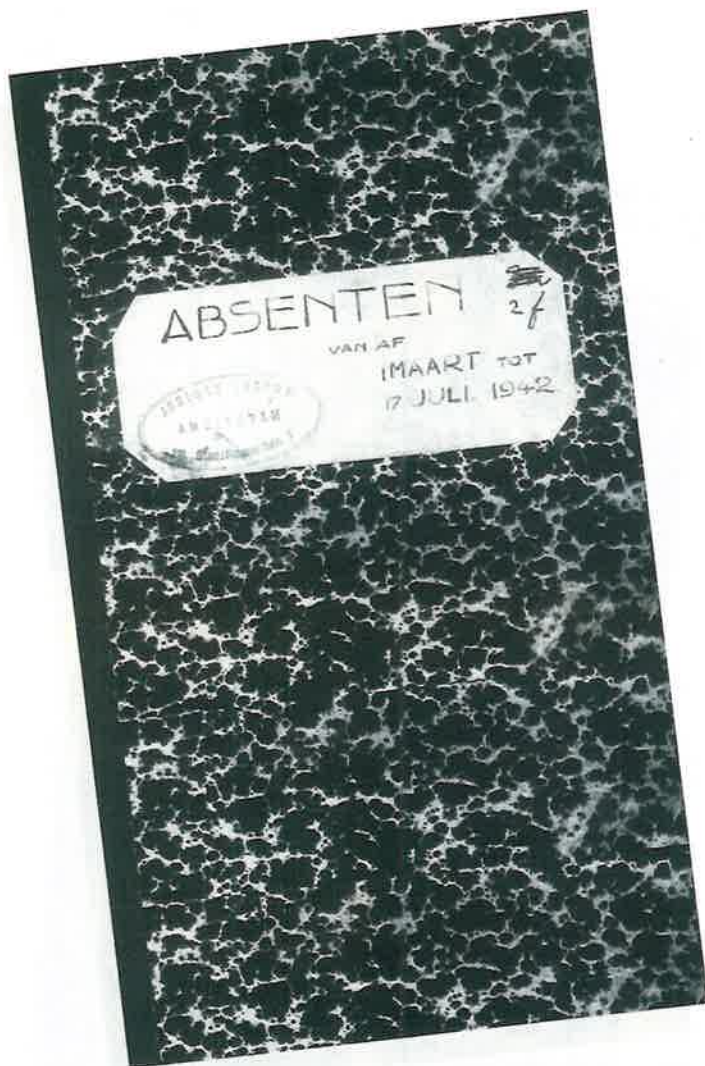
Jacques Presser
leraar geschiedenis (56)

Elkan Stork
leraar scheikunde (57)

Sophia Adriana (Sophie) Krijn
lerares Nederlands (58)

Het absentenboek werd bijgehouden
door conciërge Philip Cohensius (59)

Leraren en leerlingen kijken terug op het Joods Lyceum

In het correspondentiearchief van Presser zijn verschillende namen van leerlingen en leerlingen van het Joods Lyceum terug te vinden. Als eerste leraar die na de bevrijding over het Joods Lyceum schrijft, heeft Presser zijn collega's en ook sommige oud-leerlingen sterk ontroerd. Dat blijkt uit de reacties die zij hem schrijven als *De nacht der Girondijnen* uitkomt, en ook als het boekje in 1957 een prijs heeft gekregen. Leraar Nederlands Willy Pos, schrijft dan aan Presser:

'Het boek heeft mij bijzonder getroffen, niet alleen door de verhevigde herinneringen – maar om alles bij elkaar.'³³⁰

Leerling Johan Polak laat weten:

'Sinds de uitgave van *De Nacht der Girondijnen* bent U geen ogenblik meer uit mijn gedachten geweest, en nu ik zelf voor de klas stat bemerk ik hoe vaak ik, zonder resultaat overigens, mijn meest ideale leraar tracht na te volgen.'

Leerling Elly Blanes benadrukt haar waardering voor het schrijven van de gezamenlijke geschiedenis van leerlingen en leraren in een brief aan Presser in 1958:

'Onze geschiedenis is zo jammerlijk de moeite van het schrijven waard, dat we m.i. onze plicht ten opzichte van het nageslacht en de huidige mensheid zouden verzaken, indien we hierin zouden falen!'³³¹

Veel later heeft zij het initiatief genomen tot het maken van een gedenkteken op de school, dat in oktober 2000 door oud-leerling

Ralph Prins is ontworpen en aan het schoolgebouw is bevestigd in aanwezigheid van tientallen oud-leerlingen.

Leraar klassieke talen Sal Breemer houdt behalve met Presser ook contact met Pos en Rodenburg, die conrector werd op het Vossius Gymnasium, waar zijn echtgenote 25 jaar lerares is geweest. Zelf is hij in 1945 in Utrecht gaan werken. Hij kijkt terug op een lang leven, waarin de twee jaar op het Joods Lyceum van grote betekenis zijn gebleven:

'Ik heb echt altijd het gevoel dat ik vier of vijf levens achter elkaar gehad heb. Maar het Joods Lyceum, die insnijding is heel diep geweest, heel fel, en dat hoor je weer terug van alle lotgenoten die het overleefd hebben: dat het een ongelooflijk gevulde periode geweest is [...] De school was openbarend voor de flexibiliteit van de mens.'³³²

Sem Dresden verwoordt zijn gevoelens over zijn naoorlogse leven in termen die direct aansluiten bij die van Presser, in 1953, als hij hem schrijft:

'We weten allen wel waar we aan toe zijn, en doen dus alsof alles normaal is (in de faculteit en overal zo'n beetje), terwijl je weet dat 't net niet normaal is (wat gelijk staat aan buitengewoon abnormaal). Maar men moet er wel aan wennen constant in het abnormale te leven!'³³³

Jozeph Michman ten slotte, vindt de school achteraf een nogal stijve bedoening:

'Voor mij was het een vrij formele school. Maar ja, dat wilden ze ook. Het moest allemaal formeel zijn, goed aansluiten op andere scholen. Dat werd belangrijk gevonden. Bij voorbeeld, jongens en

meisjes zaten op het Joods Lyceum niet naast elkaar in de klas; dat was gescheiden. En dat is direct na de oorlog veranderd. Op het Vossius, waar ik toen ging werken, was de sfeer gelijk wat losser en informeler.'³³⁴

De gepolijste herinnering. Conclusies

De herinneringen aan het Joods Lyceum, aan de scheiding van het onderwijs in Amsterdam, en aan de vervolging van joodse schoolkinderen zijn sterk, maar ook zeer ambivalent.

Bij de grootscheepse scheiding van het onderwijs in Amsterdam en de isolering van de joodse schoolkinderen was – nadat de opdracht hiertoe door de vertegenwoordiger van Seyss-Inquart in Amsterdam, Böhmcker, was gegeven – bij de uitvoering geen Duitser betrokken. Het was de bedoeling dat geen enkel joods en niet-joods kind nog langer samen onder één dak onderwijs zouden volgen. Dit is in Amsterdam efficiënt en volledig gerealiseerd.

De gemeente Amsterdam begint in het voorjaar van 1941 zelf met de registratie van joodse schoolkinderen. De joodse organisaties verwachten na het ontslag van de joodse leerkrachten ook spoedig de scheiding van de leerlingen. Sommige joodse organisaties zijn voor versterking en uitbreiding van het joods bijzonder onderwijs en daarom niet per se tegen scheiding. De Amsterdamse scholen, die gevraagd wordt welke kinderen in hun gebouwen en klassen joods waren, werken mee aan de registratie, op enkele uitzonderingen na. Veel ouders van de Amsterdamse schoolkinderen hebben zich niet tegen de maatregelen verzet. De scheiding van de scholen voltrekt zich geruisloos. De joodse ouders wordt weinig keuze gelaten. Enkele tientallen joodse ouders hebben geweigerd hun kinderen op een nieuwe openbare joodse school in te schrijven. Meer in het algemeen is duidelijk dat ouders in deze periode op aanzienlijke afstand staan van de middelbare scholen. Ook op het Joods Lyceum zijn de verhoudingen tamelijk autoritair. De schoolleiding en de docenten bepalen het programma voor de leerlingen, en er zijn geen bijeenkomsten voor ouders. Een enkele keer is er tijdens de vervolging sprake van gesprekken met joodse ouders thuis, door leraren, en door de rector, op school. Deze gesprekken hebben het karakter van afscheid nemen.

De joodse leerlingen hebben niets in te brengen, en krijgen te horen dat ze van hun openbare school verwijderd worden. Een

enkeling kiest daarop voor het staatsexamen. De Amsterdamse gemeentelijke oplossing om openbare joodse scholen op te richten, is opmerkelijk snel geopperd, en de scheiding van vele duizenden leerlingen op tientallen scholen is in de zomer van 1941 in niet meer dan enkele weken geregeld.

Zodra de nieuwe joodse en niet-joodse scholen weer zijn begonnen, en er door zowel de gemeente Amsterdam, de docenten als de leerlingen gedaan wordt alsof het heel gewoon is gescheiden scholen voor joden en niet-joden te hebben, went de verandering snel, en de herinneringen aan het eerste schooljaar zijn over het algemeen vrij positief. Veel leerlingen vonden het gewoon fijn om naar school te gaan. Een belangrijke extra functie van het Joods Lyceum juist op dit moment was dat het afleiding bood van de gespannen situatie thuis, waar dan al veel vaders ontslagen zijn die zich afvragen hoe ze nog een inkomen kunnen verwerven, en waar velen onlangs gedwongen waren te verhuizen. Buitenshuis worden elke maand nieuwe anti-joodse maatregelen van kracht. De joodse docenten zijn over het algemeen blij dat ze weer regulier betaald werk hebben.

Er zijn gemengde gevoelens over het gedwongen samen schoolgaan met alleen joden, dat wil zeggen, met personen die volgens de Duitse definitie joden zijn. Er zijn enkele leerlingen en leerkrachten die hier uitgesproken negatieve herinneringen aan hebben, en die alleen de dwang en de machteloosheid van de hele situatie is bij gebleven. Er is een grote middengroep die, zonder de dwang, het isolement en de angst te ontkennen, toch positieve herinneringen heeft aan een bepaalde geborgenheid die zij op deze school heeft ervaren. Die geborgenheid en verbondenheid ontstaat door bepaalde goede contacten, nieuwe vriendschappen, indringende gesprekken en bijeenkomsten met leerlingen en docenten. En er zijn ten slotte ook enkelen die een uitgesproken positieve joodse identiteit hebben behouden tijdens en na de vervolging, voor wie de herinnering aan de gezamenlijke schoolgang van allerlei verschillende joden ook positief is geweest. Op het moment dat ze naar het Joods Lyceum gaan, weet niemand hoe lang de school zal bestaan, en hoe lang er nog oorlog zal zijn.

Het idee is van meet af aan dat dit een tijdelijke oplossing is, en dat een terugkeer naar openbare scholen mogelijk moet blijven.

Uit de interviews en memoires is zonder meer duidelijk geworden, dat er geen enkele leerling of docent is die alleen maar negatieve of alleen maar positieve herinneringen heeft. Deze gelijktijdige gemengde negatieve en positieve herinneringen en gevoelens zijn typerend.

Terwijl uit geheel Nederland ruim 75% van de joden is vermoord, blijkt uit ons onderzoek dat bijna de helft van de leerlingen en leerkrachten van het Joods Lyceum is omgekomen. In verhouding tot het totale landelijke cijfer zijn er dus veel overlevenden. Of het er ook veel zijn in vergelijking met bij voorbeeld andere joodse scholen, andere steden, andere leeftijdscategorieën weten we nog niet. De vraag, waardóór veel leerlingen en docenten van deze school hebben overleefd, kan het best beantwoord worden door alle individuele belevenissen van deze leerlingen en docenten en hun verdere gegevens systematisch te onderzoeken. Dat valt buiten het bestek van deze publicatie, maar de hier gepubliceerde gegevens kunnen hiervoor wel als goed begin dienen. Op dit moment kunnen we alleen een vermoeden uitspreken op grond van de interviews en losse gegevens. Dat vermoeden is, dat betrekkelijk veel leerlingen en docenten hebben overleefd doordat zij

- a. een onderduikplek hebben kunnen vinden (een kwestie van contacten met niet-joden, tijdig initiatief, en vaak ook enig vermogen voor levensonderhoud in de onderduik), en/of
- b. doordat zij uitstel van deportatie hadden tot in 1943: door individuele contacten met de Joodse Raad (meestal een baantje bij een van de organisaties daarmee verbonden, en/of een van de vele stempels, en/of waarschuwingen voor op handen zijnde acties en razzia's) en doordat de schoolleiding zich dicht bij de *inner circle* van de Joodse Raad bevond.

Wanneer we de balans opmaken, is het de vraag of de oprichting van joodse openbare scholen de leerlingen heeft geholpen. Waar het gaat om hulp in de vorm van morele en emotionele steun is het

antwoord hierop voor een aanzienlijk deel van hen positief. Maar waar het gaat om hulp om te overleven – heeft het hun overlevingskans vergroot? – heb ik daarvoor geen duidelijke aanwijzingen gevonden. Voor de docenten ligt dit tot eind mei 1943 anders – hun aanstelling bij het Joods Lyceum betekent uitstel van deportatie. Als klein netwerk in de directe omgeving van de Joodse Raad zijn de docenten snel op de hoogte van de ontwikkelingen. Nadat hun stempels ongeldig zijn verklaard, worden zij even afhankelijk van al hun overige contacten en relaties als de leerlingen.

Veel docenten en leerlingen benadrukken in de interviews dat het Joods Lyceum zo'n 'gewone school' was, en zo normaal wilde zijn. Wat zou dat kunnen betekenen? Wat betekent het dat steeds herhaald wordt dat alles zo 'normaal mogelijk' verliep op deze school? Naar mijn idee is het benadrukken van het 'gewone' vooral een antwoord op de segregatie. De docenten, de rector, de Joodse Raad en de leerlingen zeggen ermee: 'Jullie, de nazi's, de niet-joden, de gemeente Amsterdam, zetten ons apart als joden; wij zullen laten zien dat we gewoon goed mee kunnen komen.' Het is een bewuste mentale verdediging geweest van de leerlingen en docenten. Ze houden zichzelf en elkaar voor: 'We zijn apart gezet, maar we doen verder zo veel mogelijk alsof er niets aan de hand is. We gaan de situatie beheersen en volhouden.' Het beeld van de 'gewone school' is een reactie op het aanbrengen en aanwijzen van het onderscheid, het verschil tussen joden en niet-joden.

Hebben de leerlingen de morele steun zoals die werd bedoeld door de leraren ervaren? Uit de interviews blijkt dat dat vooral zo was wanneer leraren het verschil tussen joden en niet-joden expliciet benoemden: dat deden, zeggen de leerlingen, Elte, Melkman, Van der Stempel, Biegel en Presser. Bij voorbeeld bij de invoering van de ster, en ook bij het begin van de school in 1941. Er is nog iets anders met de nadruk op het 'normale'. Michman maakt duidelijk dat de school niet expliciet 'joods' mócht zijn: dáár was geen ruimte voor. Dan betekent 'gewone school' wellicht ook: 'Wij zijn niet zo'n school met zulke joden als jullie wel denken.'

Leraar geschiedenis Jacques Presser heeft het meest over het

Joods Lyceum geschreven. Presser heeft met zijn teksten in zowel *De nacht der Girondijnen*, *Ondergang* als ook in verschillende interviews, een sterk ambivalente maar uiteindelijk positieve herinnering aan de school geschetst, die zijn sterk ambivalente joodse identiteit weerspiegelt. Hierin blijken veel oud-leerlingen zich te herkennen – de door Presser geschetste herinnering geeft een soort identiteit waar zij zich door aangesproken voelen. Ik zou dit typeren als de herinnering aan een gedwongen samenzijn onder uiterst angstige en dreigende omstandigheden, waarin toch geborgenheid bleek te kunnen ontstaan, die achteraf wordt gemist. Maar het beeld van Presser wordt niet door iedereen gedeeld. De oud-leerlingen en leerkrachten voor wie de herinnering aan de school negatief is geworden, hebben dit anders beleefd. Zij ervoeren die geborgenheid niet, maar wel de dwang van de school en van de segregatie, de angst van het samengepakt worden, hun afkeer van sommige leerkrachten en leerlingen, en van de hele situatie. Gevoelens van eenzaamheid, wanhoop en angst zijn daarna blijven overheersen.

Van pure nostalgie is bij de gepubliceerde herinneringen aan het Joods Lyceum meen ik geen sprake. Presser kleurt zijn herinneringen en beelden wel warm, maar steeds met uitgesproken ambivalentie. Gepolijst zijn zijn herinneringen echter wel, vooral wanneer hij over leerlingen schrijft. De scherpe kanten heeft hij weggelaten, waarschijnlijk om de gevoelens te sparen. We vinden tussen Pressers leerlingen geen enkel rotkind of hopeloos geval: en dit staat in schril contrast met de toon van de notulen van de lerarenvergadering, waarin de docenten zich direct, hard en ongeremd uiten over de leerlingen. In de keuze van zijn herinneringen als leraar die hij als historicus publiceerde was Presser dus wel nostalgisch. Net als bij voorbeeld een door Evelien Gans geïnterviewde lerares van een joodse lagere school in de Transvaalbuurt, waarover Gans zegt: 'Haar verdriet over het lot van haar leerlingen vertaalt ze in warme en nostalgische beelden.'³³⁵

Vergelijkbare gepolijste herinneringen van een leerling van het Joods Lyceum vinden we in de gepubliceerde versie van Anne

Franks dagboek. Zowel in de laatste weken voordat ze onderdook als veel later, in augustus 1943, heeft ze over de school, haar docenten en klasgenoten geschreven. Hier is het vader Otto Frank geweest die een naar mijn idee radicale selectie heeft gemaakt in de herinneringen van zijn dochter die hij wel en niet voor publicatie geschikt achtte. Twee lange bladzijden vol directe observaties over haar klasgenoten zijn eenvoudig weggelaten, en pas in 1991 voor het eerst in de nieuwe publiekseditie van het dagboek gepubliceerd. Door deze passages weg te laten blijven alleen Anne Franks gedachten over haar goede vriendschappen met haar beste vriendinnen over. Die staan in contrast met haar op dezelfde dagen geschreven harde opmerkingen, negatief zowel als positief, over diezelfde vriendinnen en over al haar andere klasgenoten en enkele leerkrachten van het Joods Lyceum. Net zoals leraar Presser zijn geliefde vermoorde en overlevende leerlingen in bescherming neemt en daarmee zichzelf, neemt vader Frank de vermoorde en overlevende klasgenoten en docenten van zijn dochter, en daarmee zijn dochter en zichzelf in bescherming. Op deze manier zijn de ruwe herinneringen aan het Joods Lyceum gepolijste, voor publicatie geschikte herinneringen geworden.

Uit de interviews blijkt dat de overlevende leerlingen en leerkrachten zestig jaar later nog goed in staat zijn om ook die ongepolijste herinneringen aan hun belevenissen op het Joods Lyceum te verwoorden. Door hen hier aan het woord te laten, ontstaat een complexer en directer beeld van deze recente geschiedenis.

Ten slotte staan we stil bij de ten minste 222 leerlingen, 20 docenten en het andere personeel van het Joods Lyceum, die de vervolging niet overleefden. Zij zijn de slachtoffers van deze korte geschiedenis die in Amsterdam in het voorjaar van 1941 zo rustig en geruisloos begon: met niet meer dan een telling hier, een registratie daar, een verzoek om informatie, en een richtlijn tot scheiding. We noemen hun namen, en dragen dit boek aan hen op.

Epiloog

Waarom juist een boek over het Joods Lyceum? Het is een vraag die ik mijzelf bij herhaling heb gesteld. Een eenduidig antwoord is er niet. Er zijn wel aanknopingspunten. Het boek *Ondergang* van dr. J. Presser verscheen in 1965, en vertelt de geschiedenis van de vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom. Pressers persoonlijke betrokkenheid bij het Joods Lyceum komt ter sprake, en zijn beschrijving van een leerling die een oproep heeft gekregen en aan de leraren vraagt wat ze moet doen, is indringend. Hij maakt de totale onmacht en de pijn om niet te kunnen helpen zichtbaar. Zo'n beschrijving maakt iets los.

Mijn herinneringen waren beperkt. Een aantal leerlingen uit mijn klas, de leraren met hun lessen, de omgeving. Uit het samenspel tussen rector, leraren en leerlingen ontstond een bijzondere sfeer, tenminste voor mij. Hoewel een school onder dwang ontstaan, leek het een school als ieder ander. Ik hoorde er voor het eerst over zionisme, dat wel, en dat ik Portugees zou zijn. Daar bleef het bij wat betreft het joods-zijn. Dagelijks samen de grote wandeling maken van en naar school gaf een bepaald ritme aan de dag.

De grote terreur begon juli 1942, met oproepen, razzia's en deportaties. Het verdwijnen van de leerlingen wekte een gelaten onrust op. Rector en leraren hebben tot het laatst toe geprobeerd er het beste van te maken. In september 1943 viel het doek.

Ik heb het voorrecht gehad met Dienne Hondius te mogen meewerken aan de totstandkoming van dit boek. Dank zij de grote betrokkenheid en medewerking van oud-leerlingen en -leraren kwam de school in al zijn diversiteit tot leven. Leerlingen en leraren die, zoals dat toen heette, niet zijn teruggekeerd, zijn uit de vergetelheid gehaald.

Dienne Hondius heeft op bewonderenswaardige wijze dit boek tot stand gebracht. Er is nu recht gedaan aan zowel de levenden als de doden.

Miep Gompes-Lobatto

12 augustus 2001

Leerlingen op het Joods Lyceum per klas, 1941-1943

We publiceren hierbij de gegevens over alle leerlingen per klas, in het eerste en het tweede jaar dat de school bestond. De school bestond bij oprichting in 1941 uit 16 klassen:

- een tweejarige onderbouw: klassen 1L1, 1L2, en 2L.
- een 3e klas lyceum, afdeling gymnasium: klas 3L.
- een volledig gymnasium: de klassen 1G, 2G, 3G, 4G, 5G, en 6G.
- een 5-jarige hbs-B: klassen 2B, 3B1, 3B2, 4B1, 4B2, en 5B.

De informatie is gebaseerd op namenlijsten van leerlingen uit het archief van rector W.S.H. Elte, dat zich bevindt in het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie in Amsterdam. Deze lijsten zijn indertijd gemaakt voor de registratie van het te innen schoolgeld. Wij hebben ze kunnen aanvullen met correspondentie van de rector, schriftelijke en mondelinge gegevens van tientallen oud-leerlingen en anderen, het boek *In Memoriam*, waarin zich de namen van de ruim 100.000 joodse oorlogsslachtoffers uit Nederland bevinden (Uitgeverij SDU, Den Haag 1995), de boeken van de Oorlogsgraven Stichting, en lijsten van overlevenden van de Joodse Coördinatie Commissie uit 1946-48, Yad Vashem, Jerusalem, Israel. Van bijna 90% van de leerlingen hebben we tot nu toe de volgende gegevens kunnen achterhalen: naam, voornaam, geboortedatum, adres(sen) in 1941-43, in welke klas(sen) gezeten, ondergedoken en/of gedeporteerd, overleefd of niet, indien overleden na 1945 jaar van overlijden, indien in leven huidige adres. Deze uitgebreidere informatie over individuele leerlingen kan via de uitgever bij de auteurs worden aangevraagd. (Uitgeverij Vassallucci / Weesperstraat 49-51 / 1018 DN / Amsterdam)

De hier gepubliceerde gegevens zijn niet compleet. Van enkele tientallen leerlingen kennen we slechts hun achternaam en een voorletter, en wanneer sommige namen meerdere malen voorkomen is niet vast te stellen of het om dezelfde persoon gaat. Soms waren er tegenstrijdige mededelingen van oud-leerlingen over een bepaalde leerling. Enerzijds willen we zoveel mogelijk van de ons inmiddels bekende gegevens publiceren, anderzijds willen we fouten vermijden. Ondanks de tijd en zorg die hieraan is besteed kan niet worden uitgesloten dat er nog onjuistheden in de tekst aanwezig zijn.

Klas 1L1, 1941-42

Marieke Adler	omgekomen in Sobibor
Mary Baruch	woont in Nederland
Rachel Chelly Braasem	woont in Nederland
Salo Frans Bruske	onbekend
Herbert van Cleef	omgekomen in 'Midden-Europa'
Elte, Heyman Willem	woont in Israel
Salomo (Chaim)	
Karel Kalman Flörsheim	overleefde, is overleden, woonde in Israel, Duitsland en de Verenigde Staten
Betsy Goldsteen	omgekomen in Auschwitz
Selma Elisabeth Grootkerk	omgekomen in Auschwitz
Maurice Israel	omgekomen in Sobibor
Ellen Marion Levita	omgekomen in Bergen-Belsen
Siska Melkman	woont in Israel
Hans Meyer	onbekend
Gert David Michalowicz	omgekomen in Sobibor
Carel Willem Neuberg	woont in Nederland
Martin Oettinger	woont in de Verenigde Staten
Johan B.W. Polak	overleefde, is overleden in Nederland
Walter Rosenberg	woont in de Verenigde Staten
Joost van Santen	woont in Nederland
Celine Spier	woont in Canada
Jenny Trui Spier	omgekomen in Auschwitz
Isaac Jonathan Veershijm	omgekomen in Sobibor
Ida Betty Marie Wiener	woont in Nederland
Dina Louise v.d. Woude	omgekomen in Sobibor

De leerlingen van klas 1L1 gingen in 1942-43 over naar klas 2A:
Daarin zaten, voor zover ons bekend:

Mary Baruch	
Doris Sabine Birnbaum	omgekomen in Sobibor
Herbert van Cleef	
Heyman Willem Salomo Elte	

Ida M. Fischbein	woont in Nederland
Karel Kalman Florsheim	
Maurice Israel	
Herman de Leeuw	omgekomen in Auschwitz
Ellen Marion Levita	
Siska Melkman	
Siegfried Leonard Melkman	omgekomen in Bergen-Belsen
Anita Meijer	overleefde, emigreerde naar Canada, adres onbekend
Gert David Michalowicz	
Carel Willem Neuberg	
Johan B.W. Polak	
Ralph M. Prins (ook in 1L)	woont in Nederland
Walter Rosenberg	
Joost van Santen	
Esther I. Souget	woont in Groot-Brittannië
Adolfine Wafelman	woont in Nederland

Klas 1L2, 1941-42

Jopie de Beer	omgekomen in Auschwitz
Nanette Blitz	woont in Brazilië
Betty Bloemendal	omgekomen in Auschwitz
Leo H.E. Blom	woont in Nederland
Emiel Bonewit	omgekomen in Sobibor
Robert Maurits Cohen	woont in Nederland
Maurice S. Coster	woont in Israel
Leni Duyzend	woont in Nederland
Anne Frank	omgekomen in Bergen-Belsen
Zunia Erlichman	omgekomen in Auschwitz
Elisabeth Hannah Goslar	woont in Israel
Eva Hansje Elly (Eefje) de Jong	omgekomen in Sobibor
Werner J. Joseph	omgekomen in Sobibor
Jacques Kokermoot	omgekomen in Auschwitz
Herman L. Koopman	woont in Nederland

Marie Elisabeth (Miep) Lobatto	woont in Nederland
Jaqueline Y.M. van Maarsen	woont in Nederland
Albert Gomez de Mesquita	woont in Nederland
Henriette Rebecca Metz	omgekomen in Sobibor
Maurits Pim Pimentel	onbekend
Nanette (Nannie) van Praag Sigaar	omgekomen in Auschwitz
Abraham (Appie) Reens	omgekomen in Sobibor
Samuel Salomon	omgekomen in Auschwitz
Harry Max Schaap	omgekomen in Auschwitz
Leo Slager	omgekomen in Sobibor
Salomon (Sallie) Springer	omgekomen in Sobibor
Max van der Velde	onbekend
Ilse Wagner	omgekomen in Sobibor
Danka Zajde	woont in Nederland
Ru Stoppelman	omgekomen in Auschwitz

Klas 1L₂ ging in 1942-43 over naar klas 2B.
Daarin zaten voor zover ons bekend:

Jopie de Beer	
Nanette Blitz	
Leo H.E. Blom	
Emiel Bonewit	
Elisabeth H. Goslar	
Eva H.E. de Jong	
Werner J. Joseph	
Marie E. Lobatto	
Henny R. Metz	
Maurits Pim Pimentel	
Abraham Reens	
Leo Slager	
Hartogine Sophia Turfkruyer	omgekomen in Auschwitz
Ilse Wagner	

Klas 1G, 1941-42

Hans H. Angress	woont in de Verenigde Staten
Jacob Abraham v.Creveld	onbekend
Dina Dasberg	woont in de Verenigde Staten
Marjan Drukker	omgekomen in Auschwitz
Renate Eisemann	omgekomen in Sobibor
Arnold Emmering	omgekomen in Sobibor
Jacques Emmering	omgekomen in Sobibor
Hans Goudsmit	overleefde, is in Nederland overleden
Stefan Peter Gross	omgekomen in Auschwitz
Eveline Yvonne de Jong	onbekend
Elisabeth (Elly) Kleerekoper	omgekomen in Sobibor
Rudolf Herman Korper	omgekomen in Gleiwitz
Ruth Lisser	omgekomen in Auschwitz
Benjamin Mozes Mossel	woont in Israel
Arie Pais	woont in Nederland
Duijfe (Jop) Querido	woont in Nederland
Peter M.H. Sussman	onbekend
Sally van Thijn	onbekend
Erni Tischler	woont in Nederland
Lex Trompetter	onbekend
Albert Allard de Vries	woont in Nederland
Arthur de Vries	omgekomen in Auschwitz
Jacob Wolf	onbekend

Klas 1G ging in 1942-43 over naar klas 2G, waarin voor zover ons bekend zaten:

Hans Angress	
Jaap H.A. van Creveld	
Dina Dasberg	
Arnold Emmering	
Eveline Y. de Jong	
Elly Kleerekoper	
Roza Koker	woont in Israel

Rudolf Herman Korper	
Ruth Lisser	
Benjamin Mozes Mossel	
Duiffe Querido	
Michiel Jacques Reindorp	omgekomen in Auschwitz
Peter M.H. Sussman	
Sally van Thijn	
Alex Trompetter	
Jacob Wolf	

Klas 2L, 1941-43

Hetty Juliette Acohen	woont in Nederland
Sonja Anna Citroen	onbekend
Estella Coltof	omgekomen in Auschwitz
Louis Gans	omgekomen in Sobibor
Marianne Helena (Marleën) Godschalk	omgekomen in Sobibor
Lodewijk Jack Gompertz	omgekomen in Bergen-Belsen
Philip Ivan Hertzberger	omgekomen in Auschwitz
Ilse Jacobson	woont in de Verenigde Staten
Elsje Sophie Kalker	woont in Nederland
Herman Kater	woont in Nederland
Juliette Nanny Ketellapper	omgekomen in Sobibor
Janny Koord	omgekomen in Auschwitz
Yvonne (Yffie) Kray	woont in de Verenigde Staten
Max Ligtenstein	omgekomen in Bergen-Belsen
Anneke H. van Messel	woont in de Verenigde Staten
Ralph M. Prins	woont in Nederland
Nora Roos	woont in Nederland
Estella Elisabeth Rubens	omgekomen in Sobibor
Tineke Fransman-van Santen	woont in Nederland
Edgar Specht	onbekend
Peter Spier	woont in de Verenigde Staten
Ernst Verduin	woont in Nederland
Evelien Margot Wechselman	onbekend

Gabrielle Louise Weinberg	omgekomen in Auschwitz
Rita Jansje Weijl	woont in de Verenigde Staten
Maurits van Witsen	woont in Nederland
Ruth H. Wiener	woont in de Verenigde Staten
Lilly Erna Wolfferts	omgekomen in Sobibor
Yvonne Eveline van Zuiden	omgekomen in Auschwitz

De leerlingen van klas 2L gingen in 1942-43 over naar klas 3L, waarin voor zover ons bekend:

H.S. Cohen	onbekend
Louis Gans	
L.J. Gompertz	
Ilse R.S. Jacobsohn	
Elsje S. Kalker	
Herman A. Kater	
Juliette N. Ketellapper	
Janny Koord	
Yvonne Kray	
Jacob Monnikendam	omgekomen in Sobibor
Heiman Os	omgekomen in Bergen-Belsen
Nora Roos	
Dina (Dineke) Rozeveld	omgekomen in Auschwitz
W.E.I. Samson	onbekend
Tineke Fransman-van Santen	
Ernst Verduin	
H.L. de Vries	onbekend
Ruth H. Wiener	
M. van Witsen	

Klas 2G, 1941-42

Hannelore Bloch	omgekomen, onbekend waar: 'vermist'
Henriette Marie Clarenburg	overleefde, is in Nederland overleden
Betsy Edith Cohen	woont in Canada

Paul Cohen	onbekend
Louise Rebecca Gompers	omgekomen in Auschwitz
Corrie Frenkel (NB ook zL)	woont in Canada
Carla Simone Granaat	omgekomen in Sobibor
Charles (Charley) Schemarjanu Grünfeld	omgekomen in Auschwitz
Tilly F. Hartog	omgekomen in Auschwitz
Martijn de Jong	woont in Nederland
Alfred Keizer	omgekomen in Sobibor
Israel Nathan Knorringa	overleefde, is in Nederland overleden
Elisabeth Kijl	omgekomen in Auschwitz
Jozeph de Lange	onbekend
Brunhilde Lesegeld	onbekend
E.R. Meyer	woont in Nederland
Martin Perlberger	woont in de Verenigde Staten
Michiel Jacques Reindorp	omgekomen in Auschwitz (zat in 42-43 ook in zG)
Levie (Leo) Sarlui	omgekomen in Sobibor
Jozef Stern	omgekomen in Auschwitz
Jacob Abram (Bram) Verdoner	onbekend
Samson IJzerkooper	omgekomen in Auschwitz
Sonja Mary van Zanten	omgekomen in Auschwitz
Marianne Zeelander	overleefde, in Nederland overleden

De leerlingen van klas zG gingen in 1942-43 over naar klas 3G, waarin toen zaten:

Hannelore Bloch	
Corrie Frenkel	
Carla S. Granaat	
Charles S. Grünfeld	
I.S. Herschberg	overleefde, is in Nederland overleden
Alfred Keizer	
Brunhilde Lesegeld	
Jacob Abram Verdoner	
Sonja Mary van Zanten	

Klas zB, 1941/42

Frits Herman Louis Abraham	omgekomen in Sobibor
Ruth Sara Albersheim	omgekomen in Auschwitz
Endre Rudolf Boros	omgekomen in Auschwitz
Alexander Tobias Content	omgekomen in Auschwitz
Paul Deen	onbekend
Rooosje Drilsma	omgekomen in Auschwitz
Betsy Finsy	omgekomen in Sobibor
Arthur Fontijn	woont in de Verenigde Staten
Henri Arthur Frenkel	omgekomen in Sobibor
Rudolf Herman de Jong	onbekend
Carel Ernst Jüdel	omgekomen in Sobibor
Joseph Henricus van de Kar	omgekomen in Auschwitz
W. Karlsberg	onbekend
Siegfried Max Keyser	omgekomen in Auschwitz
Fenna Koppelman	woont in de Verenigde Staten
J.P. Landauer	onbekend
Heinz Stephan Leiter	omgekomen in Auschwitz
Anita Meijer	overleefde, emigr. naar Canada, adres onbekend (ook in klas zA in 42-43)
Walter Albert Moerel	omgekomen in Sobibor
Jozef George Moros	omgekomen in Auschwitz
Andre L. Neuburger	woont in Canada
Bob R.L. van Oven	overleefde, in Nederland overleden
Willem Spijer	omgekomen in Auschwitz
Hartogine S. Turfkruyer	omgekomen in Auschwitz (ook in klas zB in 42-43)
Hans Turfrijer	omgekomen in Sobibor
Samuel Jacob Wurms	omgekomen in Sobibor

De leerlingen van klas zB gaan in 1942-43 over naar klas 3B, waarin:

F.H.L. Abraham	
Hetty J. Acohen	woont in Nederland (kwam uit klas zL in 41-42)

Ruth S. Albersheim
A. Fontijn
R.H. de Jong
C.E. Judel
Max Ligtenstein

Estella Mendels

W.A. Moerel
J.G. Moros
Andre L. Neuburger
Mischa Straus
S.J. Wurms

Klas 3B1, 1941-42

Lothar Siegbert Asch
Elisabeth Fanny (Elly) Blanes
Bart van Buuren
Esther Z.R. Cohen
S.D.G. (Gerd) Cohn
Hendrika Flora (Hennie)Engelander
G. U. (Uli) Herzberg
Eva Kahn
Louise Abigael Koster
Stella E. Lek
Lowina (Loekie) de Levie
Jacob Bram (Jaap) de Levie
G.S. (Gerd) Mayer

Estella Mendels
E.J. Ezra Pakter
Louis Romijn
Rob S. van Santen
Paul Schwarz

omgekomen in Bergen-Belsen
(kwam uit klas 2L in 41-42)
woont in Nederland
(kwam uit klas 3B1 in 41-42)

omgekomen in Sobibor

omgekomen in Auschwitz
woont in Nederland
omgekomen in Auschwitz
overleefde, is in Nederland overleden
onbekend
omgekomen in Sobibor
onbekend (ook vermeld in klas 3B2)
omgekomen in Auschwitz
omgekomen in Auschwitz
woont in Nederland
woont in Nederland
woont in de Verenigde Staten
overleefde, woont in Israel of de
Verenigde Staten, adres onbekend
woont in Nederland
woont in Israel
omgekomen in Sobibor
woont in de Verenigde Staten
woont in Nederland

Sara van de Velde
Elias Vlessing
Robert Emil Werthauer

Klas 3B2, 1941-42

John Bed
Leo Simon Beek
Rob N.P. Berkovich
Robbert Boutelje
Bep N. Gazan
G.U. (Uli) Herzberg
Elly Myrthe Heimans
J. Hondstregt (Jack?)

Rene Arnold Katz
Peter Herbert Kaufmann
Ellen Ruth Levy
P. Meyer
Karel J. Nieuwkerk
Alex F. Rosenberg
Abraham Spier
Paul F. Vleeschdrager
Rachel Jacqueline de Winter
J. (Jacob?) Woudhuysen

Nathan H. Wijnperle

De leerlingen van deze twee grote klassen 3B1 en 3B2 gaan over naar klas 4B
in 1942-43, waarin:

A. (Bram) Asscher

Elisabeth F. Blanes
Albert Davy Fieyra

omgekomen in Sobibor
woont in de Verenigde Staten
omgekomen in Auschwitz

omgekomen in Auschwitz
omgekomen in Sobibor
woont in Nederland
omgekomen in 'Midden Europa'
onbekend
onbekend (ook vermeld in klas 3B1)
woont in Nederland
omgekomen in Sobibor?
(voornaam is niet zeker)
onbekend
onbekend
woont in Nederland
onbekend
woont in de Verenigde Staten
onbekend
overleefde, is in Nederland overleden
in Sobibor omgekomen
in Sobibor omgekomen?
(voornaam is niet zeker)
overleefde, in Nederland overleden

overleefde, woonde in Nederland,
adres onbekend

omgekomen op weg naar Auschwitz

G.U. Herzberg
 J.B. de Levie
 G.S. Mayer
 E.J. Pakter
 L. Romijn
 P. Schwarz
 Rachel J. de Winter
 J. Woudhuijsen
 Bram Verdoner

onbekend (zat in 1941-42 in klas 4B1)

Klas 3G, 1941-42

Suze Alexander
 Agnes I. Beem
 Margaretha Elisabeth
 (Marga) Bialosterski
 Emilie Clara Büchenbacher
 Rose Coster

omgekomen in Auschwitz
 overleefde, is in Nederland overleden
 omgekomen in Auschwitz

Abraham (Appie) Davidson
 Mirjam Heertjes
 Rob H. Heiden-Heimer
 Betty H. de Jong
 Daan M. Kan
 Dora Kanel
 Ernst Bernhard Max Felix Kaufmann
 Josine Henriette Ketellapper
 A.H. (Arno?) Kok

woont in Israel
 overleefde, woonde in Nederland,
 adres onbekend
 omgekomen in Sobibor
 woont in Israel
 woont in Israel
 woont in Nederland
 woont in de Verenigde Staten
 woont in Nederland
 omgekomen in Auschwitz
 omgekomen in Sobibor
 omgekomen in Auschwitz?
 (voornaam is niet zeker)

Joost Adolf Levenbach
 Heiman Maurits de Levie
 David Judah Limburg
 Hans (Henri) Lopes Cardozo
 Alfred Abraham Justus Charles
 (Fred) Norden

woont in Nederland
 omgekomen in Monowitz
 omgekomen in 'Duitsland'
 onbekend
 overleefde, in Nederland overleden

Margriet Overst
 Jaap Rabbie
 Alexander Rimini
 Eddy Martin Santcroos
 Bella Scharf
 S. Sjouwerman
 Robert Edouard Simons
 Paul Sternheim
 Carla de Vriend
 Louis de Vries
 Jan Dirk Wiener
 Cesar van Zuiden

omgekomen in Sobibor
 overleefde, in Nederland na '45,
 adres onbekend
 omgekomen in Auschwitz
 omgekomen in Tröbitz
 overleefde, adres onbekend
 onbekend
 omgekomen in Tröbitz
 omgekomen in 'Polen'
 overleefde, is overleden in Nederland
 omgekomen in Sobibor
 woont in Nederland
 onbekend

De leerlingen van klas 3G gaan in 1942-43 over naar klas 4G, waarin dan zaten:

Suze Alexander
 Agnes I. Beem
 A. Davidson
 Rob R. Heiden-Heimer
 Betty de Jong
 Sonja de Jong
 Daan M. Kan
 Josine H. Ketellapper
 Joost A. Levenbach
 H.M. de Levie
 D.J. Limburg
 Fred Norden
 Paul Sternheim
 Carla de Vriend
 Louis de Vries
 Lutz O. Zwillenberg

woont in Zwitserland

Klas 3L, 1941-42

Sara J. Abrahams	overleefde, woonde in de Verenigde Staten, adres onbekend
Lili F. Braun	omgekomen in Sobibor
Elisabeth C. Cohen	omgekomen in Auschwitz? (tweede voornaam ontbreekt)
G.G. Cohen	woont in Nederland
Sonja I. van Es	woont in Nederland
Sarah Hertzberger	omgekomen in Auschwitz
Josephine Rosette van Huiden	omgekomen in Sobibor
Ellen O. Lux	overleefde, is in Nederland overleden
Max G. Rood	woont in Nederland
Robert Nathan Rubens	omgekomen in Auschwitz
B. Sanders	onbekend
Alfred Joseph de Swarte	woont in Nederland
Netty Schwarz	woont in de Verenigde Staten
Ellen Schwarzschild	woont in Nederland
Beate van Wien	overleefde, is in Nederland overleden
Lily Einhorn	woont in Nederland
Hans (Henri) Struch	omgekomen in Bergen-Belsen

De leerlingen van klas 3L gingen in 1942-43 niet over naar een volgende lyceumklas, en hun namen zijn ook niet te vinden in de hbs- of gymnasiumklassen. We weten dat enkelen van hen zijn ondergedoken, en ook dat enkelen later op een kleine huiskamerschool en op het Joods Montessori Lyceum nog lessen hebben gevolgd.

Klas 4B1, 1941-42

Philip Gerrit Brilleslijper	omgekomen in Auschwitz
Greta A. Cohen	overleefde, woonde in Nederland, adres onbekend
Han Emanuel	woont in Nederland
Albert Davy Fieijra	omgekomen op weg naar Auschwitz
Florrie E. Goudstikker	overleefde, woonde in Nederland, adres onbekend

S.Th. Freddie Groenman
Freetje (Frederika Maria?) Hirschel

Albert F. Jacobs

Robbert Karel Jacobson
Maurits (Vrin) de Jong
E.M. Joseph
Herman S. Menco
H.A. Nossbaum

Rebecca (Bep) Querido
Henriette Schaap
Herbert R. Sinek

J.S. (Dita) Spiegel

Henny B. Steinberg
H. (Leni) Stern
Els S. Sijes
Salomon (Sal) Tabak
Hermine R. Vecht
Bram Verdoner
Tom de Vries

Iwan J.F. Wery

Klas 4B2, 1941/42

Abraham (Bram) Asscher

Franz Ralph Baruch
L. (Louis?) v.d. Berg

Meijer Blokjesman

overleefde, is in Nederland overleden
omgekomen in Auschwitz?
(voornamen zijn niet zeker)
overleefde, woonde in Nederland,
adres onbekend
omgekomen in 'Midden Europa'
woont in Nederland
onbekend
woont in de Verenigde Staten
overleefde, woonde in Nederland,
adres onbekend
overleefde, onlangs in Nederland overleden
omgekomen in Auschwitz
overleefde, woonde in Nederland,
adres onbekend
overleefde, woonde in Scandinavië,
adres onbekend
onbekend
onbekend
woont in Nederland
omgekomen in Sobibor
woont in de Verenigde Staten
onbekend
overleefde, woonde in de Verenigde Staten,
adres onbekend
omgekomen in 'Midden Europa'

Margot Frank	omgekomen in Bergen-Belsen
Jetteke S. Frijda	woont in Nederland
Philip Gans	omgekomen in Gross Rosen
Leopold Hertzberger	omgekomen in Auschwitz
Ernst Bob Heymans van Amstel	omgekomen, onbekend waar, vermeld als 'vermist'
Trees E. Lek	overleefde, in Nederland overleden
Hijman Marcus	omgekomen in Auschwitz
Abraham Menist	omgekomen in Sobibor
Albert Hans Neter	omgekomen in Auschwitz
H. Raigrodski	onbekend
M. Rodrigues	onbekend
Hugo S. van Rijn	omgekomen in Bergen-Belsen
M. Ben Schelvis	onbekend
Herbert W. Spijer	overleefde, is in Nederland overleden
Samuel Swaab	omgekomen in Auschwitz
F. Sweijd	onbekend
Wanda Verduin	omgekomen in Auschwitz
L. Wegloop	onbekend
A. Witteboon	onbekend
Georg Zimmern	omgekomen in Gleiwitz
Lena Zwaaf	omgekomen in Sobibor

De leerlingen van deze twee grote klassen 3B1 en 3B2 gingen in 1942-43 over naar klas 4B. Daarin zaten toen alleen nog zes leerlingen:

Greta Blitz	overleefde, woonde in Nederland, adres onbekend
Siegfried Theo Groenman	
Maurits (Vrin) de Jong	
F. Sweijd	
Bram Verdoner	
Iwan Wery	

Klas 4G, 1941-42

Judith M.R. Berkovich	woont in Nederland
Andrea Cohen	overleefde, is in Nederland overleden
Heinz Felix Geiringer	omgekomen in Mauthausen
Max Philip Gompers	omgekomen in Auschwitz
Rob Goudsmit	woont in Nederland
Hanna Herzberg	overleefde, woonde in de Verenigde Staten, adres onbekend
David de Jong	omgekomen in Tröbitz
Trudi Lansberg	woont in Nederland
David Judah (Dabby) de Levita	woont in Nederland
Mia Artha Lezer	woont in Nederland
Eddy Luza	omgekomen in Auschwitz
Jozua E. Neubauer	omgekomen in Bergen-Belsen
Mirjam Ohringer	woont in Nederland
Herman (Hijman) Pach	omgekomen in Auschwitz
Rob L. Polak	woont in Nederland
Frieda Renee Poppelsdorf	omgekomen in Auschwitz
Henny Tabak	omgekomen in Sobibor
Freddy T. Tal	omgekomen in Auschwitz
Samuel H. Vecht	overleefde, is in Nederland overleden
Simon Vega	woont in Israël
Hugo de Vries	omgekomen in Auschwitz

De leerlingen van klas 4G gingen in 1942-43 over naar klas 5G, waarin toen zaten:

Hanna Herzberg
David de Jong
Trudi Lansberg
Mia A. Lezer
David Judah (Dabby) de Levita
Simon Vega

Klas 5G, 1941-42

Max Acohen	omgekomen in Auschwitz
Willy Alexander	overleefde, is in Nederland overleden
Anneke Bartels	omgekomen in Auschwitz
Salvador E. Bloemgarten	woont in Nederland
Henri Deen	omgekomen in Auschwitz
Joop J. Goudsmit	woont in Nederland
Albert Groen	omgekomen in Bergen-Belsen
Sylvain Hoed	onbekend
Samuel Rudi Koord	omgekomen in Warschau
Maut Ligtenstein	woont in Nederland
Miryam Luza	woont in Nederland
Simone Elly van Minde	omgekomen in Auschwitz
R.H. Neuberg	overleefde, is in Nederland overleden
Anna Olivier	omgekomen in Auschwitz
Ab Polak	onbekend
Annie L.W. (Ans) Polak	woont in Nederland
Richard Werner Salomon	omgekomen in 'Polen'
Käthe P. Schlesinger	overleefde, is in Nederland overleden
Elleke C. Spijer	overleefde, is in Nederland overleden
Leonard Andries Sternheim	omgekomen in Auschwitz
Frits Meyer van Thijn (Tijn?)	omgekomen in Auschwitz
Emmy van der Velde	overleefde, is in Nederland overleden
Johanna Elfriede Vlessing	woont in Nederland
Ezechiël Emiel Wagenaar	omgekomen in Sobibor
Judith van Witsen	woont in Nederland

De leerlingen van klas 5G gingen in 1942-43 over naar klas 6G, waarin toen zaten:

Eugene Arthur Birnbaum	omgekomen in Sobibor
Albert Groen	
Rob Neuburg	
Richard Werner Salomon	
Leonard Andries Sternheim	
Frits Meyer van Thijn (Tijn?)	

Klas 5B, 1941-42

Eduard Bremer	omgekomen in Auschwitz
Carel Lodewijk David Cohen	woont in Nederland
Benjamin Herman Gans	omgekomen in Auschwitz
Andries de Groot	omgekomen in Auschwitz
Robert Jean Hartog	woont in Frankrijk
Lisa Kahn	omgekomen in Auschwitz
Abraham de Leeuw	omgekomen in Auschwitz
Robert Emile Leger	woont in Nederland
B. Lever	onbekend
Jaap Louis Lobatto	woont in Nederland
Ruth Ernestine Loebel	omgekomen in Auschwitz
H.W. Nethe	woont in Nederland
Marianne Polak	onbekend
Leo Schwarz	overleefde, is in Nederland overleden
Isaac (Israel) Sealtiel	omgekomen in Auschwitz
Aaron Serlui	overleefde, is in Nederland overleden
Ben Abraham Henri Stoppelman	overleefde, adres onbekend, woonde in Israël
Johnnie van Sijs	omgekomen in Sobibor
Maurits (Ries) Veldman	overleefde, woonde in Nederland, adres onbekend
Adolf Eduard (Dolf) de Vries	woont in Nederland
Jacob Dorus (Jaap) de Vries	omgekomen in Sobibor
Bernard Isaac van Wesel	omgekomen in Auschwitz

Klas 6G, 1941-42

J.M. (Josje) Appel	woont in Nederland
Joost H. v.d. Bergh	overleefde, is in Nederland overleden
Marianne H. Braun	overleefde, woonde in Nederland, adres onbekend
Jaap Duyzend	overleefde, is in Nederland overleden
H. Hennekes	woont in Nederland
Joseph M. Jacobson	omgekomen in 'Udo. Lübben'

Niek (Nico) Kogel	omgekomen in Birkenau
Hans K. Lakmaker	onbekend
C.W. Lek	overleefde, woonde in Nederland, adres onbekend
A.B.M. (Tonny) van Minde	overleefde, is in Nederland overleden
Ben Oudkerk	woont in Nederland
Elisabeth (Lies) Rafalowitch	omgekomen in Auschwitz
W.R. Reben	woont in Canada
Jack Sann	woont in Nederland
Max Herman Smit	omgekomen in Auschwitz
Mart Spiro	woont in Nederland
Julie Rika Vet	omgekomen in Sobibor
Menno Emanuel Zeelander	omgekomen in Wüstegiersdorf
Regina Zwarts	omgekomen in Sobibor

Gegevens van leerlingen uit drie nieuwe eerste klassen in het tweede schooljaar, 1942-43

Klas 1A, 1942-43; nieuwe eerste klas

Ella Asscher	onbekend
Walter Elias	overleefde, woonde in Nederland, adres onbekend
Jacques Emmering (kwam uit 1G)	omgekomen in Sobibor
Juda Englander	omgekomen in Auschwitz
Louise Catharina Flesseman	omgekomen in Auschwitz
Arthur Ozias Frank	omgekomen in Sobibor
Louise Eva Hamburger	omgekomen in Auschwitz
Henry A.M. Hart	overleefde, woonde in Nederland, adres onbekend
E. Kahn	onbekend
Lilly Klafter	onbekend
Annelie M. Levenbach	woont in Israel
Julie (Julieke) de Levie	overleefde, is in Nederland overleden
Ernst Leyzer	omgekomen in Sobibor
Rosette C. Lindeman	overleefde, woonde in Nederland, adres onbekend
H. Linnewiel	onbekend

Eduard Markus	omgekomen in Sobibor
Carla Celina Morpurgo	omgekomen in Auschwitz
Vogelina Morpurgo	omgekomen in Auschwitz
Peter I. Neumann	omgekomen in 'Midden Europa'
J.E.G. Nossen	onbekend
Inge Oppenheimer	omgekomen in Sobibor
Kurt Werner A. Ortlieb	omgekomen in Auschwitz
Nora Poliakkoff	woont in de Verenigde Staten
Louis Rijz	omgekomen in Sobibor
René de Solla	omgekomen in Sobibor
Ernst Wolf Stein	woont in Nederland
Isabel M.S. Wachenheimer	onbekend
Dorothea Zucker	onbekend

Klas 1B, 1942-43, nieuwe eerste klas

Dina L. Blitz	onbekend
Meijer Boedels	omgekomen in Sobibor
Margaretha S. Cohen de Lara	onbekend
Rachel Cosman	omgekomen in Sobibor
Peter Egyedi	onbekend
N. (Norbert?) Feiwel	omgekomen in Sobibor? (voornaam is niet zeker)
R.I. van Gelderen	onbekend
Joseph Haag	omgekomen in Sobibor
Jacques Kokernoot (kwam uit 1L2)	omgekomen in Auschwitz
Susanne R. Krieg	overleefde, is in Nederland overleden
Selma Lap	omgekomen in Sobibor
Aletta F. de Levie	woont in Zwitserland
Hendelina Regina Manassen	omgekomen in Sobibor
Steven Menko	omgekomen in Auschwitz
Eduard Isidoor Tobias Minekenhoff	omgekomen in Sobibor
Elisabeth (Iki) de Miranda	overleefde, woonde in Nederland, adres onbekend
Eleonore Marian Philip Peper	omgekomen in Auschwitz

Jacob Karel van Praag	omgekomen in Sobibor
Rebecca Salomons	woont in de Verenigde Staten
René Maxime Sanders	omgekomen in Sobibor
Levie Sleutelberg	omgekomen in Auschwitz
Elias Spreekmeester	omgekomen in Sobibor
Salomon (Sallie) Springer (kwam uit 1L2)	omgekomen in Sobibor
Herman Verduin	omgekomen in Auschwitz
Helena Sonja van der Wijk	omgekomen in Sobibor
Rosje Zwaab	omgekomen in Sobibor
Helga H.L. Zwillenberg	overleefde, woonde in Nederland, adres onbekend

Klas 1C, 1942-43, nieuwe eerste klas

Izabel van Berg	onbekend
Joop Boas	woont in Nederland
Bejje Cohen	onbekend
Marianne Rosalie Cohen	omgekomen in Auschwitz
Esther Frank	omgekomen in Sobibor
Maurits van Geuns	omgekomen in Auschwitz
Klaus Heller	woont in Nederland
Heinz Werner Jacks	omgekomen in Auschwitz
Jochebeth de Jong	omgekomen in Sobibor
Betsy C. de Jong	onbekend
Marion A. Klein	woont in Denemarken
Jacques Herman Loete	omgekomen in Sobibor
A. (Abraham?) Loonstein	omgekomen in Sobibor? (voornaam is niet zeker)
Rudolph Lopes Cardozo	omgekomen in Sobibor
Nico Jacques Meijer	omgekomen in Sobibor
Bob Neeter	overleefde, woonde in Nederland, adres onbekend
Hartog Norden	omgekomen in Sobibor
Esther Parijs	omgekomen in Sobibor
Jetta Pop	omgekomen in Sobibor

Betty Ritmeester	overleefde, woonde in Nederland, adres onbekend
Flora Esther Rubens	omgekomen in Sobibor
J. Sarfaty	onbekend
Samuel Scheffer	overleefde, woonde in Nederland, adres onbekend
Abraham Velleman	omgekomen in Sobibor
Roza Vet	onbekend
Elisabeth S. Wachsberg	woont in Nederland

Onbekende leerlingen

Er zijn nog 9 leerlingen die waarschijnlijk wel op de school hebben gezeten, maar waarvan we niet weten in welke klas zij gezeten hebben. Soms weten we zeker dat ze op school zaten, soms is het onzeker. Ondanks de beperkte gegevens noemen we hier ook hun namen.

Frankenthal, Hans, geboren 2/7/30. Pres. Steynplantsoen 8'. Vader heet Max, moeder heet Clara Frankenthaler. Kwam als allerlaatste leerling op 6 mei 1943 op school. Dit blijkt uit een briefje van rector Elte aan de onderwijsadministratie van de Joodse Raad. We weten niet in welke klas hij zat.

Führer, A., Zuiddijk 28, Zaandam, Alfred. Overleefde en woont in de Verenigde Staten. Heeft kort op school gezeten, en verliet de school al op 1 februari 1942, toen hij werd geïnterneerd in Westerbork. We weten niet in welke klas hij zat.

Knoche, R.H., Sloestraat 8, Roelof Helmuth, 31/1/26 geboren in Berlijn, omgekomen 31/3/44 in Midden Europa. We weten niet in welke klas hij zat.

Meyer, H., Tintorettostraat 15. Een Hans J. Meyer overleefde: woonde in 1948 J.W. Brouwersstraat 5, deed eindexamen hbs-B. We weten niet in welke klas hij zat.

Dhr. H.S. Muller, is leerling geweest van een kleine nieuwe eerste klas in september 1943 gedurende enkele weken. We veronderstellen dat de weinige leerlingen van de Joodse hbs en die van het Joods Lyceum toen samengevoegd zijn in enkele klassen.

Louki van Oven. Overleefde, is in Nederland overleden. Was zij leerling?

Sjouwerman, S., Jekerstraat 67. In welke klas zat hij/zij?

Son, E. van, Parklaan 10, Bussum. Esther. Overleefde mogelijk, en is in Nederland overleden. We weten niet in welke klas zij zat.

Wessel, Anna Nanette Henriette, deed eindexamen hbs in 1943. We weten niet in welke klas zij zat, vermoeden in klas 5B.

Leerkrachten en ondersteunend personeel van het Joods Lyceum in Amsterdam

Amerongen, drs. Jacob van (Boekhouden)	Overleefde
Biegel, mej. dr. Johanna Hermine (Nat. Historie)	omgekomen
Bolle, mej. Polly Sara (Engels)	Overleefde
Breemer, drs. Salomon (Klassieke talen)	Woont in Nederland
Carvalho, Israel (Duits)	Omgekomen 9/11/42 Auschwitz
Cohensius, Philip (Conciërge, Clavier)	Omgekomen 31/3/44 Auschwitz
Conen, Michel (Stoker-bediende)	Onbekend
Dresden, dr. S. (Frans)	Woont in Nederland
Elte, drs. Willem Salomon Heyman (Rector en leraar wiskunde)	Overleefde, emigreerde naar Israël
Goudekot, mej. dra. Anna (Frans)	Omgekomen 15/10/42 Auschwitz
Goudekot, dr. Maurits (Natuurkunde)	Overleefde
Hellendag, mej. Loujse Flora (Secretaresse van de rector)	Omgekomen in Bergen-Belsen
Hemelrijk, dr. J. (Klassieke talen)	Overleefde
Hertzberger-van Adelsberg, mevr. Renee	
Dora (Grieks, Oude Geschiedenis)	Overleefde
Hupka, Felix	Onbekend
Jong, Samuel de (Hand- en lijntekenen)	Overleefde
Keesing, drs. Aaron (Wiskunde, mechanica en natuurkunde)	Onbekend
Kleerekoper, Gerrit, (Lich. oefeningen)	Omgekomen in Sobibor
Kleerekoper, mej. Hendrika (Wiskunde)	Onbekend
Komkommer-Wolf, mevr. (Nederlands en Geschiedenis)	Onbekend
Krijn, mej. dr. Sophia Adriana (Nederlands)	Omgekomen in Sobibor
Meijer, dr. Jakob (Geschiedenis)	Overleefde
Melkman, drs. Jozeph (Klassieke talen)	Woont in Israël
De Metz-Alberger, mevr. H.S. (Nederlands)	Omgekomen in Sobibor
Michelson, dr. Ch. L. (Engels)	Omgekomen in Auschwitz
Mok, mr. dr. Salomon (Staatsinrichting)	Overleefde
Monasch, mej. Josephine Marie (Lich. Oefeningen)	Overleefde

Mossel, Joseph (wiskunde)	Omgekomen in Bergen-Belsen
Neter, Adolf (Aardrijkskunde)	Omgekomen in Auschwitz
Otten-Wolff, mevr. A.E. (Frans)	Omgekomen in Auschwitz
Polak, Eduard Jacques (Duits)	Onbekend
Polak, J. (Frans)	Onbekend
Polak, drs. Meyer, (Duits)	Omgekomen in Polen
Pos, drs. Willy Philip (Nederlands)	Overleefde
Posener, J. (Lich. oefeningen)	Omgekomen in Mauthausen
Premela, dr. Martin Jacob (Frans)	Overleefde
Presser, dr. Jacques (Geschiedenis)	Overleefde
Ricardo, mej. (Administratie)	Onbekend
Roodenburg, drs. Simon (Wiskunde en cosmografie)	Overleefde
Rozenberg, dr. Joël (Wiskunde en mechanica)	Onbekend
Sluizer, drs. Max, (Aardrijkskunde)	Omgekomen in Auschwitz
Smit, Max Herman (Adjunct-amanuensis)	Omgekomen in Auschwitz
Stempel, mej. Henriette Mathilde, van der (Latijn, Grieks)	Overleefde
Sternfeld, Leonard Maurits Herman (Staatshoudkunde)	Overleefde
Stork, dr. Elkan (Scheikunde)	Onbekend
Vega, Abraham (Amanuensis)	Omgekomen in Bergen-Belsen
Vries, dr. David de (Engels)	Omgekomen in Sobibor
Vries, dr. Meyer de (Conrector en leraar Klassieke talen)	Omgekomen in Auschwitz
Wijnschenk-Kopee, mevr. Cath. (schoonmaakster)	Onbekend

Bronnen

I. Geraadpleegde archieven

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam:

1. Archief van W.S.H. Elte, rector van het Joods Lyceum Amsterdam. Archief nr. 181e.
2. Archief van de Joodsche Raad voor Amsterdam. Afdeling onderwijs (Centrale Commissie voor het Joodse Onderwijs). Archiefnr. 182.
3. Documentatie collectie II - 939 A: Joodse scholen.
4. Collectie Dagboeken.
5. Collectie Onderzoeken, J. Presser, t.b.v. *Ondergang*, Correspondentie.
6. Instituutsarchief, Correspondentie 1965, V. Correspondentie L. de Jong met W.S.H. Elte.

Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam:

1. Archief wethouder van Onderwijs en afdeling Onderwijs gemeente Amsterdam, 1941, archiefnr. 5191. Qok nr. 5159.
2. Archief Algemene Zaken, gemeente Amsterdam. Archiefnr. 5181, 1941.
3. Archief Algemene Zaken, gemeente Amsterdam, afdeling Onderwijs: stukken op indicateur, 1941-1943

Universiteits Bibliotheek Amsterdam:

Archief Jacques Presser. Correspondentie.

Archief Anne Frank Huis, Amsterdam:

Correspondentie Otto Frank met W.S.H. Elte.

II. Interviews

Yakov Arnon (Jaap van Amerongen), 4 augustus 1988, door Xandra van Gelder.

Elly F. Blanes, 6 februari 2001, door Dienne Hondius.

Salvador Bloemgarten, gesprekken in december 1999 en in september 2000, Miep Gompes-Lobatto en Dienne Hondius.

Anneke Broekman-van Messel, 4 en 10 maart 2000, door Miep Gompes-Lobatto en Dienne Hondius.

Salomon Breemer, 21 februari 2000, door Dienne Hondius en Miep Gompes-Lobatto.

Sem Dresden, 17 januari 2000, door Dienne Hondius en Miep Gompes-Lobatto.

Chaim Elata, 6 september 2000, door Dienne Hondius.

Sonja van Es, 22 mei 2000, door Miep Gompes-Lobatto.

Bloeme Evers-Emden, november 1999, door Dienne Hondius.

Alfred Fields (voorheen Führer), 8 maart 2000, door Dienne Hondius en Miep Gompes-Lobatto.

Tineke Fransman-van Santen, 4 mei 1988, door Xandra van Gelder.

Tineke Fransman-van Santen, 3 februari 2000, door Miep Gompes-Lobatto en Dienne Hondius.

Jetteke Frijda, 17 februari 2000, door Dienne Hondius en Miep Gompes-Lobatto.

Miep Gompes-Lobatto, 27 april 2000, door Dienne Hondius.

Paul Klemens, 15 mei 2001, door Dienne Hondius en Miep Gompes-Lobatto.

Ruth Klemens Wiener, 9 maart 2000, door Dienne Hondius en Miep Gompes-Lobatto.

Yvonne Sokolow-Kray, 4 en 10 maart 2000, door Miep Gompes-Lobatto en Dienne Hondius.

Dabby de Levita, 22 en 29 april 1988, door Xandra van Gelder.

Dabby de Levita, 16 februari 2000, door Dienne Hondius en Miep Gompes-Lobatto.

Mia A. Lezer, 18 mei 2000, door Miep Gompes-Lobatto.

Jaap Lobatto, 1 april 2001, door Miep Gompes-Lobatto.

Stella Mendels, 16 februari 2000, door Miep Gompes-Lobatto en Dienne Hondius.

Jozeph Michman, 21 en 23 mei 2001, door Dienne Hondius.

Els Neumann-Sijes, 24 juni 2000, door Miep Gompes-Lobatto.

Mirjam Ohringer, 5 april 2000, door Dienne Hondius.

Brigitte Pos-Kray, 4 juli 2000, door Miep Gompes-Lobatto en Dienne Stam.

Duifje (Jop) Querido, zonder datum, waarschijnlijk 1989, door Xandra van Gelder.

Wim Rijkman, 9 november 1999, door Miep Gompes-Lobatto en Dienne Hondius.

Nora Roos, 19 juli 2000, door Dienne Stam.

Jacqueline Sanders-van Maarsen, 12 juli 2000, door Miep Gompes-Lobatto.

Jack Sann, 21 maart 2000, door Dienne Hondius en Miep Gompes-Lobatto.

Ellen Schwarzschild, 10 april 2000, door Miep Gompes-Lobatto.

Louis Tas, 30 maart 1988, door Xandra van Gelder.

Simon Vega, 14 maart 2000, door Dienne Hondius.

Ernst Verduin, 4 februari 2000, door Miep Gompes-Lobatto en Dienne Hondius.

Trudi Verstegen-Lansberg, 22 februari 2000, door Miep Gompes-Lobatto en Dienne Hondius.

Judith van Witsen, 21 februari 2000, door Miep Gompes-Lobatto en Dienne Hondius.

Awraham Yinnon (Abraham de Jong), augustus 1988, door Xandra van Gelder.

Noten

- 1 In 1927 was ook een joodse ulo opgericht. In 1929 kwamen er twee joodse lagere scholen bij, een van Talmoed Tora, die al een school hadden, en een tweede school van het genootschap Kennis en Godsvrucht, de Palacheschool. De eerste school van dit genootschap was de Herman Elteschool, en bestond al sinds 1916. Jozeph Michman, Hartog Beem en Dan Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*, Ede/Antwerpen 1992, p. 136. Er gingen maar weinig kinderen naar joodse scholen. Volgens Jaap Meijer stonden in 1938 slechts 1600 kinderen ingeschreven voor joods godsdienstonderwijs, maar 'het aantal dat de scholen bezocht, was nog veel lager': in L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens de tweede wereldoorlog*. Deel 5, eerste helft, Den Haag 1974, p. 473.
- 2 Ab Caransa, *Van school verwijderd. Jood. Dokumenten betreffende de verwijdering van joodse leerlingen van Amsterdamse ambachtsscholen in 1941*. Tuindorp, Haarlem 1990. Zie ook Esther Z.R. Cohen, Verwijdering van joodse ambachtsscholieren, in *Levend Joods Geloof*, jrg. 37, no. 6, maart/april 1991, p. 31. Met dank aan D.J. de Levita.
- 3 Brief Jaap Meijer, aan W. Elte, 26-3-46. NIOD, archief 181e, Elte, doos 3.
- 4 J.J. Presser, *Ondergang*, I, p. 142.
- 5 Willy Lindwer en Johannes Houwink ten Cate, interview met Sem Dresden. In: *Het fatale dilemma. De Joodsche Raad voor Amsterdam 1941-1943*. SDU Den Haag 1995, p. 127-129.
- 6 Deze brieven van lezers bevinden zich in Jacques Presser's privé-archief dat wordt bewaard door de Universiteits Bibliotheek Amsterdam. Conny Kristel, *Geschied-schrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de joden-vervolg*. Meulenhoff, Amsterdam 1998, p. 62-63.
- 7 J.J. Presser, *De nacht der Girondijnen*. Amsterdam 1957, p. 12.
- 8 Presser, *Ondergang*, I, p. 496.
- 9 Presser, *De nacht der Girondijnen*, p. 21-22.
- 10 Wichert ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd, 1940-1941*. Amsterdam 1999, p. 110.
- 11 idem, p. 116.
- 12 Philo Bregstein, *Gesprekken met J. Presser*. De Prom, Baarn 1999, p. 83-84.
- 13 Idem, p. 77.
- 14 Gesprek met P. Klemens, Amsterdam, 15 mei 2001.
- 15 Philo Bregstein, *Gesprekken met J. Presser*. De Prom, Baarn 1999, p. 79.
- 16 Gesprek met Salvador Bloemgarten, september 2000.
- 17 Philo Bregstein, *Gesprekken met J. Presser*. De Prom, Baarn 1999, p. 79.
- 18 Salvador Bloemgarten, De joodse identiteit van een assimilant. in *De Gids*, jrg. 150, no. 6/7, 1987, p. 482-493, p. 487-488. Gesprek 19 september 2000.
- 19 Bregstein, 1999, p. 80.
- 20 Interview met S. Breemer, Utrecht, 21 februari 2000.
- 21 Presser, in Bregstein, 1999, p. 80.
- 22 In Hilversum schreven drie leerlingen uit de hoogste klas van het Stedelijk gymnasium een protestbrief op 1 september 1941, de eerste schooldag waarop de joodse leerlingen waren verwijderd. De 33 leerlingen die de brief tekenden werden door de burgemeester van Hilversum voor vier maanden van school gestuurd. Daarop deden verschillende leerlingen uit de hoogste klassen staatsexamen in 1942. Met dank aan Karen Polak.
- 23 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens de tweede wereldoorlog*. Deel 4, tweede helft, Den Haag 1972, p. 430. Idem over protesten in Haarlem, Enkhuizen, Hilversum, en aan het Amsterdams Lyceum, in Deel 5, eerste helft, Den Haag 1974, p. 528-529.
- 24 David Cohen, *Memoires*, typoscript 1956, p. 15. Geciteerd door Schrijvers, P., *Rome Athene Jeruzalem: Leven en werk van prof.dr. David Cohen*. Historische Uitgeverij, Groningen/Leiden 2000, p. 199.
- 25 Wimmer, Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied, 21 februari 1941, aan de secretarissen-generaal van de Nederlandsche Departementen van Algemeen Bestuur. Z 3147 Ve/1941. Document afgedrukt in *Documenten van de Jodenvervolg* in Nederland 1940-1945, Joods Historisch Museum Amsterdam, Polak en Van Gennep Amsterdam 1965, p. 41.
- 26 Circulaires van Frederiks, secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, aan de gemeentebesturen; van de gemeentesecretaris van Amsterdam aan de hoofden van Diensten van de gemeente Amsterdam. 15, 22 en 31 maart 1941. Gemeentearchief Amsterdam, Algemene Zaken 1941, nr. 847 en 1497.
- 27 Interview met prof. S. Dresden, 17 januari 2000, Leiden.
- 28 Bregstein 1999, p. 82.
- 29 Circulaire van Frederiks, via Gemeenbestuur Amsterdam, aan alle hoofden van Diensten. 15 febr. 1941. GAA, Algemene Zaken, 1941, nr. 847.
- 30 Interview met J. Michman, Jerusalem, Israel, 21 mei 2001.
- 31 Calf, J.S., *Van pionier tot mammoet. Het Amsterdams Montessori Lyceum 1930-1980*. Amsterdam 1980, p. 53-54.
- 32 Chef van het Centraal Bureau aan de Directeur van de Afdeling Onderwijs Amster-

- dam, 7 februari 1941. GAA, Archief wethouder Onderwijs 1941, 598. O/C.B. 44.
- 33 J.F. Franken, Gemeentesecretaris Amsterdam, aan de Joodsche Scholen, 15 april 1941. GAA, Algemene Zaken, 1941, 1778.
- 34 Concept J.F. Franken aan secretaris-generaal van Dept. Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, 21 april 1941.
- 35 J.F. Franken, gemeentesecretaris Amsterdam, aan de secretaris-generaal van het Dep. van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, 21 april 1941. GAA, Algemene Zaken, Afd. O., no. 1633.
- 36 Wethouder voor het Onderwijs, Amsterdam, J. Smit, aan de Hoofden der openbare onderwijsinrichtingen, 1 mei 1941. GAA, Onderwijs, no. 1141.
- 37 Calff, J.S., 1980, p. 55.
- 38 Met dank aan Peter Hermans voor materiaal uit zijn onderzoek naar het Barlaeus gymnasium tijdens WOII, mededeling sept. 2000.
- 39 C.P. Gunning, Gedenkboek 1940-1945 van het Amsterdams Lyceum, mei 1947, p. 66.
- 40 Cijferboek, Barlaeus gymnasium 1938-45. Archief Barlaeus gymnasium Amsterdam. Met dank aan Peter Hermans. Over het Amsterdams Montessori Lyceum zie J.S. Calff, 1980, p. 57; over het Amsterdams Lyceum het Gedenkboek 1940-1945 uit 1947, p. 61, met dank aan Paula van Cleef voor de grote hoeveelheid informatie over oud-leerlingen die zij wist te achterhalen; over het Meisjeslyceum zie E. Schwarzschild, *Niet lezen als 't u blijft: Onuitwisbare herinneringen, 1933-1943*, Amstelveen 1999, p. 30.
- 41 Een uitstekende reportage verscheen op grond van materiaal uit het archief van de Tweede Openbare Handelsschool, bij voorbeeld lijsten van joodse leerlingen door de school opgesteld, notulen van lerarenvergaderingen, en opstellen van leerlingen uit 1945. Jannetje Koelewijn en Pauline Micheels, Een verloren schooljaar. De hongerwinter van de leerlingen van de Tweede Openbare Handelsschool. *Vrij Nederland*, 7 mei 1994, 42-47. Met dank aan Herman Engering, rector Berlage Scholengemeenschap, Amsterdam. Over het Vossius gymnasium verscheen in 1991 een boekje waarin oud-leerlingen en -leerkrachten melden dat er over de oorlog na '45 zo goed als nooit werd gesproken. Tineke Wibaut-Guilonard, Anny van Rij-Maass en Lean Holthuizen, 1945... *En de kinderen zwegen*. Stichting Educatieve Beeldvorming Vervolging Onderdrukking & Verzet, Amsterdam 1991, ISBN 90-9004191-5, NUGI 642. Het Amstellyceum, Mauritskade 58, herdacht de omgekomen joodse leerlingen in 1995 met een kunstwerk waarop de namen van de leerlingen en waar ze zijn omgekomen zijn vermeld. Zie o.a. *Parool*, 6 november 1995, *Echo*, 1 en 8 november 1995.
- 42 Secretaris-generaal van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming J. van Dam via de regeringscommissaris voor Amsterdam, Voûte en gemeentesecretaris Franken aan de hoofden van de openbare scholen van Amsterdam, 17 en 26 juni 1941. GAA, Algemene Zaken 1941, 2516 O.
- 43 Wethouder voor de Levensmiddelen, Wasch- en Schoonmaak-, Bad- en Zwem-inrichtingen. GAA archief 5191 (Onderwijs), 1941, no. 3125.
- 44 GAA, archief Onderwijs 5191, 1941, no. 3727. Zie ook no. 3838, over verzoek Joodsche hbs om op het Waterlooplein te mogen spelen: dat wordt toegestaan, nadat het Amsterdams Speeltuin Verbond heeft vastgesteld dat 'is komen vast te staan dat de leden van speeltuinvereniging 't Centrum (Waterlooplein), ouders zoowel als kinderen, alle joden zijn'. Conclusie van de wethouder van Onderwijs: 'Hier komen geen kinderen van niet-joodsche scholen. Verzoek Joodsche hbs kan thans worden ingewilligd.' 7 okt. 1941.
- 45 Artikel 4 van de Verordening no. 189/1940 van de Rijkscmmisaris, Verordening betreffende de aanmelding van Joodsche ondernemingen.
- 46 Kooistra, Chef Centraal Bureau voor Inschrijving van Leerlingen, aan directeur Onderwijs, Gemeente Amsterdam, 29 juli 1941. GAA, Onderwijs, 1941, afd. O/C.B., no. 265, 3102.
- 47 idem, Overzicht van het aantal leerlingen dat als Joodsche leerlingen moet worden beschouwd, 29 juli 1941.
- 48 GAA 5191, archief Afdeling Onderwijs 1941, inv.nr. 2215. Aantallen joodse leerlingen op alle Amsterdamse scholen. Zie over vergelijkbare registratie in Amsterdam ook over de beruchte 'stippenkaart', waarbij 1 stip stond voor 10 joden, Friso Roest en Jos Scheren, *Oorlog in de stad*, 1998, en Jos Scheren, [aryanization, market vendors and peddlers in Amsterdam], *Holocaust & Genocide Studies*, winter 2000.
- 49 GAA, archief Algemene Zaken, 5181, no. 100, 1941, no. 257.
- 50 'ab 1. September ds.Js. sämtliche jüdischen Schüler aus den niederländischen öffentlichen und privaten Schulen ausscheiden und in denkbar kürzester Frist in Judenschulen zusammengefasst werden, in denen lediglich jüdische Lehrer unterrichten.' Reichskommissar für die besetzten Niederländischen Gebiete Wimmer, aan secretaris-generaal van het ministerie van Erziehung, Wissenschaft und Kulturverwaltung, den Haag, 8 augustus 1941. GAA, wethouder Onderwijs, 1941.
- 51 GAA, Archief wethouder Onderwijs, no. 3217 O. regeringscommissaris Voûte en gemeentesecretaris Franken aan de ouders van joodse leerlingen van openbare scholen, augustus 1941.
- 52 GAA, wethouder Onderwijs 1941, 3217 O, regeringscommissaris Voûte en gemeente-

- secretaris Franken aan de hoofden van openbare scholen, 18 augustus 1941.
- 53 W.U. Fockema Andreae aan Regeeringscommissaris voor Amsterdam, Den Haag 25 augustus 1941. GAA, archief wethouder Onderwijs 1941, nr. 3217.
- 54 Alle verklaringen bevinden zich in archief 5191, Onderwijs, GAA, 1941, nr. 3255.
- 55 GAA, Onderwijs, 5191, 1941, no. 3255.
- 56 idem
- 57 GAA, Onderwijs, 5191, 1941, no. 4108.
- 58 Met dank aan E. Neumann-Sijes.
- 59 Evelien Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaal-democraten en socialistisch-zionisten in Nederland*. Amsterdam 1999, p. 527-528.
- 60 Over de Louis Bothaschool in de Kraaipanstraat, het schoolhoofd Eli van Tijn die actief was in de verzetsgroep 'Gerretsen', joden liet onderduiken in het schoolgebouw en vervalsingswerk deed, in mei 1943 zelf is verraden, gedepoteerd en omgekomen, zie: Bart de Cort, 'De groep Gerretsen', en een hieraan gewijde krant: Eli van Tijn, Een bijzondere bovenmeester. *Kinder Krant*, jaargang 13, no. 33, 4 & 5 Mei 2009, Amsterdam, Buurtcentrum Transvaal, Danie Theronstraat 2, Amsterdam. Met dank aan Machtelt van Thiel, Stichting Grotesque, Amsterdam.
- 61 *Joodsche Weekblad*, 5 december 1941, vermeldt dat aan deze drie opleidingen in het gebouw van de Joodsche Mulo nog eens 150 leerlingen gingen deelnemen.
- 62 'Auf dieser Liste ist das Eröffnungsdatum jeder Schule sowie die Schülerzahl in rot eingegeben. Die Organisation des jüdischen allgemeinbildenden Unterrichts ist jetzt vollständig durchgeführt. [...] Ausser den von der Gemeinde organisierten Schulen haben auch Vereinigungen oder private einzelne kleine Schulen für jüdische Kinder ins Leben gerufen. Die Anzahl Schüler in solchen Schulen ist geringfügig.' GAA, 5191, 1941, no. 3217.
- 63 GAA, Onderwijs, 5191, 1941, no. 3217. Organisatie onderwijs aan joodsche kinderen.
- 64 Aantal scholen en scholieren bij het openbaar en bijzonder joods onderwijs. In Amsterdam. Bron: J. Aa, De maatregelen inzake het onderwijs aan joodse leerlingen, augustus 1941-mei 1942. Tellingen Joodse Raad/Centrale Commissie voor het Joodse Onderwijs, Amsterdam 1942. p. 45 e.v.
- 65 NIOD, Doc II - 939 A: Joodse scholen, map B: Gemeente Amsterdam, Onderwijs, Jaarverslag 1941.
- 66 GAA archief Algemene Zaken, 5181, 1941, no. 100/301.
- 67 Els van Diggele, *E.J. Voûte. Burgemeester van Amsterdam in oorlogstijd*. Doctoraalscriptie contemporaine geschiedenis, Rijksuniversiteit Leiden, augustus 1993. Met dank aan J. Houwink ten Cate.

- 68 GAA archief Algemene Zaken, 5181, 1941, 100/301.
- 69 De levensloop van Van Dam wordt uitgebreid en indrukwekkend beschreven in Peter Jan Knegtman, Paul Schulten en Jaap Vogel, *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam*. p. 223-308.
- 70 Het is mogelijk dat de scheiding van joodse en niet-joodse studenten op dat moment geen prioriteit werd, omdat juist in deze maanden een andere kwestie speelde: het al dan niet aan de Universiteit van Amsterdam toelaten van vele honderden, mogelijk zelfs meer dan duizend Leidse studenten, nadat de Leidse universiteit was gesloten. Peter Jan Knegtman, *Een kwetsbaar centrum van de geest. De Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950*. Amsterdam University Press, Amsterdam 1998, p. 102-137.
- 71 GAA, Archief Onderwijs 5159, 1941, nr. 1018.
- 72 idem, nr. 3719.
- 73 P.J. Knegtman, a.w., 1998, p. 131.
- 74 J.Aa, *De maatregelen inzake het onderwijs aan Joodse leerlingen*. Juni 1942. p. 64.
- 75 P.J. Knegtman, 1998, a.w., p. 155. Zie ook: A.W. de Groot, *De universiteit van Amsterdam in oorlogstijd*. Becht, Amsterdam 1946. De Groot was als secretaris van de senaat de hele oorlogstijd werkzaam gebleven, en werd daarom in 1945 berispt en voor twee jaar uit belangrijke posities bij de universiteit geweerd. Zijn boekje heeft sterk het karakter van een verdediging, waarbij hij zichzelf tot de 'rekkelijken' rekent, in tegenstelling tot de 'preciezen' die in '45 deze beoordelingen uitvoerden. Op de scheiding van de studenten aan de universiteit gaat hij in het boek niet in, behalve dat hij meermalen constateert dat nagenoeg iedereen de 'jodenverklaring' heeft getekend, al was het maar omdat wie dat niet deed, geen telefoonaansluiting meer zou kunnen behouden.
- 76 GAA, archief 5191, 1941, no. 4172.
- 77 J.Aa, De maatregelen inzake het onderwijs aan Joodse leerlingen. Augustus 1941-mei 1942. p. 9-10. Citeert uit brief van de JCC aan de secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, 12 september 1941.
- 78 Voor de namen van alle regionale vertegenwoordigers, zie *Joodsche Weekblad*, 10 oktober 1941.
- 79 GAA archief 5191, Onderwijs, 1941, nr. 3561. Prof.dr. D. Cohen, Joodsche Raad voor Amsterdam, 5 sept. 1941, aan dhr. Van Wijk, afd. Onderwijs, Raadhuis. Circulaire, Het onderwijs aan Joodsche kinderen: Coördinatiecommissie, Cy.23, Den Haag, Bezuidenhout 215, 5 sep. 1941, aan de gewestelijke en plaatselijke vertegenwoordigers.

- 80 J.Aa, *De maatregelen inzake het onderwijs aan Joodse leerlingen*. Augustus 1941-mei 1942. p. 8.
- 81 E. Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken*, Amsterdam 1999, p. 426-427.
- 82 Zie ook L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens de tweede wereldoorlog*, deel 5, eerste helft, Den Haag 1974, p. 484-485. De oprichters van de JCC. waren D. Cohen, S. Isaac, I. Kisch, A. Spanjaard, L.E. Visser, E. Belinfante, S. Dasberg en J.E. Stokvis.
- 83 E. Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken*, Amsterdam 1999, p. 465-467.
- 84 J.Aa, idem, p. 14.
- 85 W.S.H. Elte aan de burgemeester van Amsterdam, 5 oktober 1941. NIOD, archief W.S.H. Elte, 181e.
- 86 Han Emanuel, brief aan auteur, 20-12-2000. Hij herinnert zich als docenten van het Joods Montessori Lyceum Sem Dresden, Sal Breemer, Siegfried van Praag en dhr. Vleeshouwer. Directrice werd de toen 28-jarige onderwijzeres Doortje Bremer-Polenaar, bevoegd Montessori-leerkracht. Dhr. W. Emanuel had de administratieve en financiële leiding en was oprichter, samen met hoogleraar Frijda. Het schooltje telde ca. 50 leerlingen en 22 tijdelijke leerkrachten, verhuisde twee keer, en sloot in het voorjaar van 1943. Dat er toestemming was gekomen voor deze school was te danken aan de invloed van prof. Van Dam, secretaris-generaal van het departement van Onderwijs, wiens zoon Montessori-leerling was.
- 87 Brief B&W aan hoofden der joodse scholen, 18 september 1941. GAA, archief Onderwijs, 5191, no. 3662, 1941.
- 88 Lijsten met alle leerlingen die in september waren ingeschreven bij het Joods Lyceum, en aanvullingen daarbij bevinden zich in het archief van rector W.S.H. Elte, NIOD, archief 181e, doos 1.
- 89 Miep Lobatto bij voorbeeld was opgegeven bij het Meisjeslyceum, samen met nog acht andere meisjes van de Nicolaas Maes-school voor lager onderwijs.
- 90 7 september 1941, stuk 3515 1941 GAA 5191.
- 91 idem
- 92 idem
- 93 Zie J.D. Kila, *Kaddiesj voor Joods Alkmaar*. Geschiedenis van Joods Alkmaar en de herinneringen van Abraham Drukker over de jaren 1940-1944. *Periodiek van de Historische Vereniging Oud-Alkmaar*, jrg. 16, no. 4, Alkmaar 1992.
- 94 7 september 1941, stuk 3515 1941 GAA 5191.
- 95 idem
- 96 J. Michman, brief aan auteur, 23 juli 2001.

- 97 Interview met J. Michman, Jerusalem, 21 mei 2001.
- 98 idem
- 99 idem
- 100 NIOD, archief 181e, W.S.H. Elte, correspondentie leerkrachten.
- 101 5191, 1941, no. 3771 en 3772: Besluit van B&W Amsterdam, 10 oktober 1941, tot het inrichten van de schoolgebouwen Mauritskade 24, en Stadstimmertuin 1, en het gebouw Lepelstraat 22.
- 102 Interview met S. Dresden, Leiden, 17 januari 2000.
- 103 W. Lindwer i.s.m. J. Houwink ten Cate, *Het fatale dilemma: De Joodsche Raad voor Amsterdam 1941-1943*. SDU Den Haag, p. 126.
- 104 Dr. M.J. Premssela, dagboek, NIOD-collectie no. 65. Do. 28 november 1940.
- 105 idem. Vr. 29 november 1940.
- 106 idem. Za. 30 november en ma. 2 december 1940.
- 107 S. Dresden, interview door W. Lindwer en J. Houwink ten Cate, in *Het fatale dilemma*, a.w., p. 127.
- 108 Transcript van interview door Xandra van Gelder met Jaap van Amerongen, Jerusalem, 4 augustus 1988.
- 109 Transcript van interview door Xandra van Gelder z.d., Jerusalem, vermoedelijk augustus 1988.
- 110 Dagboek M.J. Premssela, november-december 1941. NIOD, dagboekencollectie.
- 111 S. Breemer, interview 21 februari 2000, Utrecht.
- 112 Zie hierover ook J.S. Calfé, *Van pionier tot mammoet. Het Amsterdams Montessori Lyceum, 1930-1980*. Amsterdam 1980, p. 56 e.v.
- 113 Sal Breemer, in: A. Romein-Verschoor, J. Romein, C.W. Mönlich, L. de Jong en B.W. Schaper (red), *Jacques Presser: Geschen van vrienden bij zijn zestigste verjaardag*. Meulenhoff, Amsterdam 1959, p. 20.
- 114 Interview met S. Dresden, Leiden, 17 januari 2000.
- 115 30 maart 1988, interview X. van Gelder met L. Tas.
- 116 Interview met T. Fransman-van Santen, door X. van Gelder, Amsterdam, 4 mei 1988.
- 117 N. Konig-Blitz, São Paulo, Brazilië, brief aan auteur, 7 februari 2000.
- 118 Interview met E. Neumann-Sijes, Arnhem, 24 juni 2000.
- 119 E. Schwarzschild, *Tagebuch. Niet lezen als 't U blijft. Nicht lesen Bitte. Onuitwisbare herinneringen, 1933-1943*. Amstelveen 1999, p. 34-36. Interview met E. Schwarzschild, door M. Gompes Lobatto, Amsterdam, 10 april 2000.
- 120 D. de Levita, interview 16 februari 2000. Aanvullingen, brief D. de Levita aan auteur, 31 juli 2001.

- 121 Salvador Bloemgarten, De joodse identiteit van een assimilant, *De Gids*, jrg. 150, 1987, no. 6/7, p. 482-493.
- 122 Interview met S. Vega, Amsterdam, 14 maart 2000.
- 123 L. de Jong, Koninkrijk, deel 5, eerste helft, Den Haag 1974, p. 529. Zie ook *Het Amsterdams Lyceum: Herinneringen aan de bezettingsjaren*, Amsterdam, 1995. En Rob Rombouts, Dr. C.P. Gunning, Rector (1886-1960) p. 68-69.
- 124 C.P. Gunning, Dag beste kinderen: Fragmenten uit zijn dagboek. In: *Het Amsterdams Lyceum: Herinneringen aan de bezettingsjaren*, red. G. Boersma, P.A.W. van Cleef-Joachimsthal en V.E. Wibaut-Guillonnard. Amsterdam 1995, p. 18. De fragmenten zijn door de dochters van Gunning geselecteerd.
- 125 Peter Hermans, mededeling over lopend onderzoek, oktober 2000. Het Amstelyceum aan Mauritskade 58, tijdens de oorlog de Derde Vijfjarige hbs, heeft op 5 november 1995 een gedenksteen op de school onthuld. Van deze school overleefden voor zover nu bekend 7 van de 43 joodse leerlingen. Met dank aan rector R. van Riel, brief aan auteur, Amsterdam, 7 oktober 2000.
- 126 M. Gompes-Lobatto, interview 27 april 2000.
- 127 Brief met opgave van joodse leerlingen, Rijks Hogere Burgerschool te Alkmaar, 5 september 1941, aan de gemeentesecretaris van Alkmaar. Afdrukt in J.D. Kila, *Kaddiesj voor Joods Alkmaar*, Alkmaar 1992, p. 87.
- 128 Abraham Drukker, Herinneringen, eerste schrift, in: J.D. Kila, *Kaddiesj voor Joods Alkmaar*, Alkmaar 1992, p. 85-86.
- 129 L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden tijdens de tweede wereldoorlog*, deel 5, eerste helft, Den Haag 1974, p. 581; ook 572-573.
- 130 idem, p. 582.
- 131 X. van Gelder, *Samenkomst en vertrek: onderwijs aan joodse kinderen in Nederland. September 1941-september 1943*. Universiteit van Amsterdam, doctoraalscriptie politologie, mei 1989.
- 132 Interview met D. de Levita, door X. van Gelder, Amsterdam, 29 april 1988. Aanvulling, brief D. de Levita aan auteur, 31 juli 2001.
- 133 A. Broekman van Messel, interview, New York, 3 maart 2000. Aanvulling brief A. Broekman van Messel aan auteur, 1 augustus 2001.
- 134 Interview met E. Verduin, 4 februari 2000.
- 135 Interview met M. Ohringer, Amsterdam, 5 april 2000.
- 136 T. Verstegen-Lansberg, interview 22 februari 2000.
- 137 J. Frijda, interview, Amsterdam, 17 februari 2000.
- 138 idem

- 139 Interview met S. Vega, Amsterdam, 14 maart 2000.
- 140 Interview met J. Michman, Jerusalem, 21 mei 2001.
- 141 Interview met S. Vega, Amsterdam, 14 maart 2000.
- 142 idem
- 143 idem
- 144 idem
- 145 T. Fransman-van Santen, interview, Amsterdam, 13 januari 2000.
- 146 M. Gompes-Lobatto, tijdens interview met T. Fransman-van Santen, Amsterdam, 13 januari 2000.
- 147 Interview met J. Lobatto, 1 april 2001.
- 148 W. Elte, 27 februari 1942, Ter versterking van de discipline volgen hieronder enkele wenken. NIOD, archief Elte, 181 E, doos 2.
- 149 Interview met S. Dresden, 17 januari 2000, Leiden.
- 150 Interview met M. Gompes-Lobatto, 27 april 2000.
- 151 R. Klemens-Wiener, interview 9 maart 2000, in Hartford, CT.
- 152 idem
- 153 T. Fransman-van Santen, interview 13 januari 2000, Amsterdam.
- 154 R. Klemens-Wiener, interview 9 maart 2000, in Hartford, CT.
- 155 N. Roos, interview, Amsterdam, 19 juli 2000.
- 156 R. Klemens-Wiener, interview 9 maart 2000, in Hartford.
- 157 Interview met T. Fransman-van Santen, Amsterdam, 13 januari 2000.
- 158 idem
- 159 Presser, *Ondergang*, deel I, p. 494.
- 160 Interview met M. Lezer, 18 mei 2000.
- 161 J. Hemelrijk, *Er is een weg naar vrijheid*. Zeist 1965, p. 10-11. Hemelrijk dook onder, maar werd verraden, en kwam terecht in de kampen Sachsenhausen en Buchenwald, waar hij overleefde. Hemelrijks zoon werd actief in een verzetsgroep die veel joden hielp onderduiken, waarover onlangs een uitgebreid artikel verscheen. Loes Gompes, in *De Groene Amsterdammer*, 5 mei 2001.
- 162 Salvador Bloemgarten, De joodse identiteit van een assimilant, *De Gids*, jrg. 150, 1987, no. 6/7, p. 482-493.
- 163 Interview J. Sanders-van Maarsen, Amsterdam. Aanvulling: brief J. Sanders-van Maarsen aan auteur, 12 juli 2001.
- 164 idem
- 165 De dagboeken van Anne Frank, zondag 21 juni 1942. Staatsuitgeverij/Bert Bakker, 1986, p. 216-217.

- 166 N. Roos, interview, Amsterdam, 19 juli 2000.
- 167 Interview met D. de Levita, door X. van Gelder, Amsterdam, 22 april 1988.
Aanvulling, brief D. de Levita aan auteur, 31 juli 2001.
- 168 Interview met J. Querido, door X. van Gelder, z.d., 1989.
- 169 Interview met D. de Levita, door X. van Gelder, Amsterdam, 22 april 1988.
- 170 N. Roos, interview 19 juli 2000.
- 171 Interview met J. Sann, Amsterdam, 21 maart 2000.
- 172 Interview met J. Michman, 21 mei 2001.
- 173 Anne Frank, dagboek, zondag 21 juni 1942, Uitgave Staatsuitgeverij/Bert Bakker 1986, p. 215.
- 174 Anne Frank, dagboek, zondag 5 juli 1942, uitg. 1986, p. 224.
- 175 Anne Frank, dagboek, zondag 5 juli 1942, Uitgave Staatsuitgeverij/Bert Bakker 1986, p. 223.
- 176 Anne Frank, dagboek, woensdag 8 juli 1942, Uitgave 1986, p. 226.
- 177 N. Roos, interview 19 juli 2000. Zie ook Nora Roos, Van joodse mensen tot joden: Herinneringen aan Jaap Meijer als leraar op het Joods Lyceum. in Lea Dasberg en Jonathan N. Cohen (red.), *Neveh Ya'akov: Opstellen aangeboden aan dr. Jaap Meijer ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Van Gorcum, Assen 1982, 283-288.
- 178 Brief van T. van Santen (nu Fransman), 9 juli 1942, aan Conny van den Broek.
- 179 Interview met T. Fransman-van Santen, Amsterdam, 13 januari 2000.
- 180 Interview met Y. Sokolov-Kray en A. Broekman-van Messel, New York, 3 maart 2000.
- 181 idem
- 182 Interview met D. de Levita, Amsterdam, 16 februari 2000.
- 183 idem
- 184 T. Verstegen-Lansberg, interview, 22 februari 2000. Aanvulling: brief T. Verstegen-Lansberg aan auteur, z.d., juli 2001.
- 185 Ado Wafelman, Indrukken van de 2 Joodse Lycea, waar ik de jaren '41/'42 en '42/'43 geweest ben. NIOD, Doc II-939-a, Joden - Joodse scholen, map B. Kopie in NIOD-collectie onderzoek Presser, *Ondergang*, Correspondentie A.E. Cohen aan Presser.
- 186 Interview met M. Lezer, 18 mei 2000.
- 187 Philo Bregstein, *Gesprekken met Jacques Presser*. De Prom, Baarn 1999, p. 59.
- 188 J. Presser, *Ondergang*, deel I, p. 498.
- 189 J. van Witsen, interview 21 februari 2000.
- 190 M. Lezer, interview 18 mei 2000.
- 191 E. Verduin, interview 4 februari 2000.
- 192 Dagboek van Anne Frank, boek van J. Sanders-van Maarsen, van Eva Schloss-

- Geiringer (over haar broer Heinz, leerling van het Joods Lyceum), en van Albert A. de Vries.
- 193 Interview met D. de Levita, door X. van Gelder, 29 april 1988.
- 194 J. Presser, *Ondergang*, deel I, p. 497-498.
- 195 Brief aan A. Bartels, door W.S.H. Elte, 15 februari 1943. Programma cursus romantiek. NIOD, archief Joodse Raad, no. 182, doos 28h.
- 196 C. Elata, interview 6 september 2000.
- 197 B. Pos-Kray, interview, Amsterdam, 4 juli 2000. Aanvulling: brief B. Pos-Kray aan auteur, 18 juli 2001.
- 198 B. Pos-Kray, interview, Amsterdam, 4 juli 2000.
- 199 Interview met D. de Levita, door X. van Gelder, 29 april 1988.
- 200 Interview met M. Lezer, 18 mei 2000.
- 201 Transcript van interview door Xandra van Gelder z.d., Jerusalem, vermoedelijk augustus 1988.
- 202 idem
- 203 idem
- 204 A. Wafelman, Indrukken van de 2 Joodse Lycea, waar ik de jaren '41/'42 en '42/'43 geweest ben. 1946. Geschreven op verzoek van A.E. Cohen, NIOD. Archief NIOD, Doc II - 9391: Joden, Joodse Scholen, map B. Ook in: NIOD, collectie Onderzoeken, *Ondergang*, Presser, correspondentie A.E. Cohen aan Presser, februari 1954.
- 205 I. Wiener, brief aan auteur, 20 januari 2001. Zat in klas 1L1 en 2L1.
- 206 S. Bloemgarten, De joodse identiteit van een assimilant, *De Gids*, jrg. 150, 1987, no. 6/7, p. 482-493.
- 207 J. Sann, interview D. Hondius en M. Gompes-Lobatto.
- 208 Sonja van Es, eigen tekst: Wat weet je nog van het Joods Lyceum te Amsterdam?, aan auteur, z.d., 2000.
- 209 Herman A. Kater, brief aan auteur, 14 november 1999, Amsterdam.
- 210 P. Spier, brief aan auteur, 17 juli 2001.
- 211 P. Spier, brief aan auteur, 22 maart 2000.
- 212 idem
- 213 Interview met N. Roos, 19 juli 2000, Amsterdam. Peter Spier herinnert zich zelf daarentegen 'dat geschiedenis een van mijn betere vakken was en dat altijd is gebleven. Wat wiskunde betreft lag dat anders, en verdiende ik de onvoldoendes dubbel en dwars!' P. Spier, brief aan auteur, 17 juli 2001.
- 214 Anne Frank, dagboek, maandag 15 en dinsdag 16 juni 1942. Uitgave Staatsuitgeverij/Bert Bakker 1986, p. 207-208.

- 215 Anne Frank, *Verhaaltjes, en gebeurtenissen uit het Achterhuis*. Bert Bakker, Amsterdam 2001, p. 20-22, 40-44.
- 216 idem
- 217 idem
- 218 Jan Romein had het van zijn vrouw Annie Romein-Verschoor ter inzage gekregen, en zij weer van een vriend van Otto Frank, Werner Cahn, die actief was in de uitgeverswereld. Annie Romein-Verschoor schreef een voorwoord in de eerste uitgave van het dagboek. Gerrold van der Stroom, 'De dagboeken', 'Het Achterhuis' en de vertalingen', in *De dagboeken van Anne Frank*, uitgave Staatsuitgeverij/Bert Bakker, 1986, p. 69-90. Zie ook: Annie Romein-Verschoor, 'Omzien in verwondering. Herinneringen van Annie Romein-Verschoor 2. Privé-domein, Amsterdam, Arbeiderspers 1971, 1984, p. 109-110.
- 219 A.A. de Vries, *Mazzel. Hoe een joodse jongen de oorlog door kwam*. Sua, Amsterdam 1991, p. 22.
- 220 M. Gompes-Lobatto, interview 27 april 2000.
- 221 idem
- 222 Jaap Meijer, toelichting bij de als eenbladsdruk uitgegeven Schoolregels van het Joods Lyceum, Amsterdam 1989.
- 223 Jaap Meijer, *Waar wij ballingen zijn. Essays over joodse letterkundigen in Nederland*. Nijgh en van Ditmar, Den Haag/Rotterdam, p. 178-179. Met dank aan Menno Metselaar.
- 224 M. Gompes-Lobatto, in interview met Xandra van Gelder, Zeg ons toch alsjeblieft wat we moeten doen, artikel over het Joods Lyceum in *De Volkskrant*, 6 oktober 2000, p. 11.
- 225 Correspondentie Otto Frank met W.S.H. Elte, juni 1947, in archief Anne Frank Stichting, Amsterdam. Met dank aan Yt Stoker.
- 226 L. de Jong, *Koninkrijk*, deel 5, tweede helft, Den Haag 1974, p. 1015-1016 (wetensch. uitgave p. 1063).
- 227 NIOD, Instituutsarchief, correspondentie 1965, V, Joden-MON. L. de Jong aan W.S.H. Elte, 26 oktober 1965; W.S.H. Elte aan L. de Jong, 1 november 1965. Met dank aan NIOD-medewerker J. v.d. Vos voor zijn zoektocht naar deze stukken.
- 228 J. Presser, *Ondergang*, deel I, p. 492-493.
- 229 Interview met D. de Levita, door D. Hondius en M. Gompes-Lobatto, Amsterdam, 16 februari 2000.
- 230 Interview met E.F. Blanes, door D. Hondius, 6 februari 2001.
- 231 E. Schloss (-Geiringer), *Herinneringen van een joods meisje, 1938-1945*. Sua, Amsterdam 1989.

- 232 Transcript van interview door Xandra van Gelder z.d., Jerusalem, vermoedelijk augustus 1988.
- 233 Abraham Drukker, Herinneringen, eerste schrift, in: J.D. Kila, *Kaddiesj voor Joods Alkmaar*, Alkmaar 1992, p. 98-99.
- 234 Bij deze razzia werden 1400 joden in de Jodenbuurt in het centrum en in Amsterdam-Zuid opgepakt. Zie L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden tijdens de tweede wereldoorlog*, deel 6, eerste helft, Den Haag 1976, p.4-9.
- 235 Interview met D. de Levita, door X. van Gelder, Amsterdam, 22 april 1988.
- 236 idem
- 237 idem
- 238 Conny Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de jodenvervolgving*. Meulenhoff, Amsterdam 1998, p. 11-12.
- 239 Interview met S. Dresden, p. 129, Lindwer en Houwink ten Cate.
- 240 M.J. Premssela, Dagboek, juni-juli 1942. NIOD, dagboekencollectie.
- 241 idem
- 242 Interview met S. Dresden, Lindwer en Houwink ten Cate.
- 243 Interview met S. Dresden, januari 2000.
- 244 Philo Bregstein, *Gesprekken met Jacques Presser*. De Prom, Baarn 1999, p. 90.
- 245 Interview Arnon, Xandra van Gelder.
- 246 S. Breemer, interview 21 februari 2000, Utrecht.
- 247 idem
- 248 30 maart 1988, interview Xandra van Gelder met Louis Tas.
- 249 M.J. Premssela, dagboek, oktober-november 1942. NIOD, dagboekencollectie.
- 250 Interview M. Gompes-Lobatto, april 2000, Amsterdam.
- 251 idem
- 252 idem
- 253 idem
- 254 idem
- 255 Abraham Drukker, Herinneringen, eerste schrift, in: J.D. Kila, *Kaddiesj voor Joods Alkmaar*, Alkmaar 1992, p. 120-126.
- 256 Nathan Wijnperle, Dankzij de moed en de opofferingen van vele verzetsmensen. in *Het Amsterdams Lyceum, Herinneringen aan de bezettingsjaren*, Amsterdam 1995, p. 33-35.
- 257 Albert Davy Fieyra, 11 februari 1943. Met dank aan mevr. J. Rosenthal-Fieyra uit Herzlyia, Israel, brief aan auteur, 29 mei 2000.
- 258 Brief van S. Breemer aan T. Lansberg, 1943. Met dank aan T. Lansberg.

- 259 Interview met D. de Levita, Amsterdam, 16 februari 2000.
- 260 Met dank aan D. de Levita.
- 261 Ann Pasternak Slater, Letters from Belsen. *The Guardian*, June 3, 2000. idem, A Bergen-Belsen Correspondence, in *Areté*, vol 1, no. 1, Oxford 2000. Met dank aan Esther Reiss-Mossel, Jerusalem, dochter van leraar Joseph Mossel en zus van leerling Ben Mossel.
- 262 R. Klemens Wiener, interview 9 maart 2000.
- 263 R. Wiener, dagboekje Westerbork en Bergen-Belsen, 1943-44. Brief aan auteur, 25 juni 2001.
- 264 R. Klemens Wiener, interview 9 maart 2000.
- 265 idem
- 266 R. Wiener, dagboekje Westerbork en Bergen-Belsen, 1943-44. Brief aan auteur, 25 juni 2001.
- 267 R. Klemens Wiener, interview 9 maart 2000.
- 268 R. Wiener, dagboekje Westerbork en Bergen-Belsen, 1943-44. Brief aan auteur, 25 juni 2001.
- 269 Interview met D. de Levita, door X. van Gelder, Amsterdam, 22 april 1988.
- 270 Notulen lerarenvergadering Joods Lyceum, 7 april 1943. NIOD, archief Elte, 181e, doos 2.
- 271 Notulen van de Leeraarsvergadering op 7 april 1943. NIOD, archief W.S.H. Elte, 181a, doos 2.
- 272 NIOD, Doc II - 939A: Joodse Scholen, Map B. Joodse Lycea buiten Amsterdam: eindexamens. Er werden in juni/juli 1942 eindexamens afgenomen in de Joodse Lycea in Haarlem, Den Haag, Arnhem, Rotterdam, Utrecht en Zwolle, en in de hbs-A in Zwolle en Den Bosch, en de hbs-B in Utrecht.
- 273 NIOD, archief 181e, W.S.H. Elte, lijst kandidaten etc. Diverse stukken m.b.t. eindexamens 1943.
- 274 J. van Witsen, Hoe ik geslaagd ben voor het eindexamen gymnasium alpha in 1943. Eigen tekst, brief aan auteur, Amsterdam, 9 maart 2001.
- 275 B. Evers-Emden, interview door Willy Lindwer, De laatste zeven maanden, 1988, 129-133. idem, interview door D. Hondius, Amsterdam, november 1999.
- 276 idem
- 277 B. Evers-Emden, interview door Willy Lindwer, *De laatste zeven maanden. Vrouwen in het spoor van Anne Frank*. Gooi en Sticht, Hilversum 1988, p. 129-133. De verhouding tussen ondergedoken kinderen en hun onderduikouders is later het specialisme van Bloeme Evers-Emden geworden, waarover zij drie boeken heeft

gepubliceerd. Zie o.a. haar *Geleende kinderen: Ervaringen van onderduikouders en hun joodse beschermelingen in de jaren 1942 tot 1945*. Kok, Kampen 1994. idem, met Bert Jan Flim: *Ondergedoken geweest - een afgesloten verleden? Joodse kinderen over hun onderduik - vijftig jaar later*. Kok, Kampen 1995. en: *Je ouders delen. Een eerste onderzoek naar de gevoelens van eigen kinderen in pleeggezinnen in de oorlog en nu*. Kok, Kampen 1999.

- 278 Interview met S. Vega, D. Hondius, Amsterdam 14 maart 2000.
- 279 J. Presser, *Ondergang*, deel I, p. 385: op 17 september 1943 werd de Joodsche Invalide leeggehaald. Kort daarvoor, op 13 augustus 1943, was het Nederlands Israelietisch Ziekenhuis opgeheven.
- 280 Met dank aan S. Vega en T. Verstegen-Lansberg.
- 281 Notulen van de Leeraarsvergadering op 7 april 1943. NIOD, archief W.S.H. Elte, 181e, doos 2.
- 282 Gedenboek 1940-1945 van het Amsterdams Lyceum, Amsterdam 1947, p. 12.
- 283 Rooster van het vervroegde mondelinge examen hbs-A en B en andere examenstukken, mei 1943. NIOD, Doc II - 939A, Joodse Scholen, Map B.
- 284 M.J. Premsela, dagboek, mei 1943. NIOD, dagboekencollectie.
- 285 De gegevens over de laatste maanden van de school zijn zeer beperkt. De notulen van een vergadering op het stadhuis op 8 juni 1943 vermelden dat de restanten van de drie joodse scholen voor voortgezet onderwijs zullen worden samengevoegd in het gebouw van de joodse hbs aan de Stadstimmertuin 2. Hierbij staat ook dat 15 juni 1943 is vastgesteld als datum voor de ontruiming van het schoolgebouw aan Stadstimmertuin 1, van het Joods Lyceum. Of toen werkelijk tot ontruiming is overgegaan heb ik niet kunnen vaststellen. GAA, archief Onderwijs, inv.nr. 2250, idem NIOD, archief Joodse Raad, map 26a: verslag van een bespreking ten stadhuize met A. de Roos, I. v.d. Velde en J. Jacobson.
- 286 1 Ruth Wiener, dagboekje Westerbork en Bergen-Belsen, 1943-44. Brief aan auteur, 25 juni 2001.
- 287 Brief van Octave Boom, oud-leerling en buurjongen van de familie Mossel, aan Esther Reiss-Mossel, in haar boek, *De Mossels uit Mokum*, Jerusalem 2001, p. 90.
- 288 Briefje van Jo Mossel aan zijn dochter Henriette, in Bergen-Belsen, 19 december 1944. Afgedrukt als illustratie in een artikel over de geschiedenis van de familie Mossel: Ann Pasternak Slater, Letters from Belsen, in *The Guardian*, June 3, 2000. Met dank aan Esther Reiss-Mossel, die een boek over de familiegeschiedenis voorbereidt: *De Mossels uit Mokum*. Jerusalem 2001.
- 289 De Levie lukte het in december 1945 een onderhoud te hebben met de minister van

- Onderwijs, waarbij hij een soepele regeling bepleitte voor de oud-leerlingen van de school. Formeel was het zo dat alleen wie in september '43 in de vijfde klas van de school had gezeten, een hbs-diploma zou kunnen krijgen.
- 290 Memorandum van de bespreking bij minister van O.K. en W. op 13-12-45 t.a.v. den toestand van het Joodse Middelbaar en Voorbereidend Hoger Onderwijs in het algemeen tijdens de Duitse bezetting, en van dien van mijn zoon Jacob Bram de Levie in het bijzonder. 10 januari 1946. NIOD, archief W.S.H. Elte, 181e, doos 2.
- 291 J. Presser, *Ondergang: De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom, 1940-1945*. SDU, Den Haag 1965, 8e oplage, april 1985, Deel I, p. 493.
- 292 J. Presser, *Ondergang*, deel I, p. 370-372.
- 293 Interview met J. Michman, Jerusalem, 21 mei 2001.
- 294 J. Michman, brief aan auteur, 23 juli 2001.
- 295 Interview met J. Michman, Jerusalem, 21 en 23 mei 2001, telefoongesprek 3 juni 2001.
- 296 Interview met J. Michman, Jerusalem, telefoongesprek 3 juni 2001.
- 297 Interview met J. Michman, Jerusalem, 21 mei 2001, telefoongesprek 3 juni 2001, brief J. Michman aan auteur, 23 juli 2001.
- 298 Interview met C. Elata (Elte), 6 september 2000, Amsterdam.
- 299 idem
- 300 idem
- 301 Interview met E. Neumann-Sijes, Arnhem, 24 juni 2000. Aanvulling, E. Neumann-Sijes, brief aan auteur, 17 juli 2001.
- 302 Interview met E. Neumann-Sijes, Arnhem, 24 juni 2000.
- 303 idem
- 304 Interview met C. Elata, 6 september 2000.
- 305 idem
- 306 idem
- 307 idem
- 308 Interview met D. de Levita, door X. van Gelder, 29 april 1988.
- 309 Interview met C. Elata, 6 september 2000.
- 310 idem
- 311 J. Sanders-van Maarsen, brief aan auteur, 12 juli 2001.
- 312 Interview met J. Sanders-van Maarsen, Amsterdam, 12 juli 2000.
- 313 idem
- 314 idem
- 315 Zie hierover D. Hondius, *Terugkeer: Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. SDU, Den Haag, 1990 en 1998. Michal Citroen, *U wordt door niemand verwacht*.

- Nederlandse joden na kampen en onderduik*. Spectrum, Utrecht 1999. Isaac Lipschits, *Tsedaka. Een halve eeuw Joods Maatschappelijk Werk in Nederland*. Walburg Pers, Zutphen 1997, p. 83-98. Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de jodenvervolgung in Nederland, 1945-1995*. SDU, Den Haag 1997. Chaya Brasz, *Na de tweede wereldoorlog*. in J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld, I. Schöffer (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*, Balans, Amsterdam 1995, p.351-404.
- 316 Interview met Y. Sokolov-Kray en A. Broekman-van Messel, New York, 3 maart 2000.
- 317 interview met C. Elata, 6 september 2000.
- 318 interview met J. Sanders-van Maarsen, Amsterdam, 12 juli 2000.
- 319 idem
- 320 Interview met E. Blanes, Amsterdam, 6 februari 2001.
- 321 Eva Schloss (-Geiringer), *Herinneringen van een joods meisje, 1938-1945*. Sua, Amsterdam 1989.
- 322 R. Heiden-Heimer, Haifa, Israel, brief aan auteur, 9 april 2000.
- 323 Memorandum van de bespreking bij minister van O.K. en W. op 13-12-45 t.a.v. den toestand van het Joodse Middelbaar en Voorbereidend Hoger Onderwijs in het algemeen tijdens de Duitse bezetting, en van dien van mijn zoon Jacob Bram de Levie in het bijzonder. 10 januari 1946. NIOD, archief W.S.H. Elte, 181e, doos 2.
- 324 Interview met M. Lezer, 18 mei 2000.
- 325 Odette Vlessing, Tussen heden en verleden. De historicus dr. Jaap Meijer. Een biografische schets. in *Uitgelezen Boeken*, jrg. 8, no. 1 & 2, Amsterdam, november 1999, p.58.
- 326 Jaap Meijer, in: A. Romein-Verschoor, J. Romein, C.W. Mönnich, L. de Jong en B.W. Schaper (red), *Jacques Presser: Geschenken van vrienden bij zijn zestigste verjaardag*. Meulenhoff, Amsterdam 1959. p. 24-25.
- 327 Correspondentie van Elte na 1945. NIOD, archief Elte, 181e, doos 3.
- 328 Mink van Rijdsdijk, *Retinie op papier: joodse oorlogskinderen kijken terug op hun jaren op die 'wonderlijke school'*. Buuren b.v, 2000. Het boek betreft het GICOL in Amsterdam van 1945-1947.
- 329 Jozeph Michman, Hartog Beem en Dan Michman, *Pinkas: Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*. Kluwer, Ede/Antwerpen 1992, p. 241. Met dank aan Wim Rijxman, gesprek D. Hondius en M. Gompes-Lobatto, Hilversum 9 november 1999.
- 330 Hij voegt er nog aan toe dat hij het een 'in wezen harmonisch werk' vindt, en dat hij blij is dat het in staat is, 'het op te nemen tegen de deformatie, die men in het dagboek van Anne Frank ten tonele heeft aangebracht'. Willy Pos aan

Jacques Presser, 1 april 1957. UBA, Archief J. Presser, correspondentie.

331 Elly Blanes aan J. Presser, 29 juli 1958. UBA, Archief J. Presser, correspondentie.

332 S. Breemer, interview 21 februari 2000, Utrecht.

333 S. Dresden aan J. Presser, 25 februari 1953. UBA, Archief J. Presser, correspondentie.

334 J. Michman, interview 23 mei 2001, Jerusalem.

335 Evelien Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken*, diss. UvA Amsterdam 1999, p. 850.

Herkomst foto's en illustraties

Gemeentearchief Amsterdam:

1, 2, 3, 4, 5, 6, 7

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, collectie J. de Haas:

10, 11. idem, Collectie dagboeken: 55, idem, Archief W.S.H. Elte: 59, p.75 [inventaris gymnastieklokaal Lepelstraat]

Anne Frank Stichting/Anne Frank Fonds:

p.167 [fragment uit: Anne Frank, Verhaaltjes, en gebeurtenissen uit het achterhuis, NIOD/Bert Bakker, Amsterdam 2001]

p.173 [brief W.S.H. Elte aan Otto Frank]

Particulier bezit: E. M. Euwe: 8, E.F. Blanes: 9, C. Elata: 12, 53, 54, p.172/173 [brief Otto Frank aan W.S.H. Elte], E. David-Souget: 13, E. Neumann-Sijes: 15, 17, 18, 25, p.47 [brief rectrix Gemeentelijk Lyceum voor Meisjes aan ouders], E. Schloss-Geiringer: 29, N. König-Blitz: 32, 33, R. Klemens Wiener: 34, 36, 51, 52, D. van Huiden: 35, E. Schwarzschild: 37, S. van Es: 38, E. Reiss-Mossel: 39, 40, J. van Witsen: 42, N. Rosenthal-Fieyra: 43, H. Sittig: 44, 57, N. Roos: 45, 46, 47, T. Fransman-van Santen: 48, 49, 50, Y. Sokolow-Kray: p.209 [Marleentje Godschalk in haar poeziealbum]

Gedenkboek 1940-1945 van het Amsterdams Lyceum uit 1947:

14, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 30, 31, 58

Philo Bregstein, *Dingen die niet voorbijgaan: persoonlijk geschiedverhaal van J. Presser*, Meulenhoff, Amsterdam 1981: 56

J.D. Kila, *Kaddiesj voor Foods Alkmaar*. Alkmaar 1992: 41

Index

Aa, J., 59-62
aantallen slachtoffers en overlevenden Joods Lyceum Amsterdam 9-10, 91-93
Absentenboek Joods Lyceum 11, 107
afscheid van joodse leerkrachten, zie ontslag
afscheid van joodse leerlingen 82-87, 93
Alkmaar 71, 88
Amsterdams Lyceum 15, 29, 32, 67-8, 86, 101
Amsterdam-Zuid 95, 101-2, 105, 156
Anski, Jiddisjer Arbeiter Kulturverein 95
anti-joodse maatregelen 23, 89, 119
ariërvklaringen 23, 29, 55
Arnhem 64
Arnon, Y. (J. van Amerongen) 78, 111, 192-3
Auschwitz, Birkenau 145, 203, 246
Barlaeus Gymnasium 15, 32-3, 39, 68, 85, 95-100, 213, 253
Barneveld 204
Belinfante 196
Bergen Belsen 116, 210-2, 229, 232, 246, 249, 251-2
Biegel, J.H. 126, 167
Blanes, E., 178, 193, 246, 249, 257
Bloemgarten, S. 26, 84, 119, 120, 158
Böhmcker, G. 37, 51, 260
Bolle, P., 125, 130
Breemer, S. 80, 193-5, 204, 258
Breemer-Polenaar, D. 65
Broek in Waterland 162
Broekman-van Messel, A. 94
Brouwer, B., 53-58
buurt van het Joods Lyceum 15, 100-1, 104-5, 141
Caransa, A. 16
Christianstadt 246
Cohen, A.E. 16, 138
Cohen, David 27, 29, 61, 67-73, 175-7, 191, 228
Cohensius, Philip, concierge 11, 126, 161

Comité voor Joodse Vluchtelingen 185
concentratiekampen, leerlingen over 134
Dam, J. van, secretaris-generaal Departement van Onderwijs 31, 37, 42, 55
debatingclub leerlingen 143
declamatie 146
definitie (van wie joodse leering was volgens de bezetter) 35, 234-42
Den Haag 25
deportaties 178-87, 226-30
deportatielijsten 231-3
Deventer 64
Dresden, S. 28, 76, 78, 110, 186, 190-1, 197, 212, 233, 258
Duitse joodse kinderen 179-81
Edersheim, H. 61
eindexamenis 217-20, 227
Eindhoven 246
Elata, C. 150, 234-9, 244
Elte, W.S.H., rector Joods Lyceum Amsterdam 11, 65, 67, 70-1, 74, 88, 106-9, 126-30, 134, 142, 150, 161, 172-3, 176-8, 214-17, 226-34, 238-41, 244, 247, 249-51, 254-55, 263, 267
Enschede 68
Es, S. van 159, 210
Evers-Emden, B. 219
Fockema Andreae, chef kabinet secretaris generaal van Onderwijs 41
Frank, Anne, Margot en Otto 18, 80, 94, 120, 122, 128-9, 137, 146-8, 164-74, 179, 211, 245-249, 265
Fransman-van Santen, T. 82, 104, 111-16, 124-31, 142-46, 200
Frijda, J. 100, 137, 179, 186
Gans, E. 48, 63, 264
Gemeente Amsterdam, scheiding onderwijs 32-50
Gemeentelijke Inhaal Cursus voor Ondergedoken Leerlingen (GICOL) 255-56
Gemeentelijk Lyceum voor Meisjes 15, 33, 67, 75, 81, 114, 162, 244
gemengd gehuwden 190, 228, 231, 236, 237
gereformeerde scholen 43-4, 199, 252
Gompes-Lobatto, M. 87, 105, 112, 168, 172, 198, 200
Gooi, scholen 15, 68
Goslar, H. 80, 98, 128, 167, 170-4, 246, 252
Goudekot, M. 100, 124, 125, 200, 216, 227, 247

Haarlem 138, 161-64
 Have, W. ten 23
 Hebreeuws 63, 72, 79, 154-6, 180, 212, 253
 Heiden Heimer, R. 249
 Hemelrijk, J. 70-1, 118, 127, 247
 herinneringen, negatieve, positieve, functie: 20-22, 158-64, 262-65
 Hertzberger-van Adelsberg, R.D. 123, 227
 Hervormd Lyceum 15, 29, 77
 Hilversum 27, 175
 Hollandse Schouwburg 129, 147, 219-20, 253
 Jacobs, H. 227, 256
 Jewish Central Information Office 185
 Jong, L. de 89, 176-77, 247
 Joodse Coördinatie Commissie 59-67, 72
 joodse feestdagen 114
 Joodse HBS, Voormalige Stadstimmertuin 2: 15-6, 38, 50-51, 65, 69-70, 76-80, 105, 150, 155-7, 180-1, 196, 218-9, 231, 256
 joodse identiteit 135, 154, 251, 261, 264
 Joodse Invalide 115, 221, 246
 Joodse Jeugdfederatie 72
 joodse scholen in andere steden 81, 138, 160-62
 Joods Montessori Lyceum 30, 65, 80
 Joodse Openbare Handelsschool (HBS-A), Mauritskade 24: 64, 73, 77, 198, 220-22
 Joodse Raad 10, 11, 16, 59-65, 69-70, 142, 150, 158, 175-77, 185-195, 212-18, 227-235, 262-63
 joodse scholen, overzicht adressen 48-52
 joodse vluchtelingen 25, 73, 96, 180, 185, 238
 Joodse Werkdorp Wieringermeer 96
 Kater, H. 159-60
 katholieke scholen 46
 Keesing, A. 122, 167-9, 216, 226, 227
 Klemens, P. 25
 Klemens Wiener, R. 82, 113, 116, 122, 123, 124, 185, 210, 212, 251
 Knegtmans, P., 55-7
 Kristel, C. 18
 leerkrachten, onderlinge verhoudingen 109-111
 idem, contact rond bevrijding en terugkeer 253-260

leerlingen Joods Lyceum, vriendschappen met niet-joden 11, 103-4, 130-33, 137
 idem, vriendschappen onderling 130-40, 224-28
 idem, contact na begin deportaties 204-14
 idem, contact rond bevrijding en terugkeer 243-50
 Lek, S. 80
 Lepelstraat 50, 74, 104-6, 141, 151
 leraarsvergaderingen 128-9, 214-9, 226, 264
 Levita, D. de 84, 92, 125, 126, 135, 140, 147-55, 178, 184, 205, 212-3, 239
 Lezer, M. 85, 96, 118, 140, 145-7, 153, 212-3, 252-3
 Lobatto, J. 105
 loyaliteitsverklaring 71
 Maastricht 81, 196, 229, 244, 249
 Mauthausen 96-8, 176, 203
 Meijer, J. 16, 76, 78, 106, 113-5, 121, 164, 170-1, 205, 212, 218, 227, 233, 247, 253, 254-52
 Michman, J. (voorheen Melkman) 29, 72-3, 99, 102, 118, 120, 128, 231-33, 256, 258, 263
 Monasch, J.M. 32, 98, 123, 247
 Montessori Lyceum 32-33, 68
 Mossel, J. 210, 216, 227, 228-29
 muziekscholen, verwijdering joodse leerlingen 94
 Nationaal Socialistische Beweging 23, 26, 85, 237
 Nederlands-Hervormde scholen 44
 Nederlandse Jeugd Herberg Centrale 87
 Nederlandse Zionisten Bond 29, 63, 72
 Neumann-Sijes, E. 83, 235
 Ohringer, M. 85, 95
 ontslag joodse leerkrachten 25-33, 55, 62-5, 69, 75-7, 84, 260
 oproep voor deportatie 129, 131, 179-00, 208, 227, 231, 250, 266
 orkest 103, 141, 144, 147-50
 orthodox-joodse leerlingen 99, 102-3, 136
 ouders van joodse leerlingen 64, 87-90, 132
 idem, weigering tot inschrijving bij joodse scholen 63-65
 overgangsbijeenkomst ('promotie') 129, 144
 Pool, R. 72-3, 123, 150-1
 Pos, W. 74, 80, 100, 117, 134, 140-2, 150-1, 162, 178, 193, 198, 200, 216, 225, 227, 247, 256-8
 Pos-Kray, B. 151
 Premisela, M. 26, 76, 78, 80, 91, 148, 187-8, 195-7, 226-8, 247

Presser, J. passim
 protesten, 21, 25, 27, 45, 48, 61, 85, 239
 protestantse scholen 43
 Querido, D. 126
 'ras', 'bloed', 'arisch' 35, 39-45, 54, 59
 razzia's 95-7, 133-8, 142, 159, 161, 181-3, 197, 205, 210, 213, 221, 227-30, 262
 rector, zie Elte
 rectoren en rectrix van andere scholen 32, 47, 76, 82-86
 registratie van joodse leerlingen, zie telling
 Rosj Pina 256
 Romein-Verschoor, J. en A. 18, 76, 85, 168, 246
 Roos, N. 113, 115, 122, 123, 127, 130, 164
 Rotterdam 25, 231
 Sanders-van Maarsen, J. 93, 120, 147, 174, 240-1
 Sann, J. 127, 158-9
 schoolkrant 'De Drie-Eller' 125, 141
 schoolregels voor leerlingen en leerkrachten 106-108
 schoolreis 33, 86, 131
 Schwarzschild, E. 83, 84, 139, 179
 sexuele voorlichting 101-2
 Seyss-Inquart, 37, 260
 Sobibor 42, 209, 228
 Sokolow-Kray, Y. 114, 124, 131, 133-4, 141, 206, 208, 243
 speeltuinen 33-5
 Sperr (stempel voor uitstel van deportatie) 78-9, 115, 130, 160, 184, 205, 250
 Spier, P. 162-4, 252
 staatsexamen 27, 65, 80, 110, 261
 staking leerlingen 26, 29, 80, 84, 85
 Stastok, toneelstuk 117, 142-3
 Stempel, H.M. van der 116-7, 124, 227, 230, 263
 ster, invoering in 1942, dragen van de, 86, 117-9, 125, 133, 152, 159-60, 183, 235, 239, 241, 263
 Stork, E. 226-7, 247, 249
 Tas, L. 81, 189, 196
 telling van joodse leerlingen 30, 36, 37-8, 41, 256
 Theresienstadt 88, 163, 246
 Tröbitz 206, 244, 249

Vega, S. 85, 99, 101-4, 136, 147-55, 184, 206, 221-6, 247
 Velde, I. van der 177, 232
 Verduin, E. 95, 124, 146
 verordening tot scheiding van het onderwijs 15, 39
 verraad 20, 86, 117, 226
 Verstegen-Lansberg, T. 100, 136, 204, 221-2, 226, 230
 Visser, L. 63
 vluchtelingen, joodse 25, 73, 95, 180, 185, 238
 Vossius Gymnasium 15, 26, 29, 33, 39, 65, 68, 76-80, 84, 95, 110, 127, 135, 136, 244, 247, 258-9
 Voûte, burgemeester 37-44, 53-59
 Vries, M. de 32, 70-1, 226-7, 232, 247
 Wafelman, A. 138, 157, 160
 Westerbork 80, 88, 103, 113, 115-6, 145, 201-12, 220, 226, 228-239, 244, 252
 Wiener, A. 185
 Wimmer, rijkscommissaris, 28, 40
 Witsen, J. van 143, 145, 218
 Wolkenland 86-7
 Yinnon, Awraham (A. de Jong) 79, 156, 180
 Zaandam 68, 70, 176, 238, 240, 255
 Zomervacantieschool 1942: 178

Dienke Hondius Absent ☼